

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

SZEMERE BERTALAN
ÖSSZEGYÜJTÖTT MUNKÁI.
HARMADIK KÖTET.

UTAZÁS KELETEN
A VILÁGOSI NAPOK UTÁN.

IRTA

SZEMERE BERTALAN,

Országos Széchényi Könyvtár

ELSŐ KÖTET.

PEST, 1870.

KIADJA RÁTH MÓR.

GYULAI PÁL KÖLTEMÉNYEI.

Diszkiadás, halvány sárgás papíron, elzevir betűkkel.

A költő fényképezett arcképével.

*Előfizetési ára füzve 2 frt. Meglepően szép diszkötésben 3 frt. —
Előfizetést gyűjtőknek 10-re egy ingyen példány; az ingyen példány kötése azonban külön fizetendő.*

A kiadó egy régi kötelességet vélt leróni költészetkedvelő közönségünk iránt, midőn irodalmunk jeles bajnokát, Gyulai Pált összes költeményei átengedéseért kérte föl.

E kitünő novellista, kritikus és aesthetikus költeményei, melyek összegyűjtve maig nem voltak, ép oly mély érzésről, mint tanulmányról, ép oly lángoló költői hévről s képzeletről, mint alakító erőről tesznek bizonysgot. Szerlemdalai, hazafias ódái s elegiái, meséi, satirái, nemők legjelesbjeihez tartoznak irodalmunkban. S »ROMHÁNYI« című költői beszélye érzelmes humorával csaknem páratlanul áll költészetünkben.

Gyulai aránylag keveset irt. Mint a mély kutból, bár forrása bő, lassan és soká jó fel a sziklaforrás frís hulláma: ugy ő is mélyről, s bár bőforrásból, de soká s ritkán merit. Csaknem egy negyed százados költői pályájának egy kötetre menő termékei megannyi válogatott műdarab, mely diszeül szolgál költészeti irodalmunknak.

A kiadó nagy örömet találtta abban, hogy Gyulai Pál régi barátjának irodalmi pályája iránti rokonszenvét és nagyrabecsülését költeményeinek lehető legszebb kiállítása által legalább némileg tanusíthatta.

SZEMERE BERTALAN

ÖSSZEGYÜJTÖTT

M U N K Á I.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

HARMADIK KÖTET.

PEST, 1870.

K I A D J A R Á T H M Ó R.

UTAZÁS KELETEN

A VILÁGOSI NAPOK UTÁN.

IRTA

SZEMERE BERTALAN.

Országos Széchényi Könyvtár

ELSŐ KÖTET.

PEST, 1870.

KIADJA RÁTH MÓR.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

224.135

I.

Orsova.

Házi bánat utazóvá, bujdosóvá tesz.

Isten hozzád hazám véghatára,
Isten hozzád szép Orsova,
Látlak még, de látlak utoljára,
Titkos bú űz tőled tova.
Mit ér nekem, hogy benned születtem,
Szerelmim ha mind beléd temettem?

Meződről fölveszem még e füvet,
Földedről ez utolsó port,
Azért tőlem im e sohajtást vedd,
Ezért könnyem, mely szivből forrt;
Ti maradtok erdők, bérczek, hegyek,
Száműzésbe csak én magam megyek.

Sírva megyek s zokogva haladok,
S velem halad a vén Duna,
Zúgnak, búgnak a kékellő habok,
Bennök mintha búcsú szólna,
Mit elhagyunk ketten, az a haza,
Soh'sem térünk többé belé vissza.

Vissza, Duna, óh hiában vágyol,
Végkép itt hagyod szép hazád,
El kell válnod Pozsonytól s Budától
S a bércztől, hol állt Visegrád,
Nem sokára folyam megszűnsz lenni,
S fogsz nagy tenger sirjába ömleni.

Hazán kívül rám hasonló bú vár.
A mi voltam mind nem leszek.
Sem barát, sem rokon, sem honpolgár,
A nagy világban elveszek,
Szánandó az, ki bujdos hontalan,
Honán tul mert mindenhol maga van.

Efféle gondolatokkal vala lelkem eltelve, midőn a gőzhajóról Orsovánál kiszállék, s egy szekeret fogadván, az a határon átvitt, efféle bús gondolatokkal valék eltelve, mert hontalan vagyok én is, de bennem számüzve nem a polgár, hanem az ember van.

Öt év előtt apámat vesztém el, aztán anyámat, ki a legszeretőbb anya volt, aztán testvéremet, a szép s fiatal nőt, sógorom őt kevés hetekkel élte túl, s gyermekök Iréne, a kis angyal, utánok mihamar elhervadt, mint a zöld ágacska elhervad, midőn maga a fa kidőlt. Kivülök még egy rokonom vala, az öreg Eszter, apám nénje, ez is elhalt, mintegy nem akarván elmaradni halálban sem a kedves társaságtól, melyhez az életben tartozott. Ámbár ő a legidősb vala közöttök, halála nekem csaknem a legfájdalmasb volt; hiszen őt ismerém legrégebben, aztán ő volt utolsó reményem, ő az utolsó szál azon virágbokorból, mit én családomnak neveztem. A kedves, a szelid, a tisztos öreg! Még most is ott látom vánkossal kipárnázott ősi karszékében, a mint mellette a gömbölyü asztalon egy gyertyaszál pislogott s nagy

pápaszem segedelmével a bibliát estenkint olvasgatta, a tékozló fiu, a roppant Góliát, az erős Sámson, a pásztor Dávid történetét, — a mit mi többiek a szentirásból tudánk, azt mindnyájan neki köszönhetők. Ő volt a ház királynéja, papja és birája. Minden házi bajt, pört és patvart ő intézett el, ő, a kimerithetlen szelidségű, ő, a ki soha nem haragittathatván meg, mindent képes volt kiengesztelni, ő, ki előtt apám meghajolt, kinek tanácsát anyám követte, ki legfelsőbb birája volt a házi urnak s cselédnek, vagy inkább a kinek ajkában az igazságot mindenki elismerte. Husz év óta nem hagyta el egy perczre sem a ház körét; mint világában Isten mindig jelen van, ugy volt ő is mindig jelen hajlékunkban. Ha szüleim eltávoztak, ő maradt hon mint úr; ha a cselédek mentek el, dolgaikat ő végezte; ha mind ezek, mind azok távol voltak, ő volt, ki nekünk gyermekeknek parancsolt és szolgált egyszersmind. A többiek elhalván, mig ő élt, nekem ugy tetszék, mintha azok csak távol volnának, s őket ő várná hon, mint ez anynyiszor történt, de midőn őt sem látám a házban, melyet én nélküle soha nem láttam, — ó ekkor az egész világban egyedül érzém magamat.

Sirhalmaik mind együtt vannak, a mohos fedelű ősi egyház udvarán, mely házunk mellett emelkedik. Valamennyit egyetlen egy hársfa roppant árnyéka födi be. E helyet apám választá ki magának, természetes, hogy anyám mellé kívánt temettetni, s így jutának mind egymás után oda, hol most együtt nyugosznak. Egy pár vad galamb raka fészket a hárs középső ágán, jele, hogy kik zaj nélkül éltek, békében vannak a sirban is.

Isten a megmondhatója, mennyit szenvedék az első napokban, hókban, sőt években. Szótlan levék, ma-

gamba vonult, kerülém az embereket, s nem vala titok előttem, hogy sokan mélakórosnak mondának. Később, igaz, csak évek mulva, a bánat köde kezdett lelkemről fölszállani, s egyszerre csak azt vevém észre, hogy a kedves sirhalmok mellett néha-néha elmentem, a nélkül, hogy rájok csak tekintettem s gondoltam volna.

E felfödözés keblemet kimondhatlan kinnal tölté el. Oka után vizsgálódní kezdék, és úgy találám, hogy ha az idő a fájdalmat enyhíti, még inkább enyhíti azt a közelség és megszokás. Ki akár indulatát, akár szenvedelmét táplálni és életben tartani ohajtja, költőisitse azt. És mi költőisíti azt inkább, mint a távolság, azaz, ha az, mit szeretsz, tőled örökké távol van, mint a kéklő ég, melyet csak vágyaiddal érsz el, és mi inkább mint a sokaság, azaz, ha fájdalmaidból magadnak egy-egy ünnepnapot csinálsz, ha annak szomorú fénye ritkán önti ki szomorú világát lelkedre, mint a hold havonkint egyszer a sötét földre. Nem kis feladat, s olyan, melyhez kevesen értenek, úgy élvezni mind a kéjt, mind a kint, hogy az keblünk tápláléka sokáig maradjon. Mert az öröm egy rózsa, melynek illata édes, a bánat egy rozmarin, melynek temetői szaga van, ki az örömet gyakran élvezi, az annak nem öröm többé, mint ki a bánatot szakadatlanul izleli, reá nézve megszün bánat lenni.

És még egy más felfödözést tevék belsőmben. Tudniillik kezdém észrevenni, mintha a hazát nem szeretném oly forrón, mint szerettem azelőtt. Kezdetben családi búmnak tulajdonítám az egykedvűséget, melylyel sorsa iránt viseltetém, később kérdőre vontam enmagamat. Kérdém: hazád kevésbbé szép és áldott semmint volt? Nem, mindig szép, mindig jó. Vagy az nem tetszik benne, hogy benne és rajta, és körülte oly sok min-

den megváltozott? Meglehet, de minden esetre nem ok egy leányt nem szeretni azért, mivel viseletét anyja parancsai szerint változtatja. Vagy azért szüne meg lenni kedves, mivel arczán a szenvedés nyomait látod? Ó épen nem, kit szeretünk, azt még belsőbben szeretjük, ha szenvedni szemléljük, s jól emlékezem, hogy midőn boldogult apámat betegség, gondok s a vénség meghalványíták s megöszíték, nekem ő szebb vala, mint ifjabb éveiben, s ekkor nemcsak szerettem, de imádtam. Azonban mind ennek daczára érzém, hogy engem hazám ügyei kevésbé érdekelnek, míg egyszer azon kérdést nem tevém magamnak: mi is az a honvágý? Ekkor mintegy megvilágosodott lelkemben. Nem szereted hazádat, mondám, mivel birod, mivel nem váltál meg tőle soha; hagyd el, veszd el és ismét fogod szeretni, csak a távolban fogod érezni, mi az az édes és fájdalmas honvágý.

Tehát mind annak, hogy szent fájdalmamat életben tartsam, mind annak, hogy haldokló hazaszeretetemet fölelevenitsem, csak egyetlen eszközét láttam, és azt tétovázás nélkül választottam. Előbb eladtam a szülői házat s birtokot, a sirokat kivéve, mert e halmok bús termékei engem illetnek, aztán elhatározám magamban honomból magamat számkivetni, még pedig ha kell, örökre. Ily értelemben vagyok én számüzött.

Megyek utazni, minden czél és vég nélkül, a merre a szelek fúnak a pusztákon, a merre a habok folynak a tengereken.

Én a világ számüzöttje vagyok; szüleim vagyionából csak a sírdombokat tartám fel magamnak, mert ez az én fájdalmam, s hazámhoz csak a jogot, — ámbár én abba visszatérni soha nem reménylek.

II.

Január 15.

Oláh- és Bolgárország. Sajkán utazom a Dunán. Ős erdők képe. Borzasztó erdőégés.

Ki először lépi át kedves hona határát, azt véli, túl a határszélen azonnal egy új világot fog találni. Pedig nem ugy van. Csak az ország neve változik, de a természet ugyanaz. Fejünk fölött ugyanazon ég boltozata terjed, körülünk ugyanazon ismert hegyek sora emelkedik, ugyanazon sík terül előttünk, vezéreim ugyanazon csillagok, s kísérom még mindig ugyanazon vén Duna, mely engemet, ki egy fakó szekérben mint egy bölcsőben ringatózom, tompa mormogásával elaltat, mint énekével dajka egy gyermeket szokott elaltatni.

Alig vetvén Turno-Szeverinnál Traján híres hidjának csekély onladékira egy futó pillanatot, csaknem behunyt szemmel utazám át egész Kis-Oláhországot; ez oly unalmas, kietlen, változatlan, egyhangu föld. Hol a nép nem szabad, ott a föld is műveletlen; e rongyos, tisztátalan emberek ép ez éktelen s a művelés minden bájaitól pusztá földre illenek. Fél-fél napig utazánk, míg egy falut érünk, melynek apró házikói a földből mint megannyi vakondakdombok emelkedtek ki, a mennyiben bennök a lakóhelyet a földben kiásott ür képezi, és csak a szalma- vagy nádfödél az, mi a föld színén egy turásként kidagad. E nép lakása egészen hasonló azon fecskékéhez, melyek a tóparti lyukakban laknak, a tónak képe a köröskörül terjedő sík, mely ha nem oly lapos is, de ép oly meztelen, s pusztaságát még csak a delibáb tündér alakai sem elevenítik meg. S mely ennyire

sülyedt, e nép volna Róma Caesarainak s Trajánainak ivadéka, s ha csakugyan az, emlékezhetnek ama fél-isten-népre, mely a pompás Capitoliumban székelt, pirulás nélkül?

Vasatlan taligámon oly lassan utazám, mint egy házas csiga, s ha ábrándaimba merülvén, legtöbbször mitsem tudtam mindarról, a mi körültem van s a mi velem történik, viszont ha fölébredék s látám magam előtt a végetlen pusztaságot, mint az unalom tengerét, elterülni, irigylém, mint ezelőtt soha nem, a fölöttem sereggestül repülő madarak sorsát, melyek gyorsan átszállnak az örömtelen vidékeken, hogy annál tovább mulathassanak ott, hol a táj kedves és kies.

Végre, három napi utazás után, Viddinbe értem, mely a Duna bal partján és már Bulgariában fekszik. Vár akarna lenni, de biz az omladék; a katonaság nem mint erősséget, de mint puszta emléket őrzi. Azonban rám némi benyomást tőn, mivel benne találkoztam elsőben a török néppel, étellel és szokással. Első gondom volt venni török sipkát (fez-t), hosszú csibukot, hegyes orru papucsot, egy smyrnai szőnyeget, egy shál-övet, mibe egy törkést s egy pisztolyt szurék, s ekkép bele helyezvén magam a török divatba, egy vitorlás ladikot bérelék, s utamat tovább a Dunán folytattam.

Kimondhatlan örömet érzék, midőn egy szép hajnalban csolnakom hintázva indult el Viddin tátongó, de ártalmatlan várágyui alól. Kedvező reggeli szél lenge-dezvéen, a hajó vigan ágaskodott, mint egy kipihent mén, vagy inkább dagadó fehér vitorlájával hasonlított egy hattyúhoz, mely felfútt mellével s kiterjesztett szárnyaival uszik a hullámokon, fényes barázdákat hagyván maga mögött. A két török hajóssal nem válthatván szót,

egészen egyedül érzem magamat, andalgásaimban senki sem háborított. Egyetlen ismerősöm volt a vén Duna, s ő mormogván, én gondolkodván, egymással mintegy beszélgeténk. Mellettem zúgó hullámai később hagyván el a hazát, és régebben ismervén azt, szólt nekem a jelenről és szólt a hajdanról; Pozsonyról, hol országgyűléseinken nyilván és titkon annyi történt, Esztergamtól, mely a magyar keresztyénség Jeruzsáleme, Visegrádról, mely most rom, de egykor tanuja volt fejedelmeink fénykorának, Budáról mely magas ormáról epedve tekint át Rákos emlékezetes síkjára, Mohácsról, a nemzet e nagy temetőjéről, és Belgrádról, melynek bástyáiról örökös fényben ragyog felénk Hunyadi János hős alakja. Kell, hogy szeresse a Duna Magyarországot, ennek áldott téerein s regényes hegyei közt folyva éli ifju és férfikorát, annak határain túl egy gyermek, még emlékezet, határain innét egy agg, már remény nélkül. Ezért magyar folyamnak kíván ő neveztetni, s ám nézzük hazánk térképét, és látni fogjuk, folyása rajta mi nagy tekervényeket csinál, hogy mennél később váljék el kedves földétől.

Utunk Nikápoly, Sistov, Rusztsuk és Szilisztria várai alatt vitt el, melyek romlottan szinte egy szebb multat gyászolnak, s három napig sem kellett volna hogy utunk tartson, ha a szélvész több izben meg nem gátol. Ilyenkor a veszély nemcsak abból állott, hogy a gyöngge sajka elmerülhetett, hanem hogy a vihar az oláh partra vethetett ki, hol az egészségi örök puskalövessel fogadtak volna. Egy ilyen vihar elől egyszer egy szigetbe menekülvén, ott egy napot és egy éjet tölténk. Hajósim a csolnakot szárazra vonván, tüzet rakának, s mivel kávé, cukrot, dohányt bőven hoztam magammal, ke-

resztbevetett lábakkal mellé telepedének, s hol a kávé szörpölgeték, hol dohányozának, s ha mindezzel eltélének, ama török olvasót morzsolgatók újjaik közt, minállok vallásos gyakorlat és időöltés egyszersmind. A töröknek kevés szüksége van, ha kevés az, mivel bir, de nálánál egy faj sem ért jobban sem az élvezéshez, sem a nélkülözéshez.

Én pedig e szigeten különösen boldog valék. Csüggedt s borult kedélyállapotomhoz ép e robinzoni helyzet illett. Egészen bús merengéseimre valék szorítva. Követém a felhők könnyü utait magas röptükben, hallgatám a hullámokban halászó sirályok panaszos hangjait, néha egy bokor zörrenése ijeszte fel, melynek ágain nem ismert vad tört keresztül, egyszer egy madár bűgása voná magára figyelmemet, mely a fölöttem emelkedő terepély fa ágai közül szólalt le. Föltekinték, s im egy erdei madarat láték fészkeben gunyasztani. Nemde e fa a te házad, gondolám magamban, és e szigetke a te hazád? Köröskörül vannak magasb hegyek, nagyobb erdők, kedvesb ligetek, lombosabb fák, s honnan van, hogy te hive maradsz e választott helynek? Mert e fészekben költe ki tojásból anyád, belőle nyujtád ki pelyhes fejcskédet, tátott szájjal várva a mindennapi eledelt; ama közel két ág vala az első ut, melyen ifju szárnyaid erejét megkisértéd, midőn felnőttél, innen távozáll el a hajnallal s ide térél meg az esttel, itt ébrede föl parányi szived első szerelme, innen üdvözléd daloddal reggel a napot, szóval e fa azon álláspont, honnan tekintve neked élet az élet, világ a világ, zöld a tavasz, szépek a csillagok, s e fészek azon hely, mit egykor te hagysz üresen, ha a kegyetlen vadász halálos golyója megtalált.

Bár szük vagy kietlen legyen a hely, minden élő

lénynek hona az, hol gyermek-, férfi- s aggkorát átélte, hol remélt, szeretett s a multa később, életének estéjén, visszaemlékezett, hol munkált, hol küzdött, hol tervezett, hol örült ha boldog, és szenvedett ha szerencsétlen volt. Máshol mindenütt az ember egy utazó vendégnek érzi magát, hol, tessék vagy sem, nem fog állandóul maradhatni.

Ime hazámtól alig választ el néhány napi utazás, már is kezd téli dermedtségéből lelkem fölengedni, s a gerjedező honvágy életre költendi a honszerelmet, mit szivemből kiholtnak lenni véltem. Valóban üldögélve hintázó csolnakomban, szemeim akaratlanul is mindig azon felhőket kísérik, melyek Magyarország felé sietnek, s füleim mintegy hallgatóznak, mit mond a hűs szellő, mely onnan északról jő. Amazok által üzeni volna kedvem barátaimnak, emezek által hirt várok ismerőseimtől.

Negyedik napon szállék ki Sziliztriában, mely, mint Viddin is, Bolgárországban van, hol egy khánban (csárda) mind azon kényelem várakozék rám, mit egy török vendéglő nyujtani szokott. Ha gyertyát kértem, a boltba, ha kávé, a kávéházba, ha húst, a mézsárszékbe, ha gyümölcsöt, a piacra, ha kenyeret, a sütőhöz utasítának, szobám ablakán nem volt üveg, csak deszkapalánk, ajtómon nem volt zár, csak kilincs, s minden bútor egy lejtősen fekvő deszkázatból állott, min ültem, feküdtem s takaróztam — miután hoztam magammal takarót. Természetes, hogy másnap reggel sieték e keletileg puha fényezésből odább utazni, egy fakószekeren, mely annyiban remekmű vala, hogy az egészben egy vasszegecske sem találtaték, vastag kerekei pedig, küllök nélkül s egy-egy fatőkéből kivágva s kilyukgatva, hasonlítának a római diadalkocsik izmos kerekeihez.

Mint a hajós halad nyomtalan tengeren, úgy utazánk mi három napig ösvénytelen vidékeken, a sűrű erdők s ligetek tekervényein át. Vig kocsisomnak, ki, mint egy erdei madár, örökké fütyült vagy dalolt, nem volt homályos emlékezetén kívül más kalauza, mint nappal a nap, este és hajnalban a ragyogó csillagok. Nem kétlem, hogy bár hányszor tette ez utat, mindig más és más nyomon járt, a szerint, a mint lovainak ösztöne történetesen vezette, s a mint szundikálásából itt vagy ott fölébredvén, újra bele talált az el-eltévesztett irányba. Ha emlékezetem nem csal, e három nap folytában csak három rongyos falucskát látánk, melyek e vadonság közepette mint ugyanannyi magános remetelakok leptek meg. Körültünk szép és kies volt a természet, de vad, szilaj, sötét tekintetű, a levelek zöldje eleven, de haragos, a fák sudarak, de öregek, kérgesek, a tövisek hosszúak, mint egy-egy tör, a dús növények néhol összefonódtak, mint egy sűrű háló; bokor, csalán, rózsatő, gaz, s az élő fák minden fajai a legnagyobb rendetlenségben nőttek egymás mellett, szóval, itt minden azon ős állapotában volt, melyben a teremtés napján hagyatott. A műveletlen mezőség dús zöldje sok helyeken napégette kopár foltokkal tarkítva lévén, hasonlított egy zöld szőnyeghez, mely megkopva és szakadozva van; az itt-ott domborodó halmok a legjobb bort teremnék s a legszebb kilátásu mezei lakoknak helyei volnának, de ők a világ kezdete óta folyvást várják a munkások s az építők kezét; a hegyek magas ormaiban, a regényes völgyek édes csendében, az erdők fáinak lombjaiban és lugasai hűsében ember nem, csak isten szelleme magagyönyörködik, ő látta e tölgyeket nőni, s csak ő látja őket elrothadni. Midőn aztán néha a lovakat pihentetni a

rengetegben megállapodánk, — mert az erdők árnyéka volt zöld sátorunk, hol enni vagy hálni megtelepedénk, — és feküdve a gyepen megtapintám a fekete termékeny földet, s az óriás fák vastag, számos ágaiból s derekának gyűrűzeteiből igyekvém kibetűzni a sok századokat, mik óta ezek vagy hevernek parlagon, vagy csak a madaraknak termik vad gyümölcseiket, kimondhatlanul bús gondolatokba merültem, hogy istennek ily roppant áldása ezer évek óta használatlanul hever. A jóságos isten eképen kitárt, de senkitől nem élvezett gazdagságaival, olyan, mint a bőkezű és szives házi gazda, ki terített asztallal nyugtalanul várja vendégeit, minden készen van, — igen, századok, ezredek óta készen, — de a vendégek nem érkeznek.

Ámbár, vetém magamnak ellen, élvezetlennek kell-e mondani a természet szépségeit azért, hogy azokat ember nem élvezi? Nem a természet gyermekei-e az élő állatok is? S nem boldogabbak-e azok távol az emberektől? Fölnézék a fák terepély ágaira, s megrakva látám számtalan fészkekkel, mikben a madárfiak háborítlanul élnek. Köröskörül százféle madárhang zengedez, mint egy nagy harmonia. A vércse sivit, a harkály kopogtatja a fák oldalait, a szalonkák fütyölnek, a kakuk, az erdők ez oraculum, beszél, a sas méltóságosan lebeg a légben, az apró madarak seregesen röplögetnek, mint kilőtt nyilak, itt-ott egy ágbogas szarvas jelenik meg, büszkén tekintvén maga körül a szabadban, mely az ő birtoka, a bokrok homályain át néha egy róka arany szőre villog ki, a nyulak ijedve futkosnak, természetes, hogy félnek az emberektől, kiket nem ismernek, az apró, kedves mókusok, mint e társaság komédiásai, utánozhatlan szökeléseket visznek végbe, fákról fákra szállani látszván, midőn a

megszámlálhatlan sokaságu erdei tarka pillék a zöld füre leseregelnek, virágágnak gondolnád őket, s midőn szárnyra kelnek, azt hinnéd, a virágok repülnek fel. De van a dolognak egy erkölcsi fontos oldala is. Lényeges különbség van azon erkölcsi benyomás közt, melyet elménkre egy pompásan vad, és egy szorgalom által művelt vidék tesz. Abban járva közelebb érezzük magunkat istenhez. Ennek bája s rende a halandó emberi erőre, annak vadon, de kies s nagyszerű tekintete egyenesen a teremtő hatalmára emlékeztet.

Utamban e vad tájon keresztül semmi baj nem ére, bár Sziliztriában ismételve figyelmeztetének: utonállók ellen pisztolyaimat töltve s mindig felvonva tartani. Hogy haramiáknak a vidék alkalmas, tagadni nem lehet, néhol oly homályos szorosokon s oly bokorsűrűkön menénk, vagy inkább törénk át, hogy a lovak elől s szekér mellől karjainkkal kelle az egymásra boruló bokrok vesszőit kétfelé hajtanunk, a kicsapástól behunyással óva szemünket, s ilyenkor, megvallom, az utonállók eszembe jutának. Kinek se keze nem szabad, se szeme nem nyílt, hisz az kész áldozat. Azonban harmadnapon találkozáink minden haramiánál veszélyesb rémmel, melynek nincs karja és megragad, nincs szárnya és röpül, nincs fegyvere és megöl, nincs szeme és tekintete borzasztó, melynek hiában állsz ellent, csak ugy menekedel meg tőle, ha elfutsz. Már késő este volt, s kocsisom is s én is szundikálánk ülőhelyeinkben, engedvén lovainkat magukban haladni. Utunk egy szük torkolaton vitt, mely mellett jobbra és balra egy meredek s magas partoldal emelkedett, elboritva százados tölgyfáktól, melyeknek sűrű ágai egymásra áthajolván, előlünk az eget is elfödék. S midőn egy hirtelen görbülettel utunk egy

sik térre kifordult, egy borzasztó világosság mindkettőnket f lriaszta, lovaink f ni, hortyogni, kapálni,  gaszkodni kezd nek, s alig volt annyi időnk a d l  szekérből leugorni. El tt nk mint lángtenger hullámzott egy  g  erdő, legalább ezer ölnyi szélességben, vastag oszlopokban eresztgetve fel kéklő f stgomolyokat, miken a pattogó szikrák mint villámok czik ztak keresztül. F l-séges látvány volt ez, de iszonyatos. Balra egy bokros t r már egészen tűzben volt, s  g  ágai a sz l által hajtogatv n, hasonló volt egy lángoló t hoz; középen az izzó f k ropogóssal d lv n alá, par zst zzel borit k el a földet, mely szinte égni látszott; itt-ott a távolabb eső f k m g z ldeltek, mig mások tet t l talpig egyenesen állva égtek, mint megannyi óriási fáklyák. Ha valami, ez hasonlított az  g  pokolhoz, s a k p annál tökéletesb volt, mivel a nyers f k sustorgó sir sai a kinl d  lelkek jajgat sait utánozták, mikhez járultak a f lijedt s ide-oda szállongó erdei madarak kiáltásai, rivalg sai,  v lt sei, s a világtól undorodó baglyok keserves huhog sai, és m g a négylábu állatok b g se, melyek, a félelemtől kergetve, hol el, hol visszanyargal ztak, nem tudván sem azt, hol a veszély, sem azt, hol a szabadulás.

Nekünk is nagy munkánkba került a megf lelemlett lovakkal a veszedelmet kikerülni, annyival inkább, mivel az uton, melyen j v nk, visszatérni nem lehetett, a sz l a tüzet épen arra kezdv n hajtani. S midőn végre biztos helyről szemlélhetők a roppant égést, a kocsisomt l kérdém, ki fog annak gátot vetni?   az égre mutatott. Eleinte azt hiv m, a borulatot érti, melyből esőcseppek m r kezdtek hullongani, de midőn ismételve »Allah«-t nevez , akkor értém, hogy e nép mindent

istentől vár, s így e pusztításnak vége csak akkor lesz, midőn ő annak valamiképen véget vet.

Másnap ismét békével folytatók utunkat, s ha én még mindig nem tudám elmémből kivetni a szörnyű látványt, török fanatista kocsisom azt bizonyosan elfelejté.

Bár még nem volt alkalmam látni a valóságos török életet s világot, teljesen benne érzém magamat, s ennek főképen három oka volt. Egyik török kocsisom folytonos szemlélete, ki törökül beszélt, török öltözetben volt, s törökül énekelt, ha ugyan éneknek lehet mondani egy nemét az ordításnak, melyben uralkodó a torokhang, de a mely kezdetben bármi kellemetlen, később akaratlanul is megragadja a lelket. Nem csoda, mert hiszen mintegy látni, miképen a keletieknél a hang a vesékből darabokban szakadoz ki. Ha a mi éles dalaink a torokból jönnek s a hallgató fülébe mennek, az ő erőteljes dalaik a szívből jönnek s egyenesen a szívbe is mennek. Másik ok a mienkkel ellenkező azon keleti szokás, miszerint ki itt fejével igent billent, az nem-et, s ki fejét rázza, az igenlés-t jelent. Parányi dolog magában, de e napközben annyiszor előforduló s nekünk mindig felötlő szokás minduntalan arra emlékeztet, hogy nyugot embere vagyok, s most keleten járok, hol mindennek más, többnyire a mienkkel ellenkező jelentése van. Harmadik ok volt ama szép, fehér kő-kutfőkből csergedező források látása, melyek e vadonságban oly kellemesen leptek meg. Ez már egészen keleti szokás, hol a víz szent, az is, melyet a pap meg nem szentel, hol az nemcsak szomjat olt, de az áhitatnak is egy részét teszi. Rendesen e forrásoknál állapodánk meg; a lovak pihentek s legeltek, törököm mosdott és imádkozott, én pedig

merengtem és elmélkedtem. Ki nem mondhatom, lakatlan vidékeken mi jól esik a vándornak egy ily kutfő megpillantása. Az utas nem ismeri a kegyest, ki a viztartót építé, mint a ki építé nem ismeri az utast, ki annak fris vizével égető szomját oltja; azonban ők egymással lelki viszonyba lépnek. A világ végéig mennyi hálát arat egy ily névtelen kut-alapító, porló hamvaira mennyi áldás száll, miket az égben egy angyal az örök-könyvbe bizonyosan feljegyez, és jótéteményeihez, miket életében az tőn vagy nem tőn, hozzáadja ezeket, miket holta után ő tenni meg nem szűnik. Mi egyszerű, mi kedélyes, mi hasznos, mi erkölcsileg becses eszme; éreztetni a vándorokkal, hogy volt, ki a vadonban róluk gondoskodott, italt nyújtani azoknak, kiket nem ismerünk, hálát ébreszteni az emberek szívében, s emlékezetünket áldatni az idők végéig.

Elvégre a negyedik napon egy hegyhátra feljutván, kocsisom felém fordult, ostornyelével kelet felé mutogatván. Oda pillanték, s eleinte csak a sötét s terhes fellegek tömegét láttam, úgy hogy néhány percz tölt bele, míg a fellegektől az alattuk hömpölygő komor hullámokat meg tudám különböztetni. A mit láttam, az a Fekete tenger volt. Még magasbra jutva, egy tágas öböl nyílt meg előttem, melyet két hegysor mint két bástya fogott közbe. Utána feltűnt egy vár, azután egy kerített város, melyből néhány hegyes minaret nyult ki, — ez volt Várna.

Keblemet dagadni, s sebesben dobogni érzettem, s égő szemeim azonnal végig futák a vidéket, meglátni a magyarok árva sirhalmait. Nem tudván, hol vannak, természetesen nem ismertem fel, s fájdalom egy sohajban tört ki :

Ó Várna, Várna, füveid
Lengessék hős szelek,
Borítsa csendes nyugalom,
Király, emlékedet.

Ó bujdosóknak sirja te
Pontus határain,
Itt leng egy sóhajtás feléd
Egy rokon ajkain!

III.

Várna. Várnai magyar sírhalmok. A régi csatatér. Gondolatok.

A számüzött keservesen
Jár halmidon ó bús Várna,
Keserv s bánat nélkül itten
Halmaidon hisz ki járna?
De keblét mi bú s gond nyomja,
Nem a multnak fájdalomja,
Hiszen ő azt mért könnyezze,
A mi fáj a multban, messze?

Azok, kik itt küzdtek s hulltak
A hazáért, kiszenvettek.
Rájok sirdombok borultak,
S lágy szél nyögve száll felettek;
Alkonyán a két hajnalnak
Őresillagok ragyoglanak.
Álmukat így alszszák békén
Zúgó tenger partvidékén.

Torlatlanul nem marad bűn!
A szent könyvre esküvétek,
S nem tartván meg az esket hűn,
Halni kell mint hitszegőknek,
Mert vivotok midőn itten,

Akkor mennyben volt még isten,
S azért győzött a hős török,
Szava mert szent volt és örök.

— — — — —

A számüzött keservesen
Jár halmidon ó bus Várna,
Bánat nélkül magyar itten
Halmaidon hisz hogy járna?
De keblét mi gond s bú nyomja
Az nem a mult fájdalomja,
Ő most a jelent könnyezi,
Bár a mult sirhalmit nézi.

Várnába érkezvén, fáradságos utam után első napon magam kipiheném, de másnap első gondom vala a magyarok sirhalmaít meglátogatni. Kimenve az erősség északi kapuján, alig pár száz lépésnyire egy lejtős, szűk lapályka nyílik, melyet balra a devini tó, jobbra a Balkánról folyó hegyfok véd, míg szemközt és jobbra a szeliden de folyvást emelkedő partoldalakat zöldelő bokrok és fák sűrűn borítják be. Ezen lapályos helyen domborodik a tizenöt magyar testhalom, mint megannyi sirdomb. Nem szükséges kalauz, hogy őket fölismerd, ha kebledben magyar szív él, dobogni fog hozzájuk közelítvén, ha nem él, alakjuk is mutatja, hogy régi sirdombok. A hely, hol emelkednek, bokrok által nincs benöve, tisztás az, a Magyarország felől jövő szél gondosan megsöpörgeti, s azon tiszta kavicsról és számtalan csigaházról ítélve, mely valamennyit elborítja, azt kell hinnem, hogy a tenger hullámai által felnyomott tó vize néhanéha el szokja özönlenni. Némelyiken itt-ott száraz kóróleng, jele, hogy itt az idegenben senki nem gondol velök, mert azon egy pár tövises vadrózsát, mit néhol láték

rajtok, nem honleányi kéz, hanem a gondos természet, e közanya ültette, melynek mindnyájan gyermekei vagyunk. Emlékül róluk egy marok földet hozék el, és egy pár ércdarabkát, kétségkívül valamely magyar vitéz pánczélának töredékét, mit keresni sem kell, oly bőven hever a föld színén.

Mint a keresztyénségnek Calvariája, az izlamnak Medinája, a családoknak temetője van, úgy vannak a nemzeteknek szent mezői, hova fiai bucsúban méltán járnak, mert ott őseik martyságot szenvedtek. Érezni látszik a föld maga az emberek halálát, mert a sirdombok nemde testének megannyi seb-daganatai gyanánt kelnek-e? Meghalni fájdalmas dolog, s kétszer fájdalmas meghalni győzelem és dicsőség nélkül s eltemettetvén idegen országban, válni ekkép a halál örökös számüzötteivé. Ki ültetne itt sirjaikra virágot? Ki siratná itt meg az ellenséget? Kinek volna itt szent az idegen bajnokok pora? Ki birna itt nagy lélekkel a szerencsétlenség e helyét emlékjellel megörökíteni? Sőt az itt eltemetettek századok óta érezni kénytelenek hamvaikat tapodtatni ép azok által, kiktől meggyőzettek, míg övéik a távol hazában róluk megleledkezének, a történetírókat és a költőket kivéve, kik a feledékeny népek késő háláinak egyedüli tolmácsai.

S a várnai sirhalmokban nyugvók iránt a történet sem igazságos. Kik adott esküjüket megtörék, méltán lakolának, így szól az, és nem helytelenül, ha az eseményt pusztán erkölcsi szempontból tekintjük. Valóban, ha ok és következmény, erény és jutalom, bűn és lakolás közti kapcsolat a közéletben nem mindig szembeötlőleg nyilatkozik, meg kell vallani, hogy itt a bűn és büntetése kézzelfoghatólag jelent meg, s alig mutat föl a világtörténet hasonló példát, hol azon hibáért, mit egy nemzet

elkövetett, érette az oly rögtön nemzetileg is lakott. A keresztyén és muzulman becsület s szóhűség mérközött ez esetben a világ színe előtt, s a diadal és annak minden következménye a muzulmanoké lőn. Mert ne feledjük el, miképen itt a magyar nép nem saját nevében, hanem mint a keresztyénség képviselője s megbizottja szerepelt, a római szentszék adta elébe a szabályt, ő magát csak ahhoz alkalmazta.

Az 1444-ben augusztus 1-jén Szegeden a törökkel kötött béke jogszerűn illette a magyar nemzetet, mert az vitéz diadalainak gyümölcse vala, s rá nézve az mind hasznos, mind diszteljes volt. Miért bontá tehát azt fel mindjárt augusztus 4-kén? Mert a nemzet vallásához hiv volt, s az egyház feje, a pápa tudtára adá, miképen a harez, mit Amurát ellen Magyarország folytatott, minden keresztyén népek közönséges harcza a keresztyénség közellensége ellen; és főkép mert általa, s a byzanci császár, a velencei és genuai köztársaság, a burgundi s több olasz és más európai fejedelmek által folyvást arra emlékezteték, hogy az ügy nem csupán magyar, hanem európai ügy, melynek, ha a magyar nép előbajnoka megszűn lenni, ez egész világrész sorsa veszélyeztetni fog. E magasb politikai, ez egyetemi keresztyén, e tisztán európai álláspontra emelkedék a magyar, midőn az új hadjárat terheit s veszedelmeit elvállalta. Azon előnyökről, miket a magyar állodalom magának a béke által biztosita, lemondott tüstént, mihelyt a többi népek által európai kötelességére utaltaték. És ép e szempontot lát-szik a történet s az utókor elfeledni, mint elfeledték az akkori fejedelmek és népek, a pápa, ki pénzt és katonát ígért és nem küldött, a hires, vitéz Scanderbég, ki had-sereggel ígérkezett és meg nem jelent, a görög császár,

s más fejedelmek, kik seregeiket kínálták és nem küldték el, a velencei s genuai köztársaságok, kik hajóhadaikkal nemcsak vissza nem tartóztaták Amurát táborát, hanem csengő díjért a Helleszponton átszállították. Egyedül a magyar nép teljesíté, mint nemzet, európai s keresztyéni kötelességét: harcra szállt, küzdött és elvérzett. És mi lön következménye? Constantinápolyba az ut 1453-ban a várnai sirdombokon keresztül vitt, hol, ha (a magára hagyatott) magyar győz, az ozmán nem leendett volna a keresztyénség félelme századokon át, s annyi derék nép Keleteurópában nem nélkülözné a szabadságot mind e napiglan.

Nem tagadom, egykor én is fonák szempontból itélém meg e csatát, s midőn néha az emlékezet borongó szárnyain képzeletem e messze tengerparti sirokra szálla, belőlük mint egy rém emelkedett fel előmbé a hitszegésnek vádja, s egy belső szemrehányás megzavará hazafiui bánatomat. De most itt lévén, e siratatlan sirhalmoknál, mélyebben átvizsgálám az eseményt, s úgy találám, hogy bár a dráma egyes személyeit alárendelt indokok vezérelheték, a magyar nemzetet egy magasb kötelesség érzete lengé át, s ha harcra szállt, azt azért tevé, mivel hivatásának tekinté védeni a keresztet a félhold, Európát Ázsia s a nyugoti civilisációt kelet pusztító hódítói ellen. Ugy, hogy ha a szőszegés terhe nyomja is e sirokat, az olyan teher, mint a márványlapé, mely teher ugyan a sirdombon, de a melyre egyszermind a megholtnak érdemei, s nagy, bár szerencsétlen vállalatai arany-betűkkel följegyezzék. Ne feledjük, s Európával se engedessük feledtetni, hogy a magyar itt nem mint magyar, de mint európai polgár vérzett el, úgy is kevés szolgálat az, mit Európának azelőtt és azután nemzetileg teheténk.

Hét napig időzém Várnában, s nem mulaszték el egy napot sem ez árva sirhalmokat megtekinteni. Ez volt az én mindennapi bucsújárásom. Ugy tekintém magamat, mint a kit a sors ide azért vetett, hogy a nemzet nevében teljesítem a kegyelet e szomorú tisztét. Ki tudja, hol ér bujdosásimban engem is a halál? s hamvainak is jól fog esni, ha hazámfiái közül valaki egykor meglátogatja.

Egyszer este menék ki e virágtalan halmokhoz. Csendes, széltelen este volt, az ég szép tiszta, s a vidéket gyönyörűen világítja meg a bús hold. A völgyet mint egy fekete kőfal, — mint e temetőnek kőfala, — keríté körül a hegyláncz, melynek két vége két bástya-romként áll a zúgó tenger hullámai felett, melyek a távolban sötétben csillogdogáltak. Rajtok elszórva vitorlás hajók lebegtek, megannyi rémek, melyeknek árboczmé- csei mint néző szemek ragyogtanak felém. Elöttem az erősség fehérülő fala nyult el hosszan, mögüle a város- beli karcsu minaretek emelkedtek a légben magasan, míg balra a devini tó habzott, megvilágítva a halászok fáklyáitól, kik ezeknek fényével halakat fogdostak. Leülék egyik testhalomra, s a szerencsétlen csatának gyászos emlékeibe elmerülék. Látám a fölviradott tiszta őszi reg- gelen mint öltözik fényes pánczélába a fiatal király, s mint esik ki apródja kezéből az ezüst sisak, midőn azt át- nyujtaná, mint vonakodik megbokrosodott paripája őt hátára venni, mert érzi, hogy rajta a halálba megy, mint szakgatja meg egy hirtelen kerekedett vihar a magyar zászlókat. A számra kis, de bátorságban nagy magyar sereg a völgyben lenn várja a csatát, s felülről a hegyoldalból mint egy felhőszakadás omlik rá, előbb tizenötezer lobogó fehér ruhájú ázsiai lovag, s midőn ez

visszavereték, hatezer zöldkabátos lovag váltja fel, újabb erővel, de nem több sikerrel. Később, több órai harcolás után, a számosabb ozmanság megdönti előbb a magyar sereg jobb, majd bal szárnyát is, de a nagy Hunyadi János, középen állva, mint a mérleg súlypontja, most annak, utóbb ennek vivén hatalmas karja segédelmét, a törökök kénytelenek lőnek megfutamodni. Az ifju király vitéz is, bátor is lévén, már addig türelmetlenül áll a helyen, mit neki a csataterv és rangja kijelelt, s ekkor harcvágyát épen nem fékezhétvén, s lengyel testőreitől is a dicsőségben részvételre izgattatván, üzöbe veszi a futamlókat, s Amurát táborához érve, kis erővel a janicsárok még pihent tömegét támadja meg, s azokat kezdetben megrendíti, de ezek magokat újra rendbe szedvén, a csata csak dühösebb s vérengzőbb lőn, a király hivei rakásonkint hullanak a nyilak záporaitól, őt az ellenségtől már senki sem választja el, egy bárdütésre lova összeroggyan, s ő melléje halva terült. Néhány percz mulva levágott fejét egyik dsidán, másikon a megszegett békekötvényt hordoztatá körül Amurát a harctéren — a török hadsereg örömkialtásai az eget verdesték, mert e győzelemben ők nem csak saját győzelmöket látták, hanem Allah-ét a keresztyének istene fölött. Ifju volt Ulászló, még 21 éves sem, természetére magas, szépsége férfias, tekintete bátor és nyilt, dolgaiban munkás, érzelmeiben vallásos, föltételeiben állhatatos, kegyes ellenei, bőkezü minden iránt. Halála a nemzetre nagy veszteség volt. Most itt nyugszik korona és trón, sőt emlékjel nélkül, együtt nyugszik hiv vitézeivel. De hol nyugszik? Ki tudja megmondani, melyik az ő sirhalma? S körülhordozám szemeimet, ha vajjon nem találnék-e valami jelre, midőn az esti csend közepette egy zaj üté meg

fületem, s hátra tekintvén, a középső legmagasb halmon egy fehér alakot pillanték meg, mellette egy sűrke lóval. Valóban megijedtem. A holtak képeivel társalkodván, csaknem azt hittem, hogy a holt király alaka jelent meg nekem. De ez ijedtség csak egy perczig tartott, mert mihamar láttam az alakot fehér burnuszában lovára felülni s mellettem a város felé szóttanul elügetni. Egy török utazó volt.

Ha a csaták leírásait jól érteni akarjuk, elmulhatlanul szükséges azok színhelyeit ismerni. Hü képet csak így fogunk nyerni az ütközetről, s egyszersmind a történetírók rajzaiban nem egy hibát fedezünk fel. Ily hibát követe el a derék Fessler, midőn a magyar sereg jobb szárnyát a tengerpart és devini tó-mocsár közé helyezi, mi lehetetlenséget foglal magában, miután a mocsár a völgy baloldalán van. Hasonlóképen a helyismeret hihetlenné teszi azon hadi tanácsot, melyben előző nap azon kérdés felett tanakodtak volna: el kelljen-e a csatát fogadni vagy sem? ha ugyan áll az, hogy az ozmánok nyomról nyomra követték a magyarokat, s este mindig ott tanyáztanak, hol a mult éjjel a magyar sereg meghála. Várnához jutván a magyarok, itt nem tőlük függött a csatát el vagy nem fogadni, az kikerülhetetlen volt. Hátukban a tenger lévén, jobbukon a meredek Balkán hegység, a völgyfenékből kivezető egyetlen északnyugoti nyílást a török had tartá elfoglalva, s ha a magyar sereg pusztá védelemre nem akart szoritkozni, utat vissza Magyarországra csak az ellenség táborán át törhetett magának. Okszerűleg tehát Hunyadit nem vádolhatni azzal, hogy véleménye volt a csataelfogadás; az kikerülhetetlen szükség volt. Fontosabb kérdés az: a nemes lelkű Hunyadinak a kötött béke megszegé-

sében mi része volt? Vannak vélemények, melyek őt ellenzőjének állítják, de bár mint lett legyen, ha ő csakugyan megegyezék, annak okát ismeretes vallásos buzgalomban s a vállalat európai fontosságának fölismerésében kell és szabad keresnünk, s legkevésbé azon igéretben, miszerint a visszaszerzendő Bolgárország neki fogott adományoztatni. E gyanut meghazudtolja egész életpályája. Hány ízben volt alkalma a magyar koronát birnia, és nyult-e hozzá? soha. Czimre ő nem vágyott, s midőn királyi hatalom volt kezében, annak nem jogaival élt, hanem csak kötelességeit teljesíté. Ki Hunyadiról úgy vélekedik, az aztán ne nevezze őt nagynak. Mindenestre ha a bolgár királyságot el fogta vállalni, azt teendette, mivel a keresztyénségnek s Európának azon előőrön az ő hős karjára szüksége vala. Két neme van a nagyra vágyásnak, egyik, mely fölvágy, hogy magasan ragyogjon, másik, mely a nagy helyet azért fogadja el, hogy nagy kötelességeket teljesithessen. A történet Hunyadi Jánosa minden joggal bir ez utóbbiak rendébe soroztatni.

Ezt a szavaiban szerény, viszontagságban nem csüggedő, meggyőződésében állhatatos, érzéseiben vallásos Hunyadi Jánost tökéletesen ábrázolja azon levél, melyet ő Pestről 1445-ben május 11-én, tehát a várnai csata után, hat hó mulva Eugén pápának irt vala:

»Segélyt ígérték, meghivatánk a harcra a keresztyénség ellensége ellen . . . Mi megjelenénk . . . A sok fejedelem közül senki sem küldé segedelmet, senki nem pótolá szükségünket . . . A fejedelmek barátsága a legnehezebb csapás lőn ránk, sőt ígért segedelmök helyett árulásaikat tapasztalók . . . Mind a mellett is, nevezetes dülások, hódítások után az ellenség földén, s gazdag

martalékkal megterhelve, bántatlanul térheténk vissza ellenségeink elől, de a keresztyénség összes javáért fogván vállalatunkhoz, nem akaránk felhagyni azon munkával, melyben akár győzni, akár győzetni nem tartók dicsőségtelennek. E szerint a biztos kilátás helyét szivünkben elfoglalá egy kegyes vakmerőség, s teljes készséggel kelénk fel a veszedelemmel szembe szállani. S mindkét részről megtörténik a támadás, számra nézve egyenetlen, de erős, s csatázánk késő alkonyig, a nap és csata együtt mulott el. Részünkre a harcot sikertelenné tette a mindig új meg új sokaság folytonos előrohanása, mely által nem annyira meggyőzeténk, mint elborittatánk s szétválasztatánk egymástól. Azt azonban mind min szemeinkkel látók, mind utóbb biztosan megértők, hogy nem kevesb vérontást okozánk, mint szenvedénk, s a győzelem ép oly szomorú, mint kárteljes az ellenségre nézve... De hiszen hadban veszély nélkül soha semmi nagyot nem kezdhetni, a szerencse a mit elvesz, újra visszaadja, maga a fájdalom csak neveli a bátorságot s ingert a jövődő vállalatokra... A mi most történt, az sem nem a mi puhaságunknak, sem nem a törökök edzetének következménye... Midőn fegyvertől s embertől üres táborunkat a barbarok elfoglalták, nem az ellenséges erőnek, hanem az isteni ítéletnek súlyát hordoztuk...«

Azonban e csapás bármi súlyos volt az országra nézve, hadserge elveszvéen, a gondviselés kegyelmesnek mutatá magát a nemzet iránt, Hunyadit megszabadulni engedvén, ki a nemzetnek karja, sőt több, lelke volt.

IV.

Várna.

Hunyadi János emlékezete.

A kis Erdély egyike a föld legregényesb tartományainak. Csak a távol Scotiának felvidéke haladja felül, hol a borongó ormokon s a magános tavak szélein Ossian ködalakai egy-egy csillag kíséretében lengenek, és még az isteni Helvetia mulja felül, hol a bércekből magas erősséget alkotott magának az ur, melybe alulról az embernek csak szemei, felülről az égből a napnak csak sugárai jutnak el.

Erdélynek nyugoti részében foly a Sztrigy, zugó, sebes, hegyi patak. Köröskörül sötét magasságban állanak lombos erdők, benne mindenik darab fa több századnak emléke. Töveiknél fű és virág nő, tetőikkel a nyarga szél játszadozik.

S e kiesén vad vidékben lakik a szép Eliza, s ölében mulat egy eleven gyermek, gloria nélkül feje körül, de lángoló szemekkel hosszú pillái alatt. És e gyermek napról napra nő, hiv gonddal neveli őt jó anyja ott a szabad természetben, zöld erdő zugásán, vad galamb szólásán.

Nincs e gyermeknek semmije egy aranygyűrűn kívül.

Nincs más mulató társa, mint egy fekete holló az erdőből.

S ez egyetlen barát is egykor elcsipte tőle aranygyűrűjét, ez egyetlen vagyonát, s vele a legvénebb tölgy legmagasb ágára szálla föl.

De e gyűrűnek nem szabad elvesznie. Ez egy

kalauz, mely Budára, a fejedelmi várba vezet. — Ez egy varázs jegy, melynek előmutatására megnyílik a király aransátorának valamennyi szárnya, s utána a király emlékező szive. E gyűrű ez egész vidéket, a meddig lát a szem, a mennyire elhallatszik a vadászkürt harsogása, egykoron e gyermekévé teszi, hogy legyen ur ott, hol árva volt.

Es elröppent a hangzó húrról ércztollain a biztos nyíl, s a tolvajmadár piros vérében ott hevert a tölgy alatt.

De a megholt barátnak száraz galyakból máglyát emelt a gyermek, azon azt megégette, s hamvaiból az feltámadt, később mint jelkép a gyermekből lett hős czi-merén, utóbb pedig egy szent korona alá helyezte őt Corvin királyi hatalma.

Némely történetírók Oláhországba mennek, s ott keresik a fejedelmet, kitől e gyermek származott. Mások azon király ágyékában lelik eredetét, a ki Budán Zsigmond név alatt fényes palotában lakott. Vannak, kik Paläolog, a görög császár leányát mondják azon boldog nőnek, ki őt szülte. A nagy emberek s általában a nagyság származását minden korban némi titok borítja be. Mikép találták Mózeszt az iszapos Nil nádjai közt? Homér melyik éghajlat csillagai közül nyerte érzékeinek ihletét? Jézus miképen támadt az ártatlan liliom szédítő illatából? Honnan gyül össze s mi titkos utakon a ten-ger roppant birodalma? És az óriás sziklák tartományait ki állította össze, szülte őket a föld magából, avagy isten karja építette föl? Én előttem bibornál s minden-nél becsesb: a por és föld; ezért én a porban, s mi ehhez legközelebb van, a népben keresem a nagy emberek eredetét.

Igen, nem a liliom illatából született e gyermek,

mint a megváltó, hanem a szerelem rózsájából, melynek piros színe a hadat jelelte ki életösvényéül, tövisei a fegyvert rendeltetéseképen.

Felnőtt egy jó anya gondos ölében, zöld erdő zúgásán, vad galamb szólásán.

Felnőtt egy vidékben, hol a hegy s mező kebele tele van a legjobb vassal, mit választhatni egy bajnok kardjának.

Bölcsője volt a szabad föld, hajléka a menny boltozata, vezérfény fölötte a világot nap, kebelében csak egy érzelm foglalt helyet: a hazaszeretet, lelkében csak egy hit fogant meg: istennek hite s imádása, a fenálló vallás utmutatása szerint.

E gyermekből lőn Hunyadi János.

Eredete, mint gyökerei a pompás tölgynek, a földben, a történet sötétségében vész el.

Százada csodálván őt, s halála után fiát, a nagy királyt, e közben feledé nyomozgatni ama nemes, szerény és igénytelen ifju származását, ki a XIV. század végén, egy zivataros reggelen, hat huszárkával állott egy zászlósúr szolgálatába.

*

Némely életpálya oly könnyű és szép mint a tisztuló csillag rövid futása, fénynyel kezdődik, és végződik tündökölvén.

Némely pedig olyan, mint a napé tavasz kezdetén. Midőn pompás ábrázatában fölkel, zivatarral, széllel, sötétséggel elborítva találja a föld színét, s nagy munkájába kerül világot terjesztenie mindenfelé, úgy intéznie a szél járását, hogy az hozza és vigye a termékenyítő illatporokat, úgy összenyomnia a fellegetket, hogy

azok esőt hintsenek a szomjas mezőkre, s diadala pilanataiban leküldeni sugarainak melegét, hogy a mi elvettetett, megöntöztetett, az ki is keljen és fel is virágozzék. Az ilyen pálya sok dicsőséggel, de sok küzdéssel is jár, és az ilyen munkateljes napnak kedves és ohajtott a nyugalom, mely este reá vár a tenger lágy hullámaiban.

Hunyadi Jánosnak ilyen pályát mére ki a végzet. Egész életét a csaták zajában tölté el.

Zsigmond királylyal Csehországban harczott trónjáért és a hussziták ellen, Filep, a májlandi herczeg seregével Olaszország különböző tartományiban vivott. Midőn Ulászló magyar királylyá választaték, a pártütőket győzé le, sok várakkal egyetemben visszaszerezvén Horvátországot is. Később diadalmeneteket Styriában, Carinthiában, Carnioliában, Austriában tartott, midőn hadat vive Fridrik római császár ellen, ki a magyar ifju királyt s a szent koronát a nemzetnek kiadni vonakodék.

De mióta a török nép a félholdat a fekete s marmara tenger innenső partjára is áthozta, mióta itt két világrész, kelet és nyugot, két vallás, a keresztyénség és izlamizmus szállt iszonyu harcba egymással, azóta Hunyadit mindenek felett azon egy magasztos eszme lelkesíté: Európából a törököt végkép kiszorítani. Nemzetét s honát megoltalmazni, ez volt örökös gondolata; biztosítani Európa nyugalmát az ázsiai hódítók ellen, ez volt a feladat, mit megoldani vágyott; a biblia és korán közé válaszvonalul egy tengert állítani, ezt tűzte ki élete végczéljául, — mert mind e három, a haza, Európa s a hit nagy veszedelemben forgott.

1448-ban ezt irta Alfonz arragoniai s siciliai királynak: „Én már felöveztem magamat a rég ohajtott ösvényre lépni. E nagy munkába fogni az én kötelessé-

gem volt, bevégezni és végrehajtani magasb erőknek és a mindenhatónak van fentartva.* Miklós pápának pedig, ugyan azon évben, így irt: „Most már hozzá fogok szent fogadásom teljesítéséhez, s elvégeztem magamban, inkább kimulni a csatában, semmint hitem s nemzetem veszedelmeit tovább szemlélni, azon meggyőződésben lévén, hogy nem fog szégyenemre válni, akár az mondassék rólam: ‚jól győzött‘, akár az: ‚becsületesen halt meg.‘

Ki nem ismeri Hunyadit, e világító s őrtoronyt kelet felé a XV. században? Ki nem ismeri őt mind a keresztyén, mind az izlam világban, ott mint várat, mely véd, itt mint tábort, mely megtámad? Kinek zászlói lobogtak annyiszor győzelmesen a Haemus havas ormain, a fekete tenger zugó partján, s ott hol Adrianopol fekszik, és egykor a ragyogó Sophia virágzott? Nem ő volt-e ama hős és vezér, ki negyvenszer ütközött meg a török táborral, tizenhárom nagy harczot vivott vele, és ebből csak kettőt veszte el, és a kettő is, egyik Várnánál, másik a Rigómezőn, oly véres vala, hogy a török a csata mezejénél idébb soha nem jött, s a diadal után soká tehetetlen maradt? Nem ő volt-e ama vezér, ki mindig csak 12—32,000 emberrel 80—200,000 töröknek ada csatát? Kétszázezeret messze túlhaladt azok száma, kiket leölt avagy elfogott. Ott, hol zászlóját lobogni szemlélte a török, sokszor visszavonult s eltávozott ütközet nélkül. Az ő neve maga egy hadsereg volt. Mint az ozman történetírók mondják, az ő nevének félelmét használták a török anyák is gyermekeiknél. Az akkor élt nagy szultánok nem abban láttak gátot Európa meghódításában, hogy tenger választja el a két világrészt egymástól, hogy a kevély Byzancz még áll, hogy a pápa Rómából küldözi mennyköveit és

parancsait, a legfőbb gátot abban látták, hogy él — Hunyadi.

S míg élt Hunyadi, a mind számára, mind fanatismusára nézve rettenetes török-tatár-mongol tábor győzött mindenütt, csak ellenében nem.

Szerbiában fekszik a Rigómező, melyet átmetsz a sebes folyású Raska pataka. Köröskörül hegyek és erdők emelkednek vad kietlenségben. S ki az, a ki ott egy szük és árnyékos völgyben menekedve siet? Termetére közép nagyságu, tagjai izmosak és igen arányos, sőt kellemes idomzatúak s homloka boltozatos és ragyogó, haja aranyvilágos, de kitünőleg szép ajka, és szépek nagy tündöklő szemei, melyek egy bizonyos nemes, szerény, de egyszersmind okos és határozott akarat kifejezésével bírnak. Arcza hasonló a nap arany-ábrázatához, melybe a művész a szem, orr, száj s az egész emberi kép vonalait belerajzolja... A menekvő vitéz fegyver nélkül van. S egy szoros utnál két jancsár fogja körül, s mindkettő a mellén fénylő drága kereszthez kap. De alig tusakodnak egymással a kincs felett néhány pillanatig, az üldözött bajnok, megtartván lélekjelenlétét teljesen, kirántja egyiknek hüvelyéből a kardot, s miután vele ugyanazt leszurta, a másik ordítva megfutamodik, és hangzó kiáltással vész el a rengeteg sűrűjében. A szent keresztet Hunyadi már sokszor megmenté, — ime most őt viszont a kereszt mentette meg.

De őt, ki még napokig bujdosék a vadonban, egy áruló szerb kalauz a szerb despotához vezette, és ez álnok ember nemcsak foglyul tartóztatta le, sőt ki akarta adni a töröknek. Azonban a nemeslelkű szultánnak nem kelle a szerb gyalázatos ajánlata. Így jutott vissza Hunyadi nemzetéhez, mely őt pompával és ünnepi örömmel, nem

mint megvert vezért fogadta, hanem mint a hadak istenét, ki nem hoz ugyan táborát magával, de azt teremt mindenütt, a hol van.

Végig forгатom hazám, sőt a világ történetének számos lapjait, s nem ismerek embert, ki oly nehéz korban, oly kevés eszközzel oly nagy dolgokat és azokat oly nemes és igénytelen lélekkel vitt volna véghez. Csak a tiszta mennyi kék boltozatához tudom őt hasonlítani, mely oly szelid, oly egyszerű s oly pompátlan és mégis oly fölséges.

Drakula oláhországi vajda, a várnai csata után őt hitetlenül letartóztatta. Hunyadi ezt megbocsátá neki. De később fellázadt a magyar korona ellen, ezért életével lakolt.

A szerb despotától, ki a rigómezei ütközet után tette foglyává, utóbb elvette tartományait a török. Segedelmet, bár szégyenpirulva, Hunyaditól kért, és ő, nem emlékeztén meg a multról, fejedelmi székébe visszahelyezte.

Cillei Ulrik, az austriai helytartó, kétszer törekedett élete után, becsületét és jó hírét pedig folyvást sértegette. Később rá nehézkedvén a sors karjai, szövetségre hívta fel Hunyadit, és ő megengedett a kigyónak, mely időt tőle csak azért kére, hogy az alatt ellene több mérget gyűjthessen.

A vallásnak ő tökéletes hive volt, s Jenő pápának megírta, mikép az ország belső dolgainak intézését örömmel másokra bizá, hogy minden erejét és idejét nemzete s a szent kereszt ellenségeinek legyőzésére fordíthassa; de midőn a pápa túllépe a határon, nyíltan megírta azt is: „a pápai tekintélyből nem akarok levonni semmit, de az ország jogait sem engedem bántatni semmiben.«

Javaiból a mi jövedelmet kapott, azt tábora fentartására költötte mind. Az országnak mindig volt ellensége, és a királynak serege sokszor nem volt, de Hunyadinak volt mindig, — ő a hazában a gondviselést képviselte, mely nem késik el soha, mely nem szunnyad el soha.

Midőn a király nagybátyja fegyverrel akart magának igazságot szolgáltatni, azt ítélte: az erő nem előzheti meg a jogot s Magyarországnak a fegyverek csörgése között sem szabad a törvényeket meg nem tartani. Midőn pedig ugyanazon királyi, nagybátya régi nemeségeit és ősei hosszú sorát emlegetné, azt válaszolta neki intőleg: hogy nyomorult és nemtelen épen az, ki magát nemesnek nem saját erényei, hanem elődeinek érdemei által véli.

Győzedeimeiről tudósítván a nemzetet, a királyt, a pápát, magáról azokban nem is emlékezik, a sereg bátor küzdelmeit alig érinti, az ellenséget nem kisebbíti és nem nagyobbítja, előttünk úgy állt ő mint vezér, ki puszt a jelentést tesz azon diadalról, melyet az úr, az Isten végzett el.

Ő ő nemcsak dicső, ő valósággal nagy ember. A tettet szereti, nem a dicsőséget, mely belőle származik. A szolgálatot kedveli magát, nem az érdemet, mi általa szerzettetik. Végre akarja hajtani a mit jónak, szükségesnek hisz, de nem azért, mivel az hirt és nevet ad. Sőt elbámul, midőn lenn mélyen alatta egy egész világot lát csodálkozva tekinteni feléje föl, mint a sas, mely sziklafészkébe röpött föl, — nem a magast, csak honát kereste.

Jó bajnok volt, így belőle bátor parancsnok s ebből bölcs hadvezér vált. Ismerte a hadnépet, mert közötté élt, vele tanult, vele szenvedett, így azzal banni is tudott. Félelmet soha nem mutatott, így azt katonái sem ösmer-

ték, keveset beszélt, de nyájasan, a harc előtt többet, de nem sokat, — mint midőn a szellő az aeolhárjának hurjain átfutva lelket hat, úgy szólt szívhez és lélekhez az ő beszéde. Csata előtt katonái összeölelkeztek és csókolódtak, mintha örökre elbúcsuznának, ez volt a tábori szokás; a harci jelszó mindig ez volt: Jézus. Egész jellemét azon komoly és szives nemesség bélyegezte, miről az ő világban Róma nagyjaira ismerünk. Egyszerűen, kérdés nélkül végezte a legnagyobb dolgokat, nem azt hirdette, a mit tenni fog, hanem azt jelentette be, a mit elvégzett. Hadban bátorságának s óvatosságának köszönte a diadalt, tanácsban azon fölséges józan észnek, mely semmi dicsvágy, sem önzés által nem tévesztetvén meg, mindig tisztán látta a valót, a legjobbat, a leghelyesebbet. Mivel bőkezű volt, mindig volt tábora, mivel hazafi volt, mindig pártja volt maga az országnak, mivel hős, eszélyes, cseles volt, nem hiányozhatott harcban a győzelem, mivel igaz, nemes, bölcs volt, akarata mindig a többségé is volt.

Az ő derült, higgadt, bizalmában és nyugalmában egyképen fönséges lelkülete gyönyörűen tükrözik vissza ama levélből, melyet a várnai csatáról Jenő pápának írt. »Segélyt ígérték, (írta május 15. 1445.)... meghivattunk a harczra a keresztyénség ellensége ellen... Mi meg is jelentünk... A sok fejedelem közül senki nem küldött segedelmet s senki nem pótolta szükségünket... A fejedelmek barátsága a legnehezebb csapás lőn ránk, sőt az ígért segedelmek helyett árulásaikban részesülénk... Mind a mellett is, nevezetes dúlások, hódítások után az ellenség földén, s gazdag martalékkal megterhelve, bánthatatlanul térhettünk volna vissza annak hadai elől, de a keresztyénség összes javáért fogván vállalatunkhoz, nem

akartunk felhagyni azon munkával, melyben akár győzni, akár győzetni nem tartottuk dicsőségtelennek. E szerint a biztos kilátás helyét szivünkben elfoglalá egy kegyes vakmerőség, s teljes készséggel keltünk fel a veszedelemmel szembeszállani. S mindkét részről megtörténik a támadás, szám szerint egyenetlen, de erős, s csatázunk késő alkonyig, a nappal és csata együtt mulik el. Részünkrol a harcztot sükeretlenné tevé a mindig uj és uj ellensokaság folytonos előrohanása, mely által nem annyira meggyőzettünk, mint elborittattunk és szétválasztattunk egymástól. Azt azonban mind saját szemünkkel láttuk, mind utóbb bizonyosan megértettük, hogy nem kevesb vérontást okoztunk mint nyertünk, s a győzedelem ép oly szomorú mint veszteségteljes az ellenségre nézve... De hiszen hadban veszély nélkül soha semmi nagyot nem kezdhetni, a szerencse ujra vissza fogja adni, a mit elvett, s a veszteség fájdalma maga csak öregbíti a bátorságot a jövendő vállalatokra... A mi most történt, annak sem nem a mi puhaságunk, sem nem a törökök erénye az oka... Midőn táborunkat fegyvertől s embertől kiürítvén, azt a barbárok elfoglalták, nem az ellenséges erőnek, hanem az isteni ítéletnek*) sulyát hordozzuk.“

Ő nem számát nézte seregének, hanem lelkesedését, s ha kelle, kevéssel sokat s rögtön megtámadt, mint tette Vaskapunál; ha kelle, visszavonult álszégnyen nélkül, mint tette Erdélyben, hol aztán másnap fényesen győzött; ha kelle, a nagyszerü czélért mindent merészelt, mivel a had szerencsejáték is, mint tette Várnánál. De ő a győzelemben is szerény maradt és mérsékelt, egyik legszebb

---

*) Ezalatt talán a megszegett királyi esküt érti.

diadala után köté a tizévi békét, mint a veszteségben is csüggedetlen maradt és bizó a jövőben, a mint ezt ő maga mondá: a veszített csata lelkemet nem törí meg, hanem ingerli, bátorságomat nem gyöngíti, hanem növeli, és vágyamat is a harcziránt. Egy név volt ő, és ez egy név volt ekkor Magyarország legnagyobb hatalma. Mint a földet biztosítja a szivárvány, hogy nem borítja el özönviz többé, a nemzet, sőt az összes keresztyénség a török tábor árja ellenében, csak az ő kiterjesztett karja által érezte magát biztosítva, általa, a ki semmivel nem birt, mit nem áldozott volna fel honának, a ki vallásos ember volt, utolsó betegségében sem engedte, hogy a szent áldozat hozzá hoztassék, kinja közt is őt kelle vinni a kápolnába, a ki hive volt a királynak, a gyöngének, sőt az árulónak is. A czimer, mit ez a holló mellé adott, fejezi ki Hunyadi valódi nagyságát leghivebben: egy oroslán hatalmas körmei közt tartja a magyar koronát, bírja — de nem tartja meg.

És midőn látná, hogy az európai fejedelmek üres biztatgatásokon kívül semmit nem tesznek a félhold rohanó veszedelme ellen, hogy a pápa hatalma sem képes kellő segedelmet teremteni, és főképen, midőn látná, hogy a haza sorsa az övével igen is összefonódnék, s neki ellenségei, irigyei támadnak az udvarban: ohajtván e kettőt elválasztani egymástól, s hogy egyenesen csak ellene irányoztassék a nyíl, mely nem a hazának, hanem csak neki van szánva: sürgette az ifju királyt széke elfoglalására, ő pedig a helytartó királyi hatalmát lesván, sietett — nyugodni? nem, hanem mint hadvezér, ősz hajfürteivel, s több mint 70 évvel érdemes vállain a török határszélre ment, s Erdélytől egészen Horvátországig, a bükkfával borított

sziklás hegyvonalon csak egy név hangzott, az ő őrneve, remény innen, félelem tul; csak egy zászló lobogott, a háromszinü — Hunyadi kezében.

Igy végezte ő nehéz munkáit, mint Herkules egykor.

A dicsőség nem előzte meg, hanem követte, nem kereste ő azt, de találta utjában. Hasonlók voltak az ő tettei azon ágyukhoz, melyeket vitt a törökök ellen, akkor hangoztak, midőn már lövegjök a czélhoz jutott. Nem ismerte őt senki mint ifjut; de tetteivel gyarapodott hire, s midőn érdemei végtelenek lőnek, akkor ragyogott dicsősége is végtelenül.

Nézd ott Erdélyben Gyulafehérváron túl mint győzi ő meg a török sereget, mint hull az, miként érett vetés az erős arató előtt, s ime előlép a megszabadított hetvenezer magyar, oláh német népség, kiket Mezech bég rabul viendett Asia földére, — reng a mező lábaik alatt, térdre borulnak a hős lábai előtt, imádkozván, és sirva, és örömben, és jó kedvben, és bánatban fölkiáltanak hálaadó s harsogva visszahangzó szózattal, — ha sziv volna a föld, megrepedne, ha oly messze nem volna, e hangvihartól megnyílnék az ég.

Nézd a templomokat és kápolnákat az országban, bennök a nép mindenütt oltárral, pappal, énekkal találkozik, és — az ő képével, mely az oltár mellett, és az ellentől elfoglalt zászlókkal, melyek az oltárok fölött lengenek. Természetes volt e szerint, hogy a nép istenben, és utána ő benne bizott.

Nézd ott Szeged varosát, az alföld csalóka déli-bábjai között, hova vesztett csata után s fogságból érkezik meg ő; diadalmi ünneppel fogadják a nép s az ország nagyjai, — mit érne a világ a megváltó, mit használna az országnak a tábor e vezér nélkül!?

Nézd Rákos szent mezejét, Pest mellett; ott, hol a magyar nemzet választotta királyait, ott választja őt, egy szívvel s lélekkel, az ország kormányzójává fejedelmi hatalommal, amaz ifjut, a hat szegény huszár egykori vezérét, és az egész hazában van öröm, vigalom, ünnep, megnyugvás a nehéz mult után, bizalom a közel és távol jövőben, — ez nemzeti közünnep, de családonkint ületik meg, mert minden hű polgár valódi örömnünnepet érez keblében.

Nézd a külföldi fejedelmek követeit, a genuaiakét, a velenceiekét, burgundi herczegét, Škanderbegét, az albanok Nagy Sándoráét, a siciliai királyét, a görög császárét, a római császárét, a pápáét, mind üdvözletet hoz neki és ajándékot; ez harci paripákat, amaz éles kardot, emez bokros nehéz buzogányt, a pápai követ herczegi kalapot hoz, — elfogadja ő, a mit harczban használhat, a herczegi kalapot félre teszi.

Nézd Bécsben ama nagy piacot, mit most Hof-nak neveznek, tömérdek ezer ember, vasárnapi köntösébe öltözve borítja el azt, ott van az összes népen kívül a fővárosi előljáróság, ott vannak az osztrák, cseh, magyar bárók, grófok, herczegek, zászlósok, ott a püspökök, érsekek, cardinálok, ott vannak a szomszéd országok nagyjai, és az ifju király fejedelmi diszöltönyében ülve arany trónjára, a nagy hirnök által adja tudtul a világnak háláját és Hunyadi nagy tetteit. Hirdetteti ifjuságát és később viselt dolgait, mint lőn mindig nagyobb a mint pályáján eléhaladt, hirdetteti kürtszó mellett, hogy Hunyadi hódítá vissza Havasalföldet és Oláhországot, Bulgáriát és Szerbiát, melyek a birodalomnak részei, — ő eszközölte, hogy a királyt az ország fejedelméül közös akarattal elfogadta, ő győzte le a belső villongásokat,

ő állott ellen diadalmasan a töröknek, ő s egyedül csak ő, a vezér az, a ki nem csak megtartotta az országot, hanem azt ki is egészítette, sőt megnagyobbítva, semmint azt a király elődei birták, és teljes békében adta azt vissza a király kezébe. Mi ritka tünemény a királyi nyilvános hála; de mi fölséges látvány! E pillanatban az ifju fejedelem oly nagy volt szavaiban, mint tetteiben Hunyadi.

S III-ik Calixt pápa őt a hit védének nevezte, s már készen volt az irat, melyben őt királyi czim-mel ékesítendi fel, s a korona, melyet babér helyett homlokára tűzend. De a halál megóvta őt e kísértettől, — a történetre bizta, hogy nagyságát beszélje el a maradóknak; a költőkre bizta, hogy tiszta dicsőségét zengedezzék isteni himnuszokban. Őt a halhatlanság, nem földi korona illeti.

Ő nem lett király, fia lett azzá.

Mint illik, hogy a gyermek kisebb maradjon apjánál.

*

Mintán előbb kerestük Hunyadi eredetét lenn a földnek silány porában, melyben virág és arany s minden terem, a mi jó és szép, miután büszke kebellet követtük fölséges pályáját, mely mint a szivárvány vigasztaló ivete fejünk felett, szeliden s hatalmasan nyulik végig hazánk történetében, következik, hogy tanúi legyünk a halál kikerülhetlen pillanatának. S látni fogjuk, hogy az ő élete mindenben hasonló volt a napéhoz, mely a sötétségből lép elő és megfutván magas körútját, előbb megállapodik a láthatár szélén, arcza még egyszer kigyúl, mintha fölelevenednék újra, és még egyszer visszanézvén, ugy nyugoszik el.

És este megszólalnak a tetőkön és völgyekben az egyházak és kápolnák méla és gyászoló harangjai, a népnek örege imádkozik, ifja énekel, melybe a madársereg egy része is belevegyül, a növények pedig füstölgő illataikkal áldoznak, — a jó t é k o n y nagyság ekképen áldva távozik el a föld színéről.

Odébb fonom emlékezetem sötétülő szálait.

Az idő 1453-at számlált. II-ik Mahomet lépe a szultánok trónjára. Ifju, de érett s bátor volt, dicsőségre vágyott s a nagy hódító hírére. Ázsiának nyugoti része hatalmában volt. Persia szövetsége. Arábia felé is kezde terjeszkedni. Birta Afrikának egy részét, minden oroszlánaival a sivatagokon, minden krokodiljaival a vizekben. A tatárok és mongolok pusztító serege, ha parancsolta, segítették. A muszka adóval tisztelkedett udvarában. Az aldunai tartományok néha föllázadtak ellene, de többször hódoltak; Lengyelország ellenállt, azonban nem is ez északi vidék vonzotta a törököt. Európának kapuja Magyarország, ez ingerelte őt, ez kellett neki, és ezt nem tudta birtokába keríteni.

Mint midőn a vizek pusztító árja zúgva terjed a meddig tért talál, s miután utjában meggátoltatik, feltartóztatik, megállapodik, örvényt képez, mélységre törekszik s állandó ágyat készít magának: ugy II. Mahomet is néptáborának özönével Magyarországon keresztül nem borithatván el Európát, a kevély Byzancz előtt megáll, s azt székhelyéül választja azon hatalomnak, mely innen keletre és nyugotra egyiránt messze ki fogott terjeszkedni.

És Byzancz, a hires, a ragyogó, a büszke, hatalmába került. Harci ménjéről Mahomet egyenesen Sophia templomában szálla le. Bal kezével jelt adván, kúpjáról

a kereszt lebukott, s helyén a félhold tünt föl, mintha az égből bocsátkozott volna oda le, — jobb kezével pedig az oltárt dönté halomba, s a legrégibb keresztyén birodalom helyén támadt török birodalmat e szavakkal mutatá be Európának az új császár: „Egy nap van az égen, illő, hogy egy fejedelem legyen a földön is.“

És e hírre egész Európa megrendült, mint egy általános földindulásra. A leirhatatlan rémület a legtávolabb országokba elhatott, mintha egy napfogyatkozás szállta volna meg a földet. A nép a rabságtól iszonyodott, a nemesség birtokát féltette, trónjaikat a fejedelmek, a szent kereszt uralkodását. És gyűléseket tartottak országok és királyok. És szövetségeket kötöttek. És ígértek pénzt, nagy összegeket, és ígértek katonát sokat. És a pápa közbocsánatot hirdetett mindennek, a ki a török elleni hadjáratban személyesen vagy ajándék által részt veend. És a főpapok és ékesszóló szerzetesek országrul országra jártak hirdetni a közbocsánatot és a keresztes háborút. És Károly, a francziák királya, személyesen készült jönni a hadba. A dán, svéd, norvég király segedelmet ígért. Alfonz is, a sziciliai nagy király. Filep is, a burgundiai. Velence és Genua hajós erejét ajánlotta. Ezen kívül vártak vitézeket Spanyolországból. S ott voltak, kikre számítának, a csehek, a lengyelek, ott voltak az ázsiai keresztyének nagy számmal, Ciliciában, Bithyniában, Kappadóciában, Pontusban, Syriában, ott voltak az iberek, trapezuntiak, arménok és a görögök, kiknek nagy része még akkor szabad volt. És mindenfelé, a czellákban, az egyházi beszédekben, az országgyűlési szónoklatokban, mindenütt hangzott az ijesztő és rettenetes szó: „Eddigelé Magyarország volt Európának paizsa s a hitnek védőfala. Lehetetlen, hogy ez maga egyedül a

300,000 emberből álló vad tábornak soká ellenállhasson. S ha az erős magyar nemzet elvész, nem lesz többé biztos Italia, sem Germania, és ha ez nem lesz szabad, a Rajna nem fogja Galliát megvédeni, és ha ide jut a török, a spanyol segedelem már nem fog többé használhatni. Fegyverre, fegyverre ti európaiak mind, és ti hív keresztyének! Ha most nem segítjük a magyar nemzetet, benne mi is elvesztünk. Ott közös harcz foly, az európai műveltségé Ázsia vadsága, a keresztyénségé az izlamizmus ellen.“

Buzdító és vést jósló próféták támadtak nagy számmal a népben mindenfelé, s a sors úgy akarta, hogy üstökös csillagok ez időtájban gyakrabban jelentek meg, a nemzetek rettentésére.

Az ó világrész, mit Európának nevezünk, lángban állt és ingadozott.

De — nem küldött segedelmül egy katonát sem.

Magyarország egyedül állt a szörnyü tusában.

És Magyarországbán ismét Hunyadi állt egyedül.

Azonban 1454-ben ő maga elébe ment a kevély II. Mohametnek Szerviában, s a várakat tőle visszafoglalván mind itt, mind Bulgáriában, s két hadtestét irtózatosan megvervén, vezéreit elfogta, s miután Mohamed maga kétszer került ki a neki ajánlott csatát, miután a Haemus magas hegyein sietve visszavonult: Hunyadi diadalmasan tért vissza a hadjáratból, melyet Byzancz hóditója ellen kezdett meg.

És ekkor utólszor, s bár koszorus halántékkal, de nemesen és egyszerűn ira Hunyadi mind a császárnak, mind a pápának, felhíván és intvén őket, hogy itt az idő, most vagy soha.

A törököt Bulgáriából és Romániából most kiszoríthatni túl a tengereken. Kevesb erő kívántatik hozzá,

mint vélik, de az kell rögtön s haladéktalanul. Száz ezer emberrel, melynek csak három óra adjanak dijt, kész e munkát végbevinni, később ő fogja őket ellátni abból, a mit martalékul szerzend. Ha ez nem történik most, a jövő tavaszkor a török újra meginduland hadával az összes keresztyénség ellen.

És az európai fejedelmek és nemzetek felindultak az ozmán ellen, szörnyü haraggal és lelkesedéssel, de elvonulván e rettenetes tűz és vihar, a tenger maradt régi nyugvó tétlen állapotában. A római papi hatalom oroszláni orditással rázta fel a keresztyén világot, — de a rémitő hang üresen hangzott el a négy szelek felé.

Sőt ez ordítás és lármás készüllet csak az ellent ébresztette s ingerelte föl a szomszéd rengetegben.

S 1456-ban tavaszkor II-ik Mohamet csakugyan síkra szállt, s 160,000 emberrel és 200 hajóval jelent meg Belgrád falai alatt.

A király ezt meghallván, Budáról rögtön elfutott a távolabb Bécsbe. A bibornok-követ egy osztály keresztes csapattal sietett ugyan a harczmező felé, de Hunyadi útközben visszaküldte e sereget, hogy nyomoru kinézésével saját táborában csüggedést, az ellenségben bátorságot ne támaszszon. Egyéb segély pedig nem érkezett. Tehát csak az ő hadserege volt ott, alig 20,000 ember és néhány ezer keresztes vitéz, kiket Capistrán János magasztos lelkesedése papokból, szerzetesekből, tanulókból, bűnbánókból, remetékből, mesteremberekből, és földmivesekből gyűjte össze. Ezeket Hunyadi a Duna partján gyakorolhatta fegyverben, — az ozmán a túlpartról átkaczagott. Hajók helyett pedig sajkákat, ladikokat, réveket szerzett össze; — a török vezérek e hitvány készülletet csaknem játéknak vélték. Kis sereg volt ez s tetemes része gya-

korlatlan s fegyvertelen is, ugy szólván csak a puszták vándorló népe; de előtte járdalt éjjel a tűz oszlopának, nappal a köd oszlopának képében az ur, s az ur itt Hunyadi volt.

És a török hajóhadat a magyar hitvány csolnak-csoport semmivé tette. És miután a török sereg sáskasokaságával előbb bevette a bástyákat, az árkokat s a külvárost elfoglalta, s a tornyokra feltűzte a félholdat, és egy egész napig már benn a város utczáin harczolt az ostromlottakkal: Capistrán tartván a szent keresztet s a templomi lobogót a magasban s Hunyadi intézván a csatát, az ellenség diadalmasan visszaveretett, s megfutamodván, gyalázatosan ott hagyta csaknem mindenét, háromszáz ágyut s negyvenezer halottat; Mohamet pedig ismét visszavonult Byzanczba, Europa végormára, Ázsia felé....

Isten pedig a magasban látván, hogy nemes öreg vitéze végrehajtá a munkát, mit reá biza a földön, néhány nap mulva a végdiadal után nyugalomra szólítá magához, elküldvén érette a halál szelid angyalát.

Halálának hirdetője volt ama csoda üstökös, mely ez évben az összes emberi nemzetet reszketésbe hozta. Nagyságával a menny látható részének egy harmadát foglalta el. Világa fényesb volt a napénál, mely mellette elhomályosodott. Farka a földet látszott érinteni, és ez még a láthatáron nyult el, midőn már feje négy óra óta eltűnt. *) A pápa imádságokat rendelt e veszély és a mahomedánok ellen. De a nemzet és Hunyadi benne, mint mondá, közel halálának hirmondóját szemlélte.

Midőn Európa meghallá a hihetetlen győzelem hi-

---

*) Astronomiailag hű leírás.

rét és utána rögtön a hős haláláért, akkor, mintha megnyílt, akkor mintha bezárkozott volna szemeinek a menny.

Mohamet meghallván hatalmas ellensége kimulását, könyeket hullatott.

A nemzet sötétségben érezte magát, mintha napja szállt volna le.

A nép hálóját bebizonyítá, kisebbik fiát Mátyást királylyá választotta.

A pápa, valamennyi bibornokaitól körülvéve, zokogás közt mutatta be az engesztelő áldozatot Istennek a hitvédőért.

A vallás (egyház) pedig e diadala emlékére hozta be az ur napjának nagy ünnepét.

V.

Országos Széchényi Könyvtár

Márcs. 26.

Keleti öltözet, török mosé és temető, sírok a házi kertekben. Vonzalmam mindenhez, mi keleti, egy neme a titkos ős honvágynak.

Lelkemből megutáltam Nyugot-Európa városait szemlélgetni. Ki egyet közülök látott, az valamennyit látta. Csak a részletekben különböznek egymástól, de mint egész, ugyanazon jelleggel bírnak. Egyik nagyobb, másik kisebb, egyik tisztább, másik piszkosb, egyik ódonabb, másik újabb, egyik csendesb, másik zajosb, de valamennyi azon egy színnek, hangnak, alaknak alig észrevehető változata. Hasonlitanak ezek ama leánytestvérekhez, kik különbféle kelmékből varrott köntösökben jelennek meg,

de arczaikon a családi rokonságot azonnal fölismerhetni. S akárhova fordulsz, mindenütt ugyanazon förtelmes európai divattal találkozol; a ruhákban mindenhol azon feszteljes szabás, azon fekete és sötét szín uralkodik. Ha a férfiak feketébe burkolt holló s varjú seregét kellemes nőink lebegő, ragyogó és színes öltőnyei nem tarkitnák s elevenitenék meg, városaink kolostorokhoz hasonlítanak, melyeket komor szerzetesek laknak.

Én azt hiszem, Isten azért teremté a különböző színeket, hogy azokat ruháikra alkalmazván az emberek, bennök ékeskedjenek. Nemde követendő mintákul alkotá a természet a különböző színü tollakkal fölékesített madarakat; és minden szál virág, nem egy-egy felhívás-e, mely utánzásra inti az embereket? Ha azon teremtményeket, melyek szabad akarattól megfosztvák, a teremtő a változatosság törvénye szerint ruházta fel, e példa az útát nemde az embereknek jelöli-e ki? Mint sok másban, ugy e részben is kelet népei hivebbek a természethez. Mig a nyugot-európai ember fekete és szűk öltözetében egy-egy szomorú sírfa gyanánt áll előttünk, kelet lakosai lobogó és tarka ruháikban mint lengő zászló tűnnek föl. S ha az öltözködésbeli színvegyület nem mindig művészi, de mindig érdekes, ha sokszor különöz, de egyszer-smind eredeti, ha néha kiáltó, de mindig életteljes, ha gyakran tarka, de soha nem harmoniatlan, kivált, ha nem az egyeseket, de a sokaságot tekintjük. S mi legérdekesb s legfontosb, az öltözet itt keleten, épen mivel szabad s egyénileg változik, igen jellemzi azt, ki mi színt visel. Izlés s jellem között van bizonyos titkos rokonság, s ez utóbbi ott, hol a divat, legalább a színekre nézve, korlátlan szabadságot enged, először is ezek megválasztásában nyilatkozik. Azon esetek csak kivételek, midőn

valaki a jellemnek ellenmondó színeket választja, rendszeren mindenki azon színeket ölti magára, melyek lelkének s érzeményeinek néma tolmácsai. Itt keleten minden ember lelki tulajdonainak kitűzött zászlója azon szín, melyet öltözetén visel. A durva szivűn a vörös, a jámboron a fehér, a békeszeretőn a kék, az önzőn a sárga, a hiún a tarka szín a túlnyomó, kiki öntudatlanul azon színbe öltözik, mely lelkületének színe. Európában csak a nemzeteknek, itt minden embernek van választott színe.

Valóban itt, csak itt keleten szép tünemények a férfiak, méltóságteljes turbánjaikkal, lengő köpenyeikkel, himzett ujjasaikkal, ragyogó fegyvereikkel, körülszúrt öveikkel, bő bugyogóikkal; midőn a ragyogó nap fényében a piacon s tengerparton gyüldngve tolong a nép, egy tarka virágsereget képelek szemeim előtt hullámsani. Európai embernek fényes ez mint egy ünnep, de ez ünnep itt mindennapos. S a jelenet különösségét az elfátyolozott nők serege csak öregbiti, bennök nem egy-egy rabnőt, de egy-egy elfedezett papnét, egy szentséget szemlélünk, kit látunk, de nem ismerünk, kinek hajléka egy templom, hol a fátyol róla, mint a bálványról, csak az avatottnak hull le.

Engem a török nép, e keleti faj, mely phantastice öltözik mint a mezők virágai s az égnek madarai, egészen elbájolt, s elhányván kürtő-kalapomat s a nevetséges frakkot, harmad napra szerintök öltözködtem, választván azon színeket, miket jellememmel összehangzóknak véltem. Égszínkék bugyogóhoz violaszín dolmányt választék, zöld övvel kerítém körül ágyékomat, fészemből, hófehér musselinnel göngyölítve körül, turbánt alakíték, vállaimra fekete köpenyt ölték, hosszan lelógó selyem bojtokkal, — ez nekem a bánat színe, s az én szivem

most búval s bánattal van tele, tehát abba burkolom testemet is.

Igy nemcsak átöltözve, de átváltozva járék én Várnában s eljuték oly helyekre is, hova európai alakomban el nem juthattam volna.

Elmenék a bazárokba, melyekben minden bolt a mi vásári deszka-sátorunkhoz hasonlít, ajtaja felvonható s leereszthető palánkokból áll, s a fél embermagasságu padozaton keresztbevetett lábakkal s hosszú száru pipát szíva, azonban dolgozva kéjelmesen üldögél a kalmár vagy mesterember, s türelmesen várja a vevőt, kinek nem örül ha jön, s kit nem sajnál s nem maraszt, ha távozik.

Elmenék a kávéházakba, s lábaimról a papucsot, mint illik, sőt mint kell, leöltvén, a gyékény-szőnyegre keresztbevetett lábakkal letelepedém, s a czukortalan, de a világon legillatosb s legizesb kávéét halkán s csöppenként szörpölgetve, az idegennek nem könnyü nargile-dohányzást tanulgatám. Mint a muzulmanok, három négy óráig üldögéltem mozdulatlanul én is, némán, szótlán, merengve mint ők, élvezve a puha tétlenség gyönyörét, néha-néha egy pillantást vetve a mellettem sakkozókra, vagy hallgatva a mandolint pengető vándor énekes sikoltó dalait, ki egyszersmind a kávéházak mesélője, és a kit a törökök mindig nagy kíváncsisággal hallgatnak.

Elmenék az erősségbe is, mely épen a tenger felől igen gyöngé, úgy hogy azt 1829-ben a muszkák Jussuf basa árulása nélkül is könnyen bevehették. Bejuték egy gyermek-iskolába is, s örökre fogom sajnálni, hogy nem vagyok festő, s ama tarkabarka öltözetű, halvány arczu, de ragyogó bogárszemű kedves török gyermekeket s köztök a szakálas, turbános és kaftános ősz iskolamester, ki mérgében köpködve forgatta két águ korbácsát,

vászonra nem vihetem. Sőt egy moséban is valék. Kúpos épület levén, a világ felülről jó bele, boltozatáról néhány mécs függ le; különben egészen üres, sem székek, sem képek, sem szobrok. Minden, a mit benne láték, egy bársonyba kötött korán volt, mely egy cathedraszerű emelvényen fekvék. Egy ilyen mosé a reformátusok meztelen egyházaira emlékeztet. De épen e minden földi dolgok s műtárgyak hiánya az, mi istent juttatja eszünkbe; hol semmi sincs, ép ott van, s ott is ott van isten, a láthatlan, a mindenütt jelenlévő.

Szóval, én e török világban jól érzem magamat. A mit látok minden új, mely ahhoz, mit eddig láttam, semmiben nem hasonlít. Lak és bútor, viselet és szokás, modor és élet, öltözet és nyelv, ember és vallás, itt mind más. Néha órákig el-elnéztem ama nyulánk minareteket, melyek a házak közül mint meg annyi jegenyék emelkednek föl, tetejük felé egy karzattal vétetvén körül. Hiszen szép látványok a mi tornyaink is, s harangaink zengése nem báj nélküli, kivált midőn azoknak hangjait az alkony bús szellője hozza füleinkbe; de azoknak nyelve ércz, s nem minden ember érti, mit az mond. Ellenben itt a muezzinok naponkint ötször kiáltják le csengő s érthető szavaikkal az embereknek: „Nincs más Isten az Istenen kívül s Muhammed az ő prófétája. Jöjjetek imádkozni. Imádkozni jöjjetek!“

S mi szépen s tisztán tartják a törökök temetőiket! — Az emlékek mind kőből s márványból vannak. Többnyire vörös s kék szinnel ékesen kifestvék, s a megholt neve, kora, s a koránbul egy vers arany betűvel rájok írva. Illatozó virágok sem hiányoznak, melyeket az élők kegyelete nem felejt el naponkint megöntözni. A férfiak sir-oszlopát turbánok, a nőkéét egyszerű lombozatok jelölik,

avagy virágok, szőlőlevelek, szőlőfürtök, — a kellem, szelidség és termékenység e jelképei. A temetők nem a városon kívül vannak, mint nálunk, sőt sok család a háza melletti kertben temeti el halottait. Az ilyen sirokon esténként egy-egy mécs ég; minden este láttam azt égni, mely gazdám kertében volt, mely kert a családnak egyszersmind mulatóhelyül szolgált; midőn a hűs alkony leszállt, ők ott ebédeltek, ott kávéztak, ott dohányoztak. Keresztyén s európai ember ezt alig tudja megfogni; nálunk a vallás a halált oly komor s gyász képekkel veszi körül, s a temető ez által oly undorító s borzalmas helylyé lőn, hogy ahhoz ritkán s ép azért mindig félve s rettegve közeledünk, míg a régiek hamvvedreiket vidám nemtők dombor műképeikkel s szőlőlombokkal ékesíték fel, s a muzulmánok derült szinekkel kifestett s megara-nyozott siroszlopai fák s kerti bokrok hűs árnyéká-
ban mint megannyi kioszkok tündöklenek, hol a holtak háborítlan nyugalmat élveznek. Holtainkat mi a városbul számkivetjük, ellenben a keletiek a családi körben megtartják, s velök folyvást együtt levén, tőlök nem borzadnak. Honnan van e különbség? Mi jobban félünk a haláltól mint ők, avagy ők inkább biznak a jövő életben mint mi? Minden esetre mi szánjuk a holtakat, mint szerencsétlen áldozatokat, ők ellenben a földieknél boldogabbaknak hívén, sorsuk rájuk nem hat rettentőleg. Innen van, hogy ők kedélyesen mulatnak, vendégeskednek, tánczolnak a sirok közt, és ez náluk nem szentségtelenség, de mi elborulunk s keresztet vetünk magunkra, ha a temetőt csak messziről megpillantjuk, és ez bennünk bizony nem vallásosság, sem nem kegyelet.

De mi engem itt vonz, nemcsak az új, a szokatlan, a nem ismert, én itt mintegy hon érzem ma-

gamat: a török keleti nép, és mi is az vagyunk; egész Európában a török az egyetlen faj az, melyhez minket némi rokonság csatol. Én épen nem csodálkoznám, ha bármely török kitárná karjait, melegen átölelné és testvérenek szólítana. Ah miért is valánk századokon át egymásnak ellenei! Ők is, mi is szilárdabbul állnánk a földön, mely a két nép hazája. De azon korban a népek csupán a vallásban éltek; melyeket a hit egymástól elválasztott, azokat azon időben semmi más kapocs nem tarthatta össze. Talán itt volna az ideje, hogy vallásainkhoz hivek maradván, türelmesek is legyünk. Ismerjük meg őket és ismerjenek ők meg minket, ez az egyetlen út feledni a multat, s kölcsönösen becsülnünk egymást. Ne nézzük mi magyarok, a hun-avarok ivadékaival, a törökben csak a muzulmánt, hanem a szomszédot, a rokont és az embert.

Ó Ásia, Ásia, mikor látom meg ohajtott partjaid? kiálték fel néha, midőn a Várnától balra eső Balkán hegyfokán, mely a zugó tengerre kikönyöklik, merengve álldogálék s szemeimet meresztém a tengeren túli ormokat megpillantani. Én gyermekkoromtól óta egy ellenállhatlan vágygyal vagyok viselő, s az: kelet utáni vágy. Kelet a napnak, az emberiségnek, a magyarnak s nemzetséggemnek bölcsője, bizonyítja vérem minden mozzanása, hogy én onnan származom, s mi oda vonz, az nem más mint egy titkos honvágy. Minden, minden akaratlanul felé von, a szép mint a rút, a törpe mint a nagyszerű, a borzasztó mint a csodálatra méltó; a tengerek, a hegyek, az erkölcsök, a költészetek, a vallások, a hagyományok, a mythoszok, a nyelvek, a történetek. Ha csak nevét hallom említettetni, ábrándos képzeletemben azonnal megjelennek az arany narancsbokrok, az édes figefák,

a terepélyes platánok, a buslakodó cyprusok, ezen anyyi elporlott világbirodalmak halotti koszorúi; — a kék papagájok, a zöld, a piros paradicsom-madarak, melyek ide-oda szállongva az égi szivárvány hullongó foszlányainak látszanak; — az idomtalan, de engedelmes tevék púpos hátukkal, a roppant orrmányos elefántok, a sárga oroslánok lobogó serényeikkel; az édig nyuló Himalaya-szirtek egyrésztől, másrésztől a végetlen homoksivatagok, melyeken festőileg redőzött bő öltönyben lovagok, karavánok s pásztorok nyomtalan utakon tévelyegnek, kik ez ősz világnak harczosai, költői, bölcsei és csillagászhai egyszerűszersmind; képzeletemben megjelennek ama mesés hirű városok, Babylon, Thébe, Palmyra, Memphis, melyek mint némely virágok, ugyszólván egy nap kinyiltak, s a rá következő éjjel már elhervadtak, és most omladékaik a világtörténet kiszáradt folyamának medrében egy-egy homokszemkint hevernek; és végre eszembe jönnek ama sok vallások, melyek egymás után következő, egymást fokozatosan felülhaladták; s ugyanazon Istennek, de más-más cultust alapítának; mást Calcuttában s Pekingben, mást a balbeki bálványos s a hyerogliphokkal beirt thébei templomban, mást a jerusálemi zsidó zsinagógában s az athenei görög Pantheonban, és mást a stambuli keresztyén szent Sophiában s a mekkai mahomedán moséban. Ásia az anyaország, Európa annak csak egy telepe; ott virad fel a nap; ott állt a tudásnak titokteljes fája; ott virult Éden bájkerde, s csupán kelet lakosainak jelenté ki magát Isten mindenha. Nyugot birt felekezetekeket szülni, új vallást teremteni soha nem volt képes. Jól tudom én, hogy kelet a babona, a zsarnokság, a szolgaság, a bálványok, a kegyetlenség, a vadság, a tespedés, a sötétség hazája is, de azt is tudom, hogy az ellen-

kező végek egymást érik, s hogy miként a növényvilágban a tenyészet ott legdúsabb és legszebb, hol azt legnagyobb rothadás előzte meg, ugy az erkölcsi világban századok homályából rögtön egy-egy világeszme gyul ki, mely az emberi nemnek, napkint, ezredeken keresztül világít. Így támadt a Zendavesta, így Confucius, így Homér, így Jézus és végül így Mahomed.

VI.

Hajózom a fekete tengeren. Keleti alakok s nő-öltözet leírása. Török ebéd a viddini basánál a hajón. Női éjjel énekelnek. Elszórt gondolatok.

Tengeri zivatar.

Hajóm vizen uszik,
A felhő az égen,
Keletre az, hazám
Felé emez mégyen.

Vissza-vissza nézek,
De tovább haladok,
Sorsomnak képei
E hömpölygő habok.

A tenger szép, csendes mint egy tó, tiszta mint egy kristály-tükör; soha szebb zöld színt nem láttam. Kelet-délről lágy fuvalom lengedez, mely a hullámokon apró fodrokat ver, miket a kelő nap hol megaranyoz, hol piros színben mutat föl. A födözetten minden csendes, egyedül a gőzgép mérsékes hintázásait hallani. Ez méri a tért, mit haladunk, mint az óra rendes ütése szokta mérni az időt, mi eltelik. Hallván a gőz nyerítő

fuvását s a két kerek hortyogását a fehéren tajtékszó habokban, azt vélnők Neptun merült föl s utazik rohanó tengeri lovaival, melyek tajtékot fúnak magok körül. Csak az ifjú matrózok serénykednek, csöbrökkel meritgetvén a tenger vizét, mit végig öntöznek a födözetten, s ezt hosszú kender-foszványokkal szárítgatnák fel, deszkázata fénylik mintha csiszolva volna.

Később az utasok, mint egy hangyaboly, hemzseggve jönnek ki a födözetre sütközni a napfényben. Soha nem láttam oly szűk téren annyi különböző fajta s oly sokféle öltözetet. Az angol, német, francia, belga, hollandi, s általában a nyugot-európai utazók, kevés különbséggel mind hasonlítanak egymáshoz, s barna ruházatukkal a képek mögletét (fond) tevék, de annál inkább föltűnt s csillogott a bolgár virágos szürujjasában s prémes sipkájával; az arnót himzett dolmányában, ujj nélkül; a karsú termetű czirkassz, kinek domboru mellét puskatöltvényekkel tele tölcsérek boríták; a zsidó két oldalt kimetszett hosszú kaftánjával s kék kendővel körülfont turbánjával; az örmény hosszú barna öltönyével piros eszímával s valóban rút fővegével, mely egy üsthöz hasonlít; a georgiai, feszült mellényét réz övvel szorítva testéhez, s fején fényes muszka sisakot viselvén; a persa, kinek fekete asztragán bő kalpagja másfél lábnyi magas; a görög, ki redőkbe szedett bő patyolat gatyáját vörös övvel szorítja át s veres feszeről a kék selyem bojt gazdagon s negédesen hull hátra mint egy serény; volt néhány török katona is, félig európaizált ruhában; volt két dervis (török szerzetes), fahéjszin bő köpenyben s magas fehér süveggel; volt néhány vén török, ős divatu magas és domboru turbánnal, rózsaszín kaftánban, kék bugyogóban és sárga csizmában, kik köntösükről ítélve,

bizonyosan azok közé tartoznak, kik most is sohajtva emlékeznek a janicsárok fénykorára. Ezekhez járultak még néhány elfátyolozott nők, kik a földelen felállított két sátorbul ki-kijövéen, mint egy-egy fehér ködoszlop hirtelen ismét eltűntek, s ekkép az egész jelenetnek a titokszerűség ingerlő báját kölcsönözték.

Mind ez oly tarka, oly ábrándos, oly új, álomszerű volt nekem, hogy ha őket idegen nyelven beszélni nem hallottam, s magamat a tenger közepette és egy hajón nem szemléltem volna, azt fogtam hinni, hogy egy színpad átöltözött személyeit látom előttem mozogni.

De hajónk fővendége volt a viddini basa, Halil, ki egész háznépével utazván Sztambulba, a hajó legnagyobb részét elfoglalá. A hajó orrában lerakott smyrnai szőnyegek, párnák, pamlagok, takarók, hámok, nyergek, pisztolyok, puskák, török, kardok s mindennemű házi készületek, mind könnyen szállitható bútorok, egy kis dombot képezének. Mind ezek fölhalmozva s elrendezve levén, jött két fekete herélt, s utánok tiz rabszolga hajadon gondosan elfátyolozva, kik kezeikben tálakat, ibriket, kosarakat, shálokat s egyéb aprólékot hozának, alkalmasint urnők számára. Közülök némelyik ékesb öltözet s kevélyebb magatartás által tűnt ki, ezek alkalmasint a basa kedvencei valának.

Utánok, mintegy tiz percz múlva, a basa két neje jött, kiket a heréltek mély hajlongással fogadtak s kísérték. Szépek valának-e? nem tudom, mert ábrázatukat a fehér fátyol habja ugy eltakará, mint az őszi köd a virágos kertet eltakarja. A magasbiknak büszke, hullámozó méltóságos járása, mindenesetre sok kecsét engedett gyaníttatni. Kisded lábain könnyű sárga bőr csizma volt; fehér atlasz bugyogója (törökül: salvár), mely térde alatt

megkötetvén, ettől kezdve bő redőkben hull le bokáig, tiszta volt mint a hópehely; hasonló színű s kelméjű öltönye volt (entarisz), mely semmi európai köntöshöz nem hasonlít, hátul gombolódik, elől pedig nyitva marad, ujjai a könyökig testhez tapadnak, ettől kezdve lecsüngenek, úgy hogy a selyemmel szegett ing lobogó ujjai kilátszának, s alsó része pedig három részre osztott uszályt képez, melyek járasközben az övbe húzatnak; öve egy keskeny shálból állt, mely kétszer keríté a csipőt körül, s mely mellé a himzett zsebkendő és egy arany szálakból font erszény vala szúrva; kezében se legyező, se napernyő nem volt, hanem egy árnyaló (jelpazi) pávatollakbul; mind e sok szépséget egy viola színű galléros bő köpeny (feridzsi) elfödte volna, ha egy pajzán szellő annak szárnyait föl nem kapdossa, s míg a nő azokkal bajlódott, ábrázatárul a fátyol leesék, s így akaratlanul is alkalmunk volt látni fehér arczát, mely halavány volt mint a hold, mi kelet odaliskjainál a háremi elvonult életnek s gyakori meleg fürdőknek következménye, mint vérpiros ajkait, szivárvány alaku szemöldeit és fekete nagy szeméit is, miket az alá festéssel irt barna kör még ragyogóbbakká tón.

Ábrázataikat a török nők két fátyollal boritják be, egyikkel az arcz alsó részét, mely keblet, állat, ajkat s az orr felső részét fődí el, másikkal homlokot, szemöldet s az egész főt, mely fátyol hátul a fülek mögött kötötten meg, ottan szabadon aláfügg. A fejék pedig egy kék, selyem bojtos, vörös fészől áll, mely a fő bubjára tétetvén, színes musszelin kendővel kétszer kerítettik körül, melynek végei egyik oldalon szinte lefüggenek. Ezen kendőbe szokták gyémánt s másféle ékeiket a török nők illeszteni. A hajnak azon része, melyet a

fez el nem takart, be volt fonva, s corall gyöngyökkel behintve.

Midőn a bájtelmes asszony eltűnt a kapitány szobájába, ki azt udvari készséggel a basa háremének átengedte, ime jött maga a basa. Ez egy alacsony, zömök ember volt, léptei illedelmesek, tekintete nemes és nyugott, magatartása méltóságteljes, nem kevély, sem nem hideg, inkább egykedvű; kifáradt, méla, tetőtől talpig egy nagyuri alak, nem termete, de arczának fönséges kifejezése által. Hófehér és sok mindenféle élvre mutató arczát hollószeg bajusz és szakál, mely kenőcsöktől illatozott, árnyékozta be, mik közé itt ott szórt egyes ősz szálak mint megannyi ezüst fonalak vegyültek. Leberetvált fejbubján gondolatlanul lógott a veres fezhéz selyem bojtjával, katonai kabátján vakítólag ragyogott a gyémántokba foglalt nizam-rend csillaga, vállain egy arab divatu fehér burnusz lengett, göndör durva selyemből szöve. Keze fehér, kövér és puha volt, mint a legszebb asszonyé, s alig lépett a számára kiterített drága szőnyegre, alig telepedék le keresztbe vetett lábakkal, azonnal övébe nyult, s levévén aloe fából csinált olvasóját (teszbih), azt kéjelmesen és halkán kezdé morzsolgatni, szép, de mintegy kihalt szemeit rajtunk utasokon körül hordozván, oly érdektelenül, mintha mi nem néznők őt, hanem csak ő nézne minket.

Ez így tartott egy negyed óráig, midőn a basa a napra föltekintvén, látá, hogy az imádkozás ideje megérkezett. Inte fejével, s egy szolga rézmedenczében vizet hozván, miután szertartásosan megmosakodott volna, köpenyét maga elébe leteritvén, arczczal délkeletre fordula, a földre leborult, aztán majd térdére, majd egészen fölemelkedett, ismét leborult, s mellén keresztbe tett kezekkel végzé imáját.

Tolmácsán kívül két cseléd, mint árnyéka, folyvást közelében állt, egyik volt a dohányos (tútundzsi basi), ki a dohányt veszi, vágja, kezeli, másik a pipatöltő (csibukdzsi), ki a pipát tisztán tartja és töltögeti. A pipatöltő soha sem távozhaték el úgy, hogy urának vagy intését ne láthassa, vagy szavát ne hallhassa; a török, ha elkerülheti, nem szokott szóval hangosan parancsolni, ő, ha a szolgál jelen van, int, ha künn áll, egyet tapsol. Kávé és pipa keleten nagy szerepet játszik; adni vagy nem adni, mind ennek erkölcsi s illedelmi értelme van. Kisebb rendű embert pipával megkinálni leereszkedés, hasonlók közt tartozó udvariasság, felsőbbek iránt tisztelet jele. Első esetben néha csak kávé kínálatik pipa nélkül, másodikban egyik sem maradhat el, harmadikban serbet (czukros gyümölcsital), befőtt is jön hozzá, sőt régebben az illatos tömjénezés is divatozott. E szabályok alkalmazását mindjárt alkalmunk is vala szemlélni. A hajókapitány, egy ifju olasz (becsületes férfi, Isten áldja meg) látogatni jövé a basát, ez ülve maradt, de azonnal intett, s ez elég volt, hogy a pipatöltő két égő pipával azonnal ott termett, s mindenik pipa alá réztányért helyezvén, hogy a szőnyeg a lehulló tüztől megóvassék, egyiket a basának, másikat a kapitánynak nyújtá, ki csak akkor kezdé a magáét szivni, midőn a basa már egyet szippantott, ez az illedelmi szabály.

Utána tüstént jöve a kávés (kávadzsi), két findzsával, mindenik egy ezüst filigrán hüvelybe vala téve, s mindenik egy himzett posztófödéllel betakarva. Belépven velök, a födeleket róluk lekapá s bal vállán keresztül veté. Ekkor más két szolgál közeledék a behozóhoz, mindenik egy findzsát vevén át tőle. A findzsa ép oly szer-tartással nyújtatik át, mint vétetik vissza üresen, t. i.

a szolga jobb kezének hüvelyk- s mutatóujjával fogja meg a findzsát, s bal kezét szívére tévén, így adja azt át, s mikor visszaveszi, bal tenyerét mint egy tányért terjeszti ki, s a findzsa rajta lévén, jobb tenyerét födélképen teszi rá, s így nyújtja át a kávésnak, ki azonnal eltávozik. A vendég az illedelmet nagyon megsértené, ha a kávét előbb vinné ajkaihoz semmint a gazda a magáét izlelni kezdte volna. . . .

Napközben megismerkedvén a tolmácssal, ki születésére görög volt, de francziául s olaszul jól beszélt, ez alkalmasint szóla rólam a basának, mert a tolmács egyszer csak hozzám jön, mondván, hogy a basa kívánna velem, mint magyarral, megismerkedni. Alig hogy a kikerülhetlen pipából egyet szívék s az illatos kávét ajkaimmal érintém, a basa tüstént előhozata két fegyvert, egy yatagánt s egy görbe kardot, mondatván tolmácsa által, miként amaz ama híres Küprili nagyvezéré volt, ki Szolimán alatt Magyarországon annyi csatát nyert, és emez Zrinyié, Szigeth hőseé. Igaz, ezen rajta láttam a Zrinyiek jól ismert czimerét, de egy titkos kétely mégis visszatartóztatott ajkaim szent csókjával illetni. Később oly poltikai s hadi kérdéseket intéztete hozzám, mik nagy ítélőtehetségre s érett, tiszta, messzeható gondolatokra mutattak. Megvallom, midőn véleményt kívánt, örömetst kikerültem a választ, nem lévén képes célzásait belátni; ellenben, midőn kérdései tényekre vonatkoznak, igyekeztem neki kielégítő feleleteket adni.

Meglehet, a török statusférfiak kicsinyek, ha őket európai mértékkel mérjük, mert ismereteik szűkebbek, szókban nem oly bővek, véleményeik indokolásában gyöngébbek, a szerkesztői toll s a szónoki előadás sincs annyira hatalmukban, de statusférfiainknál talán nagyobb mér-

tékben birnak józan észszel, mely a szók halmazából a lényegét keresi ki, s attól, mit egyszer valónak, üdvösnek, czélszerűnek talált, semmi sophismák által nem engedi magát eltántorittatni. Ők bölcsék és nem szónokok, a gyakorlat és nem theoria emberei, hívek ahhoz, mit egy korban jónak ismertek, bár a kor változott, így megmagyarázható, hogy mind politikában, mind hadviselésben a mi jó utat egyes nagy emberei felfedeztek, azokon egész századok, ha nem egyenlő sikerrel, de mégis biztosan járhattak. A tapasztalás oktatója őket ama nagy igazságra, miszerint jobb az ismert, bár veszélytől nem ment ösvényen haladni, semmint újakon indulni el, melyeket végéig senki nem ismer. Európai politikai rendszerekhez nem ragaszkodnak, sőt azokat legtöbbször csak eltanulják, gazdagok hamis igazságok s elvek kincseiben, s az égnék valamennyi változó csillagait választván vezérül, nem csoda, ha a sok közt eltévednek; kelet egyszerűbb emberei, mind a köz-, mind a magánéletben négy-öt politikai s erkölcsi szabályokhoz ragaszkodnak, s ahhoz makaesul ragaszkodva élnek és halnak. Egy pár ilyen igazság az, mi által Európában a török s a muszlim századokon át uralkodott. Ez észrevétel helyességéről győzött meg e basávali beszélgetésem is. Elmélkedésre alkalmas háremi életében az őt illető dolgokról néhány határozott fogalmat képezett lelkében, s attól el nem tér, mindent abból ítél meg, annak hőse s ha kell, martyrá lesz. A törökök általában, a diplomaták különösen, keveset szólnak, inkább szeretnek kérdezni, mint felelni, basám is e szabályt látszik tartani, néha egy óranegyedig ülénk szemközt hallgatva, füstölve, szörpölve; ha tolmács nélkül társaloghattunk vala, bizonyosan nem volt volna más dolgom, mint rövid, de talpraesett tudakozódásaira

hosszan válaszolni. Ugy látszik, minden török ismeri amaz arany szabály becsét: „szólni ezüst, hallgatni arany“, és úgy látszik, hogy ama tanácsot, mit Nabi Efendi csak fiának adott, az egész török nemzet követi, t. i. »Midőn társaságban vagy, ne élj vissza se a szóval, se a hallgatással; váltva használd nyelvedet és füleidet. Beszédeid a gyöngyökhöz hasonlatosan, lehető rövidek legyenek. Szavaidban e szabályt tartsd: rövidség és világosság. Az embernek csak egy nyelve van, de két füle; tehát szólj keveset, figyelj sokat.“

A nap lenyugodván, a törökök ebédelni ekkor szoktak, a basa szives volt a hajóskapitányt s engem ebédre meghívni. Két szolga egy alacsony asztalt hozott a sátorba, melyre egy érczap van helyezve, minek közepe kissé magasabb. Ennek tetején van egy lapos kör, melyre a tál föltéteik. Abrosz nem használtatik. Nekünk tányért, kést, villát, kanalat is adtak, de a basa azok nélkül evett, ujjaival nyulván a tálba, csak a levest s a pilafot ette elefántesontból ékesen faragott kanállal. Mielőtt leülénk, egy szolga czinedényben vizet s csészéket hozott, s meghajolt állásban előbb a mi kezünkre, aztán a basáéra vizet öntött, míg egy más szolga a kivarrott s rojtos keskeny törlőt nyujtotta át. Helyeinket elfoglalván, mi egy-egy gazdagon s izletesen himzett asztalkendőt kapánk, mit térdeinkre kiterjeszténk. A kapitány, mint főbb vendég, a basa balján ült. Midőn a leves felhozaték, a basa imádkozott, mondván: „Istennek, a jóságosnak s a kegyelmesnek nevében!“ Levesen kívül ebédünk volt: sült bárány, — vagdalt hús zöldséggel s fűszerrel vegyítve és zöld szőlőlevélbe izletesen takarva (neve: dolmász) — turós lepény, — olajba főtt hal, és kaviár, — gyomorerősítő s ingerlő szalszi-

fik, — sütemény lisztből, vajból és mézből készítve, — egy más sütemény, mely föl volt czifrázva és mindenféle fűszeres lével körülöntve, — rózsatejfel, mely sűrű volt s rózsaoajtól illatozott, — végre jött az aranypiláf, (vajba lassan főtt s sáfránylével megfestett rizs) ez koronája minden török ebédnek, mind a palotákban, mind a kunyhókban, mely oly nemzeti étel itt, mint az angolnak a plumpudding, a németnek a káposzta, az olasznak a macaroni, a magyarnak a galuska. A török ebéd közben épen nem iszik, hanem ebéd végével merit egy pár kanállal ama becses kosá-ból (szórul szóra kedves víz) melylyel minden tisztességes ebéd végződik, mely nem egyéb, mint czukorból s gránátalmából, őszi barackból, vagy más válogatott gyümölcsből készített nemes ital, a mohamedi paradicsom nektárja. Az ételeket igen gyorsan hozták és vitték, a basa puha s kövér újjai sebesen s ügyesen mozogtak, s mihelyt ő végezte, intett s a tál eltünt. Szóval, egy igen rövid félóra alatt az ebéd végződött; mindent ujnak s izletesnek, csak-hogy nagyon is illatosnak és fűszeresnek találtam. De ez uri ebéd is meggyőzött arról, hogy a török konyhának is vannak becses találmányai, kivált a csemege-ételekben és italokban tőlük sokat tanulhatnának azok, kik botorul megvetik mindazt, a mihez nem szoktak.

A piláf és kosáb után a basa ismét imádkozott, mondván: „Hálát mondok Istennek, a világ urának!“ Erre a szolgák bejövén, kezeinket megmosni vizet nyújtván, az asztalt kivivék, s szokott szertartással égő pipát és fekete kávéhozatnak. Mi pedig mihamar bucsut vevénk a basától, ki lement a hárembe, nőit meglátogatni.

Bor az asztalon nem jelent meg; vendégeinek ugyan a török azt szokott adatni, de attól saját házánál, leg-

alább idegenek jelenlétében, ő maga tartózkodik. A korán világosan nem tiltja a borítalt; hanem történt, hogy Mohammed értesítettvén, mikép több követői tobzódásnak adták volna magukat, így nyilatkozáék a boritalról: „Ki bort iszik, az bálványimádó. Bor minden förtelmek atyja. Mely perczben valaki pohárt visz ajkaihoz, Isten valamennyi angyalinak átkai fejére hullanak.“ Vidor hajókapitányunk ezzel nem gondolván, és szomjas lévén, a tolmácsot s engemet a kormányos szobájába hívott, (a magáét, mint emlitém, a háremnek engedvén át) s érdekes beszélgetés közt egy pár tüzteljes cyprusi palack bort jó kedvvel kiüriténk.

Midőn újra a hajófödözetten valánk, hova éjjeli hűs léget szivni menénk, lassu suttogást hallva oldalt pillanték, s látám miként egyik fekete herélt a két legdelibb rabnőt a hárembe vezeti. Egyiknek kezében egy tamburin (esörgő dob) volt, másikéban egy nyolcz húrozatulant, fekete ébenfából, melyen csigahéjjal kirakott fehér arabeszkék fénylettek. A török nagy urak az élet minden gyönyöreit háremeikben találják föl. Ott imádkoznak, ott elmélkednek, ott kávéznak s dohányoznak, ott nyújtják nekik kecses kezek gyöngyház-poharakban az isteni serbeteket és kosábokat, ott gyül össze mintegy illatos bokkrétába a házi élet minden virágszála, mi a háremen kívül van, az házaiknak csupán előpitvara, — ott ölelik hévvel szép nőiket s kedves gyermekeiket, hizelgő s kedveskereső asszonyaik ott rendeznek nekik családi uj meg uj ünnepeket, s az ingerrel és gazdagon öltözködött nők és odaliskok őket esténkint hol meséssel, hol tánczczal, hol zenével s énekkel váltva mulattatják. Nem zsarnok ott az ur, mint sokan képzelik, ő ott egy boldog rabszolga, kit ölelő karok a szerelem s élvezet puha selyem-

szálaival tartanak fogva. Ezért nevezik a nők lakát háremnek, mi szentséget s rejteket jelent.

Ambár észak felé egy fekete fellegfolt kezd mutatkozni, a tenger még mindig csendes vala, a hullámok simák, az ég tiszta, a csillagok ragyogók, melyek közt a fehér hold, a szerelmesek, költők és törökök e kedves csillaga, mint egy szemérmes királyné lebegett. A vitorlák mind be valának huzva, a sugár árbocz végéről a hosszú zászló nem tartatván föl lengő fuvalom által, mint egy szalag hullá alá, és a tolmács és én a hajópárkányzatra dőlve a habok szép csillogásain némán merengénk, nézdelve a hajó ingó árnyékképét, midőn alattunk egyszerre a csöngetyüs dob megperdül, mit lant pengése követett egy édesen olvadó ének kíséretében. „Hallgassuk, mond a tolmács, a persa lány énekel, ki a basa kegyencze.“ És hallgattuk. Játéka a lanton mesteri kézre mutatott, hangja is csengő, érzés, mély, olvadó, szóval egy volt azon kedves hangok közül, mely művészet nélkül is szívhez szól. Azonban kezdetben nekem szokatlan s így kellemetlen volt a hosszan húzott gégehang, s amaz orrhang, mely a keleti dalnokok modorához tartozik, s mely az európai szelidebb zenéhez szokott érzékeny fülnek durva, röges, darabos. Hozzájárult, hogy bár a vers bizonyosan több szakból állott, a dallam (melodia) ha nem alapszínében, de részleteiben, kivitelezésben folyvást változék, de nem mint midőn nálunk a zenész azon egy gondolatot (motivumot) különbfélekép változtatja, hanem mint midőn egy rögtönző költő, vagy ha úgy tetszik egy látnok, a választott, bár vig, bár bus themát vagy eszmét hiven, következetesen, de mindig előbb vive s haladásban felmutatva fejtegeti. És megvallom, nekem e modor tetszik. Nemesak ez a ter-

mészetes, de ez a logikai, minek kell lenni a művészetben is. A zenészet csak akkor valóban művészet, ha a dallam, mint maga a szöveg, melyet az kísér, folyvást változik, nő, fejlődik, a nélkül, hogy jellemét vesztené, szóval, ha költemény és melodia mint ikertestvér egyszerre születik. Mit mondanánk azon költőről, ki valamely versének mindig ugyanazon egy szakát mondaná föl? S mit mondjunk dalmokainkról, kik egy versnek valamennyi szakait, bár azok gyakran egészen ellenkező érzeményt s gondolatot fejeznek ki, ugyanazon egy melodián zengik el?

Én, midőn hallám e persa lány dalát, szavait nem értettem, de világosan felfogtam, hogy a milyen hosszú volt a költemény, olyan hosszú volt a dallam, s ez annak minden gondolatát hiven követte, mint a csörgő patak követi a völgy minden hajlásait. S apródonkint fülem hozzászokván a bizarr hangokhoz s idegen rythmushoz, nem kéj nélkül hallgatám a dalt, mely hosszas-dalmas volt s mit az éj sötét csendében s a mormogva zugó tenger közepette semmi nem háborította meg, sőt végre ez a fölsikoltó, ez a jajgató, ez a szerelmet s kéjt lihegő gerjedelmes ének, mely a veséből s szívből darabokban látszott kiszakadozni, annyira s oly ellenállhatlanul megragadt, hogy kénytelen valék hódolni annak, mit szépnek különben nem találtam. Így képzelem én magamnak Saphót, midőn lyrájával karjai közt a szirtfokon áll s panaszait a habzó tenger hullámainak elénekli; így azon ó-testamentomi költő-prófétákat, kiknek elbúsult keblökből a mint rögtönözve jönnek a gondolatok, ezekkel együtt teremnek a hozzájuk illő hangok és melodiák is. Ha a dallam hív tolmácsa akar lenni a dalnak, kell, hogy később annyiféle hangfordulat s lej-

tés, majd olvadó, majd epedő, majd panaszos, majd indulatos, majd lázas, majd sötét, majd vig legyen benne, mennyi szó, mennyi érzés, mennyi kép, mennyi gondolat van a költeményben.

Később, a zörgő tamburin kísérete nélkül, egy más hangszer zendült meg, mit a tolmács egy nyolcz húros lantnak lenni állított. E dal sokkal rövidebb volt, és sokkal egyszerűbb. Az éneklő hangja éles, magas s tiszta volt, csaknem gyermeki, azonban oly epedő, oly bánatos, oly busongó a dallam, hogy nem kétlém, mikép az éneklő valóban boldogtalan volt. Tolmácsom a basa ifjabbik neje hangjának ismeré. A hárem szobájának ablaka alattunk s a tengerre nyitva lévén, én csak néhány gyakrabban előforduló szót különböztettem meg, mint: gözel (szép), gül (rózsa), bulbul (fülmile), de tolmácsom mindent értett, különben is ismeré a költeményeket, s utána írom le ide, alkalmasint hiányos fordításban.

Elsőbbik dal:

»Jöszte fülmile, ime megérkeztek a rózsák napjai, hát ne hallgas édes panaszaiddal.

»A lég muszk- és ámbra-illattal van átfűszerezve, minden ágról édes szó hangozik.

»Röpül az áldástele felleg, Mózes csodáit hirdetve, s a szellő, mint megváltó, életre hiva leng köröskörül.

»A rétek füvein harmat ragyog, mint smaragd lapon fénylik a halpikkely.

»A rózsák rubint színben sugároznak, s a hyacinth hajfodrai illatot lehellnek.

»És eljőve a fülmile. Ah! de midőn a mező rózsáit megpillantá, oly néma lőn mint a bimbó.

»És csak sokára jöve meg édes szava. És midőn kérlelte őket: a rózsák a ligetben rezegni kezdenek.

»Ah de te még se szeretsz minket igazán, kedves hangu fülmile. Midőn te keservesen panaszkodol, midőn te a szerelem gyötrelmeit ezerféle hanggal nyögöd, te szerelmeddel csak kérkedel.

»Szeretni a pillangótul tanulj, ó fülmile. Ő megég a lángokban, panasz és szó nélkül.....

Másik dal:

»Kisérem őt mindig, mindig kísérem mint napot az árnyék.

»S előlem ő mindig fut, mint a nappal az árnyék elől.

»Nélküle soha, soha nem gyógyul meg fájdalmam.

»És tőle a fájdalmat elviselni nem bírom.

»Szép kebleden hosszan, ah, nem pihenheték, róla a rózsát csak mentemben szakasztván, mint vándor, ki az utszéli kertbe bekap.

»Jött annyi tavasz, mult annyi ősz, és én a bájligetbe mindig csak áttekingeték, s reggel és estve, mint az övék, szemem harmattól volt nedves.

»Pedig én életem hosszát csak ifjukorom napjai szerint számlálom. Nem adom hozzá sem gyermekségemét, sem vénségemét az őszült hajak alatt. Mert hisz az élet olyan mint a tűz, melynek kezdete füst, vége hamu.

»Mit csináljak? Kinek panaszkodjam?!

»Ah! sohajtásimnak nem találok érzékenyebb társat: könyeimnél.

„Titkomnak nem találok hübb meghittet: árnyékomnál...”

Apródonkint mindenki alunni ment: utasok, matrózok, maga a kapitány is. Szemeimre álom nem jött. Még éjfélkor is a födözeten sétálék. Annyit éltem, annyi

ujat, különöst, ismeretlent láttam s hallottam e napon, hogy képzeletem egészen fel volt izgatva, és a sötét éjjel lelkemnek egy camera obscurául szolgált, melyen mint egy tündéri szinpadon vonultak át felhevült phantásiám tarka alakjai. S akármerre fordítám szemeimet, mindenütt egy új világ személyeivel találkozám. Itt a basa szolgálói heverték turbánnal fejeiken s fényes fegyverekkel öveik körül; amott a függönyök mögül suttogó odalikok *) (ágyasok) elfojtott nevetkérezései üték meg csiklandós füleimet; ott a hárem-sátor ajtajában egy fekete herélt álla őrt, fehérén forgatva felém szemeit, s kezében kivont kard villogott, mint azon angyaléleben, ki a paradicsom kapujánál tiltólag vigyázott; s kivüle és kivülem ébren még csak a kormányos volt, kinek alakját a mágnesüstü mécsének világa mint egy kísértetét vörösen világítá meg.... Végre én is kifáradtam virasztani, s magyar fehér szűrömbe takaródzva, a hajó kéménye mellett egy üres helyen leheveredtem.

Mintegy két óráig szendergék, midőn a hajómester sivitó füttyentései, a szaladozó matrózok topogásai, s a harang kőngása fölriasztának. Talpra ugrám, a menny borult volt, terhes felhők zúgva rohantak fejünk fölött, a vihar üvöltött, s a kapitány föl s alá járva a hidon, mely a gőzgép fölött van, hol a gépésznek, hol a kormányzónak osztá rövid parancsait, miket az alatta álló hajóficzkó, mint egy bérczi viszhang, éles hanggal kiáltozott vissza. A hajó oldalai, szorongatva a haragos hullámoktól, nyögve recsegték, mintha meg akartak volna nyilni. A szegény hajó, mintha szenvedne a gép, a kő-

---

*) Oda török szó = szoba, odalik = szobaleány, ebből csinálták az európai írók hibásan az odalisk szót.

szén, a teher, a süstörgő gőz és a lobogó tűz sulya alatt, sirni s kinlódni látszott. Valóban, mintha az egész hajó egy kész koporsó volna, rivás, nyögés, ropogás közt a kiásott sir üre felett lebeg, s már érezi közeledni a pillanatot, melyben velünk együtt a tenger feneketlen mélyébe elmerül. Hajónk hol elbukék a hegy-nagyságu hullámok megnyílt völgyeiben, hol diadalmasan a habok dombjaira fölszökék, prűszkölve rázva le magáruul a forrongó tajtékokat, hasonlatosan a bátor lovaghoz, ki nyerítő, dühöngő, ágaskodó, tajtékzó ménén, ez őt bár mint hányja s veti, folyvást erősen ülve marad.

Ily vészben magába száll a legerősebb lélek is; elménk megdöbben, szívünk összeszorul, s az általános csend jelenti, hogy kiki saját sorsára gondol. Fölöttünk a haragos ég, alattunk a feneketlen tenger, körülünk a zúgó vihar, előttünk az ismeretlen sötétség; kinek lelkében Isten képe nincs, az ilyenkor valóban teljesen egyedül van. Én is kérdém magamtól: de mit is keresek én itt és hova szándékozom menni? Miért vagyok itt és nem máshol? Ősi lakomat, mely egy domb élén, virágzó hársak illatos árnyékában elég biztosan állt, miért cserélém föl ez ingadozó lakkal, mely örökös örvény felett lebeg? Mit keresek az idegenben? Hazát? az enyimet elhagytam. Hajlékot? azt, mit elődim századokon által laktak, eladtam. Földet? egyetlen sajátom: a sirhalmok, mikben kedveseim nyugosznak, s másra nem vágyok. Barátokat? ha vannak, azok otthon vannak, — hova megyek, ott mindenütt mint vendéget és vándort fognak tekinteni. Szabadságot? ezt ember egyedül honában élvezheti... Azonban megyek, haladok, mint mennek s haladnak alattam a tenger siető habjai, kedvelve hazámat, melyet elhagytam, vágyva országokat s népeket

látni, miket nem ismerek, szállok mint egy fészektelen madár, megyek czél és vég nélkül mint a szél, mely hol megállapodik, hol utra kél, míg végre elhal. Miért ne tekinteném a világot hazámnak, s az emberiséget nemzetemnek? Ki minden népet s minden országot szeretni képes, ki mindenütt örül a jónak s szépnek, hol azt találja, az jól teszi, ha kezeibe vándorbotot vesz. S akárhol hal el, ez oly sors, mit ugy sem kerülhetett volna ki, s ha idegen földön nem sirattatik is meg, mit tesz az? honában az ember szinte hamar elfelejtetik.

VII.

Bemenet a Boszphorba. A Boszphor európai és ázsiai partjainak, várainak, falvainak s csodás szépségeinek leírása. E kies szorosnak végén, mint tündéri korona, Constantinápoly tűnik elő.

Amott, amott a szép Sztambul,
Tündér rózsák bájvilága,
Minaretje estenkint nyúl
Cyprus erdők zöld árnyába.

Mint egy tükör, lábainál
Három fényes tenger merül,
A vándor jön, néz és csodál,
Feje szédelg száz gyönyörtül. —
Paradicsomod ne égben túl
Keresd török, az itt: Sztambul.

Ha mindenütt s mindig szép és lélekemelő a nap költe, különösen főséges és vigasztaló az a tengeren, sötét éj és zúgó szélvész után. Isten, ki maga láthatlan marad, mintegy óriás szövétneket emeli azt föl a hegyek

s partok barna kárpitai mögül, a hajósnak mintegy mondani látszik: ne essél kétségbe, hanem reménylj, ime örködöm fölötted, bizonytalan utadat a hullámokon megvilágítom; lásd, a haragos habok lecsillapodtak, békés szél duzzasztja vitorláidat, kiismerheted a kikötőt, hová evezsz, menj, menj vigan, bátran, nyugodtan, a nap az én szemem, mely egyképen vigyáz a szelekre, a habokra és te reád.

És vigan haladánk a Boszphor felé, melynek torkolatátul alig három órányi távolságra valánk. Mindenki a hajó elejére tolakodott, látni a bűbájos panorámát, mely előttünk megnyilando volt. A matrózok ünnepi ruhájokba öltözködtek; az árbocok sokszinü zászlókkal mint szárnyakkal fölékesítve röpkedni látszottak; a megszelidült zöld habok hizelegve játszadoztak az éjjel megkinzott hajó körül, s oldalba csapkodván, tajtékozva s locsogva hömpölyögtek előre előre, mint a kis ugató eb szokott előre szaladozni a száguldó lovak előtt; a szorgalmas gőzgép is, mintegy kifáradva az éjjeli küzdelemben, halkabban működött, s szerepét átengedve a felfútt vitorláknak, melyekbe egy kedvező szél egészen belefeküdt.

De hova nézzek s merre forduljak? Két szemem van, de csak egy látásom. Elöttem a pompás tengerfolyam, jövő menő s egyik parttól másikhoz evező, vitorlázó, gőzölgő hajókkal és sajkákkal, balra mint egyik partja Ásia, jobbra mint másik, Európa emelkedik. Soha sem hittem volna, hogy föld és ég, tenger és ember ily gyönyörű vidékeket alakithassanak. Híven ezeket csak a kék ég s a zöld tenger tükre sugározhatja vissza, képzeletembe is elevenen benyomódnak, de sem emberi nyelv, sem művészi ecset nem irhatja le. Annál kevésbbé, mivel mindaz minden lépten változik, s minden változás új szépséget hoz elő. Utunk a Boszphorban két

óráig tartott, s álmodni véltem, midőn a láthatár, a táj, a hegyek, a révek, a völgyek, az erdők, a falvak, a paloták, a források színben, alakban, jellemben perczenkint változván, e csodálatos kaleidoszkop szemeim előtt elvonult.

A szorosnak elején jobbra és balra magas, kopasz sziklahátak emelkednek, miket itt-ott, sötét foltokkint, erdők boritnak el; darabig az egésznek tekintete komoly, rideg, meztelen, vad, de néhol búsan fölséges. E vidékben, szellős és tar hegyfokon, rovátkos tornyaival s bástyaival két vár tűnik föl, mint az útnak két őre; az európai vár már csaknem egészen rom, de az ásiái még áll, s életének jelét adja azon ágyulövésekkel, mikkel az érkező hajókat üdvözli. Tovább a tenger partján egyes fehér házacsok kezdenek mutatkozni, dombokon álló kicsiny mezei mosék terepély platán árnyékában, mindig egy hüvös szökőkúttal mellette. Majd Bujukdéra következik, egy kikanyarodó tág öböl közepén, ékes palotái s mezőlakái a két meredek hegy oldalát emeletesen hintik be, melyek közül, ős fáktól környezve, büszkén emelkednek ki az osztrák s muszka követiségek palotái. A parton lévő kávéházak előtt a nyarat itt töltő örmény, görög, zsidó és frank gazdag kereskedők selyembe s aranyba öltözött czifra nejei és gyermekei hemzsegeve sétálnak. Ezen tul, de mindig az európai parton, van Therápia, kies falu, az angol és franczia követek rendes nyári mulatóhelye, nyugodva vén erdők hűs árnyékában s itt-ott átmetszve völgyektől, melyeken át tiszta patak csörgedezve fut a hömpölygő tengerbe. Innét kezdve a vidék szeliden kiessé s kecsesen nyájassá változik, mi jellemét nem zavarja meg; ama vár sem, (neve Ruméli-Hisszár, minek ellentársa az ásiái parton

Anadoli-Hisszár nevet visel), mely zöld fák és sűrű bokrok közül egy hegy lejtőjén fehéren kél, s magas s egyenetlen tornyaival, rovátkos falaival, felvonó hidjaival, körded ablakaival, s borostyántól betakart omladékival a középkor idejére emlékeztet. E bájos vidék egy kerthez hasonlítván, e vár benne mint egy olyan ódon emlék veszi ki magát, milyent a gazdagok mulatságul szoktak kerteikben építtetni. Ez azon két vár, honnét járogata ki II. Mahomet Konstantinápoly ostromára, mielőtt bevehette volna, s alattuk a síkon a tengerpartig egy nagy temető terül, tündöklő fehér márványból faragott turbános sirkövekkel, melyek alatt elhullt vitézek nyugosznak, platánok hűsében, galambok bűgásánál, s azon kedves tengerhullámok zúgásához közel, melyek életökben annyiszor édes merengésbe ringatták. Néhol a roham, a hol sebesb, magas árboczoszlopokon tarkára festett kalitkaszerű ülőhelyek vannak, melyekből pipázó emberek a halak költözését hallgatva lesik, hogy róla a halászatot annak idejében értesithessék. Itt legszűkebb a Boszpor, alig négyszáz öl széles, s itt jött át a scythák ellen Dáriusz hétszázezer emberével, és még Herodot korában állott a hid végeinél a két oszlop, melybe valának az őt követő népek nevei vésve; ez volt utja a persáknak, góthoknak, rómaiaknak, törököknek is; a népek, midőn rajzani indulának Ásiából Európába és viszont, mindig mint hódítók, soha mint békitők, minduntalan e helyet választák átmeneti hidul.

Eszembe jut Virgil szép verse: „Manus tendunt ripae ulterioris amore“; e tengernyelv elég széles volt arra, hogy a keleti s nyugati emberiséget egymástól elválaszsa, de keskeny arra, hogy egymást időnkint ne pusztitgassák. E partokon az ó-kor egyéb neveivel s em-

lékezeteivel is találkozunk; a Fekete-tenger torkolatánál a hullámokból ijesztőleg nyulnak ki a cryanész-i szirtek, Pompéjus márvány oszlopával ormukon; ahhoz nem messze van a hegy, mi Herkulesz hátának hivatik; odább Phineosz király lakának helye, kit, a mythologia szerint, Jupiter a háрпиák által kinoztatott; itt utaztak Cholchisbe Jazonnal a mesés hirű argonauták, s Therápia a pont, hol a visszatért szörnyeteg Medéa bűbajos szereivel partraszállott; egy tornyot Ovid tornyának hívják; itt van a kereszteshad vezére Bouillon Gottfriednek óriás platánja is, törzse vastag mint egy torony, terepély ágai fél ezrednek szolgálhatnak sátorul, leveleinek száma haladja az órákét, melyek föltte fenállása óta elillantak.

De ki foglalkoznék bizonytalan hagyományokkal s mesés mythoszokkal itt, hol utamra két partrul két világrész különbéle virágai hintenek illatot, hol majd három mértföld hosszán minden öt perczen új város, új falu, új kikötő gyönyörködtet, hol folyvást paloták, kioszkok, kertek, virágágyak s mulatóházak kettős sora közt haladok egy gyors hajón, ragyogó ég alatt, kedvező széllel, és egy folyó tengeren, melynek vize tiszta mint smaragd és saphir szép olvadéka, min a hajó mély barázdákat szánt, mikben millió gyöngyök támadnak utánam?

A Boszphor mindenütt mély lévén, oly közel hajózhatni partjai mellett, hogy a kertek illatainak fuvaltatát éreztem arczom körül, s kik sajkákban eveznek, a partról kihajló fák árnyékai hűsében haladhatnak. A paloták, kioszkok, házak itt mind faépületek, de oszlopokkal s faragványokkal gazdagon fölékesítvék, s ha egykor a görög, az örmény, a zsidó mind öltözetben, mind házának kidiszítésében bizonyos színre volt szorítva, most

e szokás vagy törvény elavult, s így a házak különbözőféle, mindig tarka, néha kiáltó, de azért soha nem harmoniatlan s évenként felfrisített színeikben kellemesen lepik meg a szemlélőt. E házak többnyire egy emeletűek, az emelet kihajolván, mennyezetet (veranda) képez, az ablakok váltva előre dőlnek oldalkilátásokat nyitni, előttök és a háztetőn erkélyek vannak, s az egész a nagy fák árnyékában, a folyó borostyánok levelei, s piros rózsa és illatos jázmin sűrű bokrai között mintegy elbuvik. Legtöbb a tenger partjára van építve, oly közel a habokhoz, hogy midőn nagy szél van, tajtékaik az ablakokon befecskenedeznek, minden esetre a nyílt s magas ablakokon hűs fuvalom leng be, azon kívül, hogy a belső udvarba benyúló tengervíz állandó fürdőül szolgál, hol egyszersmind a sajkák tengeri sétára mindig készen állanak. A házakat egymástól rendesen facsoportok választják el, vagy egy fűtől, mohtól és folyónövénytől befedett szirtgerincz, mely a tengerbe benyulván, ekképen köztök biztos határfalat von. Belső része a háznak kertre nyílik, mely egymás fölött lépcsőzetesen emelkedő ágylatokból áll, mik aranyozott vagy kifestett rácszatokkal vannak egymástól elkülönözve; ott, hol kőkerítés van, azt tarka kövedrekbe ültetett virágok ékesítik, melyek mellett a kihajló citrom- és narancsfák arany almái a hesperidák kertére emlékeztetnek. Ezután sötét olajfák, zöld borostyánok s szökőkútak között száz meg száz színű s alaku kioszkok s chinai tetőzetű lakok emelkednek, mik mögött a homályos háttért a hegyoldalban tölgyek, gesztenyék, figék és platánok sötét alkonya képezi. Végre a hárem az épület többi részétől vagy kert, vagy udvar által van elválasztva, s megismerhető azon sűrű cédrusfa-rácsozatról, melylyel ablakai féltéke-

nyen behálózvák. Mit a kíváncsi útas láthat, az nem egyéb, mint azon gömbölyü lyuk, mely itt-ott a rácson van, s a bennlakó szépeknek kilátást enged a tengerre, s néha-néha egy kinyuló fehér kar, mely a felfutó rózsát selyemfonallal kötözi, avagy abból egyet leszakaszt, hogy mint ő, árnyékban hervadjon el.

Keleti értelemben, mi az angolétól különbözik, de mögötte nem áll, a török valóban ért a kényelvhöz (comfort). Bizonyítja az, a mint épít és a mint lakik. Árnyékos házának ablakai alatt a tenger habja mormol és frisszellője lengedez, fogadó termében szökőkút csörög, kúpos fürdőszobája mindig készen várja, kertében a legszínűsabb s legillatosb virágok diszlenek, rózsa, jázmin, tulipán, orgona, oleander, szegfű, cactus; kioszkjait azon tetőkre építi, honnan legbájosbak a kilátások, s ha rejteket keres a nap heve ellen, azt is talál csigahéjjal és tarka kavicssal behintett ösvényü kertje végén, egy sötét s lombos erdőcskében, melyben gerlék nyögnek és fülemilék csattognak, és soha el nem távoznak, mivel naponkint a gazdától kapják eledeleiket, mert ők a család állandó tagjai. Mi, nyugotiak, a természet szépségével kérkedünk, avagy azt csodáljuk, de élvezni a török jobban érti. Ő egészen azzal táplálja lelkét. Midőn az oszlopokra épített csarnokszerű nyitott kávéházban üldögél a tengerparton és lassan dohányoz és halkan szörpölgeti kevés, de jó kávéját, nézve a kék partok felé s a messze távolba: nem a dohány s nem a kávé a főélv, ezzel testi szükségait, valljuk be, elég mérsékletesen csilapítja le; a főélv az előtte nyiló természet gyönyöreinek nézelése s azon édes, kedves s puha andalgás, melybe általa üdvezülve elmerül.

Therápiától kezdve egész Sztambulig egymást sza-

kadatlanul váltják fel a szebbnél szebb, tarkábbnál tarkább nyári paloták, házak, mulatóhelyek, a szultán anyjáié, a szultán nő-testvéreié, a nagyvezéreké, a minisztereké, a basáké s másoké, kik vagy hatalmasok, vagy gazdagok, és a hol tágas az öböl, és a Boszporban annyi szép s tágas öböl van, egy-egy falu áll tele oly kellemes, mint meglepő külsejű lakokkal. A házak a hegyoldalban amphitheatrum gyanánt emelkednek, mintegy kiterjeszkedve legyezőkint, hogy a hajósok annál jobban láthassák, s tekintetök annál érdekesebb, mivel homlokaik, chinai tetők, oszlopzataik, karzataik különféle színre lévén festve, a távolból valóban tündériesen veszik ki magokat. Itt-ott a tetőkön egyes pompásabb kastélyok csillognak, függő kertektől övezve, mögöttök a láthatárt magas fenyvesek kárpitja zárja be. E faluk egyikében sem hiányzik a mór izlésben épült szökőkút, sem az aranyozott vagy égszínké kupos mosé, s mellette hiv társa a sugár minaret, mely a magas platánok lombjai között mint egy kilőtt nyíl hegyesen emelkedik. Hol a házak a tengerig kiépítve nincsenek, ott a part-út gránittal van kirakva, mit jázmin, szőlő és figefák lugosai árnyékoznak be, s körülte száz meg száz sajka és hajó áll és mozog, ki- és berakodik, selyembe s pillangóba öltözött gyermekek csoportosan játszadoznak, s házaló kalmárok árulják három világrész zöldségeit és gyümölcsseit, ásiai szőlőt, egyiptomi szilvát, görög figét, s ezen kívül sok olyan csodálatos színű és alaku gyümölcsöt és halat, milyent mi nyugotiak soha sem látunk. És míg a mindenféle nyelvű és öltözetű tengerészek lármázva, tehervive, rakosgatva, dalolva, füttyörészve jönnek és mennek, lótnak és futnak, egy-egy vén muzulmán, zöld turbánnal fején (mi annak jele, hogy a próféta ivadéka),

csendesesen ül az aláterített szőnyegen, mellette gőzölög findzsája, szájában tartja a nargil kacskaringós csőjének aranyárga ámbra csutoráját, s így órákig ül, órákig hallgat, órákig nézeli a siető habokat, s a tulparton Ásia ködellő hegyeinek lebegő sorát, úgy, hogy egy s z o b o r n a k vélné az ember, ha néha-néha ajka meg nem nyílnék, s nem lökne ki egy-egy füstgomolyt, mely elpárolog nyomtalan mint élete.

Az európai parton legnevezetesebb helyek, faluk, völgyek, fokok, öblök, várak, romok s városok: Fanaraki, Karibdzse, Bujukdére, Therápia, Jeni-kői, Ruméli-Hiszszári, Ruméli-Kavak, Orta-kői, Balta-limán, Arnót-kői, Bebek, Bessik-Tass, Dolma-bagtse; az ásiain: Fül Burnu, Riva, Óriás-hegy, Hunkiar Skeleszi, Édes vizek, Sibukli, Csengel-kői, Beglerbeg, Sztavrosz, Anadoli-Hiszszár.

Az ásiái oldal, — mert kell erről is szólnunk, — népetlenebb, lakatlanabb, de annál kiesebb és zöldebb. A két világrész, Európa és Ásia, itt szemközt állván egymással, e darabka földben is hiven láttatja különböző jellegét; az európai part szép az embernek, szorgalma s művei azon kertek, lakok s paloták által, az ásiái pedig bájos a kedvezőbb természet idylli kellemei által. Itt már nincsenek ama vulcánszerű, csupasz, meztelen szirtetek, az anyaföld testének e kiülő csontjai, minden hegyet és tetőt lombos erdő borít; völgyeinek hajlása, lejtése szelidebb, miknek ligetes sűrűiben mindenütt hűs források és patakok csörgedeznek; síkjait, mezőit, halmait bujább tenyészetű pázsit bársonya fűdi, s olyan ritka virágok és fák is, milyeneket az európai oldalon nem találni, mintha a honi földtől, mely Ásia, nem válhatnának meg; szóval alak, szín, zöld lombozat itt oly változatos, milyet festő teremteni nem volna képes, sőt

utánozni sem. Csak néha-néha tűnik fel egy magányos lak, — egy kertész laka, ki virágokat ültet s hetenkint viszi azokat Sztambulba, megrakott lebegő csolnaka ilyenkor egy uszó virágágyhoz hasonlítván, — vagy egy méhészé, kinek hosszú köpüSORA nagy fügefák alatt áll, miknek édes gyümölcsei körül a méhek dongva rajongnak, — vagy egy pásztoremeré terepély platán árnyékában, mellette kőszloppal, melyből viz csorog, s előtte márványvályuval, mely körül juhok, kecskék és tehenek déli álmaikat békésen aluszzák, — vagy halászé, a part egyik kiülő ormán, kiterített hálóinak száradását várván, sajkájában hosszú száru pipáját szivogatja, míg a hullámozó tenger által benne, mint egy bölcsőben, lágyan ringatgatik, — néhol ékesebb mulató házak látszanak, pavillon alakban, chinai tetőzettel, melyeknek fölkanyarodott végein apró harangok függenek, és szögletein végig fehér galambok oly békén s mozdulatlanul ülnek, mintha csak faragva volnának. Előtte a kertben hűs kioszk menyezete alatt egy-egy tisztos ősztörököt látunk, játszó gyermekei s unokái körében, a myrtuszbokroktól körülövezett zöld gyepen női, leányai s rab hajadonai fátyolatlan képpel heverésznek, semmit nem téve, mint legfőlebb édes serbetet vagy jeges vizet iva, nem is sejtve, hogy mi, keresztyén latrok, a hajón látcsöveinkkel a hárem szentélyébe hatunk, s halvány puha arczaiknak, lankadt szemeiknek, ivesen kifestett szemöldökeiknek minden mozzanatát követhetjük. Egy nagyobb sajka éppen lakadalmi népet vitt a túlpartra, lárma s vig ujongatás nélkül; miről őket megismerhetni, a póznákra szurt színes kendőkéből s virágbokrétákból áll, s a hajó orrában csoportozó görög zenészekből, kiknek zenéje nem éppen kellemesen csiklandja a jobbhoz szokott füleket.

Ilyen az ásiái part egészen Anadol-Hisszár váráig, hol a Boszphor összeszorul, mint egy sveitzi nagytó. Innen kezdve a vidék még szelidebb, még nyájasb, még regényesb, még zöldebb és még lombosabb, s a lakok, falvak, városok és paloták még sűrűbben következnek egymásután. Itt vannak az ásiái édes vizek, (nevök: Gökk-szu) a szultánné tündérvölgyében; e hely legkedveltebb sétahelye a muzulman családoknak. Egy gyönyörű térecske ez, bevonva a legfrisebb zöldnek pásitával, mely fölött körös- s figefák és platánok hús lombozata von enyhe sátort. Belöle messze kitündöklik a fehér márvány-szökőkút czifra arabeszkeivel, arany-fölirataival, kihajló színes födezetével s apró kúpjaival, miken a félhold jelképei messze kifénylenek. Oldalt állnak kékre, vörösre festett s megaranyozott idomtalan számtalan kocsik (talika = toliga), czafrangos függönyökkel beaggatva, miket két-két sallangos ökör von, melyek kérözve heverték a magas fűben, míg másfelől a gazdagon szerszámzott arab paripák meleg szélnek nyitott orral türelmetlenül vihogtak. A part körül ékesb-nél ékesb sajkák tolongnak, egyik érkezik, másik indul, más várakozik. A férfiak távol a nőktől külön csoportokat képeznek, s iszszak kávéikat és dohányoznak. A nők s gyermekek, kik között néha egy-egy fekete herélt örködve vigyáz, hol egy fa árnyában lomhán telepednek le, hol a tenger partján csevegve sétálnak, hol a forrásnál mosódni gyülekeznek össze, vagy két fa ágaira kötött hálóban kisdedeiket rengetik, s ha a társalgásban kifáradtak, serbetet, rózsabefőzöttet, gyümölcsöt és jégbe hűtött vizet isznak, némelyik pedig nárgilt vagy épen szivarkát szivogat. E százféle színü s aranynyal s ezüsttel s selyemmel szépen kihimzett öltözet egyetlen szép látvány a szemnek, s a

mozgó alakok a zöld alapon a pázsit tarka virágainak látszanak azon pillanatban, midőn a szél a virágokat ingatja. A nők itt is fátyolozva jelennek meg, mert bár a sztambuli keresztyének az európai édes vizeket választák sétájokul, de férfiak ide is jönnek nemcsak mint nézők s élvezők, de mint mulattatók; a bolgár parasztok nemzeti tánczukat mutogatják, a nyílt kaftánu zsidók apróságokat árulgatnak, sőt egyszer egy magyar cigánycsapat zenéjét is volt alkalmam itt hallani. Az ásiái partoknak fénypontja a Beglerbeg-palota, melyet II. Mahmud épített olasz izlésben, de tele indus s mór emlékezetekkel. Több kisugárzó szárnyai vannak; tetőzete erkélyekkel van ellátva, s belől és kívül az egész el van borítva gazdag aranyozással és művészi festéssel. Pompás kertében ép oly sok a kioszk, mint a szökőkút. A szultánnak mind az európai, mind az ásiái oldalon számtalan palotái, pavillonjai, kioszkjai és kertei vannak, s be kell vallani, hogy egy európai fejedelem sem bir oly pompás, oly tündéri lakokkal, melyek a bámuló szemlélőt az ezeregyéjszaka varázs képeire emlékeztetik. Épen péntek, azaz török vasárnap volt, s a szultán a Szoliman-moséba imádkozni hajózott. A szultán hajóutja hat sajkából áll; belőle kettő egymás mellett mintegy ötven lépésnyire elől megy, utat csinálni, kettő hasonló távolságban kíséri, — a két középső egyenlő nagyságu, melynek egyikében a szultán ül. Egy ilyen császári sajka nyolczvan láb hosszú, sebesen mint a kilőtt nyilat párosával ülő 24 matróz hajtja, kik veres fez-et viselnek s egészen hőszinü selyembe vannak öltözködve. Maga a sajka, művészi faragványokkal ékesítve, fehér és aranyozott, hátulja és orra emelvényes, mi felfelé hajtott igen hosszú rúdban végződik, melyen egy aranyhattyu

vagy sólyom kiterjesztett szárnyakkal ül s a sajkával mintegy röpülni látszik a habokon. A hajó hátulsó emelvényén aranyos oszlopoknak veres selyemmel s aranybojtokkal és rojtokkal beaggatott pavillonja alatt, drága indus sálókkal beterített divánon ül a szultán, kezében madártollakból kötött és drága kövekkel kirakott legyezőt tartván. A fejedelem körül s a másik nagy sajkában az udvar nagyjai pompás köntöseikben csillognak. Midőn a szultán ily hajóutat tesz, az öböl valamennyi hajói felvonják zászlóikat, s mindezek, mind a Boszphor számos ágyutelepei örömlövésekkel üdvözlik őt. Ez aztán egyetlen látvány a maga nemében. Az ágyudörgések, melyek a két part hosszában bömbölve végig ropognak s a távol hercegszigetek vizshangja által százszorosán visszaütődnek, — tiszta mélysége a viznek, melyen ezer meg ezer különféle hajó hemzseg, — a nap omló sugárai, melyek egy átlátszó kék égből a számtalan kúpokra, minaretekre, palotákra s a mosolygó s változatos vidékekre aranyfényt hintenek: mindezek az egész látványnak pompát s varázst kölcsönöznek, mihez hasonlót a földön sehol nem találni. Hiszen más országokban is látni ragyogó fejedelmi meneteket, de mindazok a nép és a kor jellemével összhangzásban többé nincsenek, azok leggyakrabban elmult idők és szokások és viszonyok avult ünnepei, vagy inkább anachronismusok, caricaturák, álarczos menetek, de itt mindez a helylyel, a néppel, az éghajlattal, a szokásokkal belső összhangzásban van, mindenestre az egyetlen fejedelmi ünnep Európában, hol a szereplők, a nézők és a vidék, mint szinpad, egymáshoz tökéletesen illenek.

Szóval, képzeljünk magunknak két tengert, mely egy szorosban óriás folyammá válik, a melynek egyik

partja Ásia, másik Európa, — képzeljük, hogy néhány mértföld hosszában előttünk vad, kies, nyájas, erdős, lombos vidékek változatos panorámája vonul el, — képzeljük az ásiái oldalon a pásztori élet s idylli alakok s egy édeni természet kellemeit, az európain a mulató, üzérkedő, tolongó emberek zajló sokaságát, — képzeljük körülünk az evező sajkák, a füstölgő gőzösök, a vitorlás hajók nagy számát költöző madarak siető seregeként ideoda szállongani, — képzeljük a viczkándozó delphineket a hullámokból felbukni, a sikoltó sirályokat a tajtékozó habok felett röpkedni, s a tiszta kék égben a szirti sasokat kiterjesztett szárnyaikon függeni, — aztán képzeljük, hogy egy pár mértföld folytában csupa kertek, mulató-házak, paloták, fejedelmi lakok aranyozott kapui előtt haladunk el, sőt egy szakadatlan és olyan város mellett, mely nem házakból, de csupa szines, aranyos, mázos pavillonokból, kioszkokból, villákból áll, és ekkor, midőn minden meglepőt, minden újat, minden ábrándszerűt, minden pompást kimerítettnek vélünk: e fönséges és nagyszerű csatornaút végén mint fénypontot képzeljük balról egy hegyfokon a rózsák s szőlőlugasok ama kedves városát, Szcutarit, melynek háta megett a busongó cypruserdők homálya mint egy kárpit emelkedik, s azokon is túl a távolban az ásiái Olymp magas hegysor örökös havai fehérленek, középen képzeljük a Marmaratengeter nyílását, melynek csendes hullámain a herczegszigetek kéklő csoportozata mintegy lebegni látszik, jobbra pedig képzeljük az öbölre hajló hét halmon magát a tarka pávafark gyanánt ragyogva kiterjeszkedő Constantinápolyt számlálhatlan hajóinak árboczaival, ezer minaretjével, csillogó domjaival, cyprus-erdőivel, és mindezt képzeljük egy ragyogó fénykőd tündéri fátyolán keresztül, mely

ben az egész tünemény mint egy fata morgana rezegő képe uszni s libegni látszik, és ekkor bár hiányos, de némi fogalmunk lesz azon leirhatlan s lefesthetlen varázshatásról, melyet az utazónak éreznie kell, midőn Constantinápolyt először megpillantja. Ily hely, ily város, ily ég nincs több a földön, s kivált nincs e három együtt sehol. Bájos királynéja a világ valamennyi városainak! hogy a muszka birodalom ezer év óta imád s mátká kezid után eped, bizony nem csodálom.

VIII.

Junius I.

Constantinápoly panorámai képe, madárröptileg tekintve nappal és éjjel, megvilágítva a Ramazán-ünnep éjjelén.

„Hiában forog a nap a világ körül, Sztambulhoz hasonló várost sehol nem lát . . . Nézd, mi egészen különös szépséggel tündököl, mi kecsesel öleli őt a tenger körül . . . Egyebet nem is említvén, mi édes és mi kellemes szállani a tenger színén, uralkodni egyszerre a légen és a habokon, mint trónján Salamon, pihenni kéjelmesen párnákon, legeltetve szemeinket a vizek ezüst tükörén. Itt feltalálsz minden gyönyört, dalt, zenét, művészetet, tudományt, pompát s minden kedvteléseket. Itt, repülve a szellő szárnyain, szemeid számos városokat látnak egyszerre. Dölvé a fuvalom lágy vállaira, nyugton az egész világot bejárhatod, fáradalom nélkül. Itt sugároznak vetélkedve vissza a legnagyobbak képei, melyek magok egymásban mint tükörben szemlélvén, a partoknak varázs tekintetet kölcsönöznek. A sajkák a viz hátán köny-

nyedén sikamlanak, vitorláikat, a szél által fölfúva, egy madár szárnyainak vélnéd . . . Egy ily szép látványt miként leírni? S ennek mi szüksége van magasztalásra? Kinek sorsa biztosítva van, az lakot más helyen ne válasszon. Semmi más város, más tartomány nem mérkőzhetik vele, s nincs a világon lakhely, melyet hozzá hasonlítani lehetne . . .«

Nabí Efendi,

(török költő, szül. 1632-ben.)

Ha a gond s bú kimerit, a gyönyör s az élv még jobban. Így tökéletesen kifáradva foglalám el szobámat a vendéglőben (Hôtel de Byzance, Péra városrészben). Az a sok új, csodálatos tárgy, mit negyvennyolcz óra óta láték, még mindig szemeim előtt rajzolt, mint a nap még mindig szemeink előtt szikrázik, ha egyszer belepillantánk, bár belenézni megszűntünk is. Álmom mély volt, de nem nyugodt, s egész éjjel mindenféle chinai épületek, indus paloták, arab pásztorok, szerecsen rab-szolgák, turbános törökök, fátyolos nők, rácsozott háremek, idegen énekek, ásiái alakok a legphantasticusabb tarkaságban rajongtak körültem, úgy hogy fölbredvén, nem tudtam a való s álmain között különbséget tenni, s csak midőn ablakomhoz rohanva, előttem látám nyulni Sztambult, s állóhelyemből mintegy kilenczven gyönyörű minaretet számlálék meg, akkor győződtem meg, hogy a mit láttam, mindazt valóban láttam.

Két torony, a vén-szerail és a galatai torony az, melynek magas tetejéről a világ legnagyobb panorámája nyílik emberi szemnek. Mindkettő egy-egy hegy-élen emelkedik, s én mindkettőnek erkélyére fölmentem. Itt állva, mint egy repülő madár tekinték alá Constantinápolyra és a tengerekre. Egy pillantással áttekintém

Európát, Ásiát, a Boszphort és a Marmara-tengert. Az egész roppant város lábaimnál terült el. Ha csak egy pontról volna szabad a földet nézni, azt itt kellene választani.

Három oldalról: északról, nyugotról, délről, három tenger-ág öntözi kék hullámaival e világvárost. A föld, mely a vizek partján lapos, ettől távozva mindinkább emelkedik, s számos dombokra és hegygerinczekre oszolva, ezeknek oldalaiban a házak, templomok, kertek, kioszkok, tornyok, cyprus-erdők egymás fölött lépcsőzetesen emelkednek, mint egy ragyogó amphitheatrum, melyet szemlélni a tengerről ép oly gyönyörű, mint szép onnan a hullámzó tengerre s a messze hegyekre letekinteni.

Azon tengernyelv, mely nyugot-északra nyulva, az édes vizekben végződik s arany-szarv nevet visel, a várost két részre osztja. Északra van Galata, Péra, Tophána, Funduklü s ezután a legkiesebb mezei lakok falvai egész a Fekete-tengerig terjednek; délre van a szorosb értelemben vett Constántinápoly vagy Sztambul*), mely mint Róma, hét halmon áll, háromszöget képezvén, alakja egy hárfáéhoz vagy egy bőség-szarvához hasonló, melynek szája a most említett tengernyelvre nyílik, honnan

---

*) Nincs város, mely idők folytában nevét annyiszor változtatta volna. Első neve volt Chrysoczerasz (= arany vagy bőségsszarv), aztán Acropolis (= Fokvár), később Byzancz, Antonine, Anthuze (= virágzó), Uj-Róma, Constántinápoly, Örök-város, török neve: Sztambul (= jól örözt), Istambul (= az izlamizmus teljessége), Ummedunya (= világ anyja), arab neve: Farruk (= elválasztó), orosz neve: Czarograd (= császár-vár). Sztambul népessége lehet külvárosaival egyetemben 800,000, házainak száma 100,000, moséja van 400, imaháza 5000, közfürdő 350, könyvtára 1000, melyből 40 nyilvános.

nevezetét is vette. E háromszögletnek egyik oldalát a Marmara-tenger, másikat az aranyszarv-öböl vize mossa, a harmadikat és legrövidebbet, mely a szárazföld felé van, mély ároktúl megelőzött s most szomorú omladozásban lévő hármas kőfal veszi körül, melyről váltva hol négyszögü, hol gömbölyü bástyatornyok rovátkosan emelkednek, zöld borostyán s más folyó növények leveleitől itt-ott sűrűn behálózva; ezek közül a tenger felé a legszélső ama hires hét torony, melynek sötét termeiben hajdan honáért halált nem egy magyar hazafi is szenvedett. Az így, részint bástyától, részint tengertől bekerített Sztambulba, hol keresztyén állandóul nem lakhatik, harmincz kapu vezet: hét a száraz oldalról, kilencz a Marmara-tengerről és tizennégy a mély öbölről, — melynek hossza egy mértföldet jóval halad — s melynek két partját egy hajóhid köti össze.

Sztambulnak alsó részét, Ásiával szemközt, a Marmara-tenger partján, képezi a szerai vagy szultáni lak, mely kőfallal körülkerítve, magában egy kis város, s nem egyéb, mint rendetlenül elszórt tömkelege palotáknak, háremeknek, kioszkoknak, pavillonoknak, tornyoknak, miket egymástól roppant platánok s czyprusok ligete választanak el, és virágos kertek és zöld pázsitágyak és márvány lépcsőzetek és oszlopzatok s árnyékos folyosók, honnan éjjel és nappal hallani a közel tenger hullámainak andalító mormolását. Innen, e Szeraitól kezdve a lejtősen le, folyvást emelkedő hegy-háton leirhatlan fénynyel ragyog maga a város s benne a számtalan pompás mosé: Szent Sophiaé, Ahmeté, Bajazeté, Szolimáné, Szultánanyáé, melyeknek száz meg száz dombtetői (kúp) kékre festve s itt-ott megaranyozva, a tiszta légben mint megannyi kis földgömbök domborodnak ki, s körülök hol

párosan, hol négyesen, mint óriás oltárgyertyaszálak karesún nyúlnak fel a deli alaku minaretek, csipke-modorban faragott két, sőt három erkélylyel ellátva s magasságban vetélkedve a körülök csoportozó cзыprus-szálfákkal, melyeknek sötétzöld lombjai a mosék fehérségét csak jobban kitüntetik. A hegyhát élén a város tömege fölött üvegharangokkint lebegő e dombtetők, égők és szikrázók a nap tüzes fényében és ama sugár s könnyü minaretek a városnak mintegy arany koronáját képezik, melynek fogaiba a magas fák kellemesen fonják be zöldes ágaikat. E képek harmoniáját bár megtörik, de nem rontják meg a multkor ó emlékei; itt egy avas obeliszk van az Atmeidan piaczon, ott egy fekete kormos csonka oszlop, s főlebb a mosék tetőivel egy vonalon Valens császár nagyszerű vizesatornája, melynek magas ivboltozatai sötéten s hossza vonalban nyúlnak el a házak fölött. S mindezek alatt aztán képzeld véghetlen sokaságát a mozaik tarkaságu épületeknek kék, zöld, veres és sárga színre festve s mindenféle faragványokkal fölczifrázva; képzeld a szultán, a basák, a mufti palotáit, — a divánt, melynek kapujától vette a birodalom a fényes-kapu czimét, a márványból épített türbéket, mikben a szultánok shállal borított koporsói állanak, — a chinai tetőzetü gyönyörű kútakat, a roppant bazárokat s nyilvános fürdőket, melynek némelyikét harmincz-negyven réz dombtető födi s messziről nézve légben függő halmoknak látszanak, — képzelj e viritó házak közül felfelé nyúló facsoportokat, melyek a városnak egy kert kies tekintetét adják, s melyek körül, mint tavaszi pillangók füvek körül, fehér galambok s gilik ezrei szállonganak, — és képzelj e kép fölött, melyben városi fény s mezei zöld bájosan egyesül, egy örökké tiszta, egy mélyen kék eget s egy sűrű, de át-

látzó fényködöt, mely minden tárgynak panorámai csilámot kölcsönöz, és ekkor talán lesz, de csak halványka foglalmad, Sztambul tündéri szépségéről.

Az öböl átelleni felén terülnek Galata, Péra s a többi városok, három - négy hegy menedékes oldalán, melyek a szerint fogynak, a mint a tengerekhez közelednek. A kép itt talán kevésbé fényes, de nem kevésbé festői és változatos. A házak itt is különféle színűek, a dombtetős mosék s oszlopszerű minaretek itt is számosak s körülök mindenütt mint hű társak, zöldelve emelkednek a cзыprusok, platánok és fügefák a kertekből, mik nélkül alig van lak. A két temetőtéren kívül, mely nagy mint egy mező és árnyékos mint bármely sűrű erdő, a házak közt művelt földek és kertek elhintvék, hol a török nők gyermekeikkel vígan s gondtalanul játszadoznak, nem is sejtve, hogy a magasból egy szem őket meglesi. E városrészeket itt-ott éles hegyhátak választgatják ketté, melyeket kertek, kioszkok, chinai házikók, széplakok (pavillon) s virágágyak koronáznak meg, néhol viszont mély torkolatok nyílnak, melyekből az elsülyedt házaknak csak tetői, a fáknak csak ágai s a minareteknek csak fénylő gombjai nyúladoznak ki meglepőleg. A szűk utcák tekervényei, mint megannyi hegyi patak kiszáradt árkai, futnak a tetőkről le a tenger felé, s bennök a tarka és kiáltó színbe öltözött emberek hemzsegő alakjai a magasból tarka kavicsoknak tetszenek.

E gyönyörű, e festői, e pompás látvány előtt, mely a hegyoldalak lépcsőzetes emeletein egy roppant amphitheatrumot képez, s mely a szemlélővel minden redőit s részeit láttatja, úgy hogy egy keleti költő túlzás nélkül egy kiterjesztett pávafark pompájához hasonlíthatta, e ragyogó és ezer színű látvány előtt három felől három

tenger sima lapja mint ezüst tükör terül el, mely a tárgyak szépségeit szemkápráztatóan sugározza vissza. E vizeken szemünk merengve bolyong és fáradság nélkül egy pillantásunk a Fekete-tengeren jár, másik már délre a Helleszponton andalog. Előttünk az öbölben a kéklő habok közepén egy kis fehér toronyka áll (Leány- vagy Leander-torony), egy gyönyörű, egy valóban költői kép, alap nélkül látszván libegni a víz színén, mint egy úszó hattyúcska. Különben az öböl a milyen nagy, olyan nagy benne az élet és mozgás. Tíz-tizenkét ezer viczkádozó, s ékes sajka, hol egyenkint, hol csoportban, hol követve hol metszve egymást nyilsebességgel szaladoz Ásiából Európába, a Boszphorból a Marmara-tenger felé, vagy megfordítva, s oly nagy törekedéssel jön és megy, hogy az egész ha nem egy kis tengeri harcznak, de mindenesetre egy igen mulattató hajóversenynek látszik. Roppant vitorláival néha egy-egy nagy hadi hajó méltóságosan halad egyik tengerből a másikba által s üdvözli a Szultán palotáját dörgő lövéseivel, miket a távol hegyek viszhangjai későcske, de annál többször hangoztatnak vissza.

Rendesen e páratlan öbölben foglal állomást a szultán egész hajóhada is, ötven-hatvan hadi hajó, s bár nagy testök s duzzadó vitorlájok sötét árnyékot vet a hullámokra, a többi kalmárhajók útjában nem állanak, oly tág az öböl, de annál inkább nevelik a tájkép festőiségét, kivált midőn ünnepnapokon ők is zászlókba öltöznek és ágyutorkaik búsan megszólalnak. Némelyik közülök oly közel áll a parthoz, hogy a révek kanyarulataiban az élő fák s árboczok tetői összeérintkezve s vegyülve nyuladoznak ki. Ezenkívül a tágas kikötő partjait sok ezer kereskedő-hajó, gőzös és vitorlás, s a világ mindenféle zászlóitól viritó, lepi el, melynek árboczai ünnepna-

pokon fölékesítve lévén, az egész egy virágzásban lévő erdőhöz hasonlít. A Fekete-tenger felé mind az ásiái, mind az európai parton kertek, falvak, paloták sora mint egy színes szalag nyúlik; középen, az ásiái oldalon, fényes és számos moséival, minaretjeivel Szcutori, mint egy kisebb Sztambul tűnik fel, emelkedő tetőin elkülönözve álló gazdag palotákkal, a tengerparton, a körulte zúgó tenger színe felett oszlopokon épült kávéházakkal, s mögötte a híres temetőhely sötét cзыprus-erdejével; — jobbra dél felé, a Marmara-tenger kékellik a habjain nyugvó herczeg-szigetek békés csoportjával, melyeken túl a nicomediai ködfedte öböl nyílik, messze, messze, mint egy bizonytalan álmkép; ezen túl az ásiái partok homályos láthatára, ennél is távolabb Olymp ködpára lepte hegyeinek magas csúcscsora, melynek havai egész idáig kifehérlenek.

Ime, ezek teszik a roppant tájkép főbb vonásait, hogy úgy mondjam, anyagát, rajzkörét. De ha mindehhez hozzá adjuk a különféle színeket, s ezeknek száz árnyéklatit, a mint a tárgyakat velük maga a pazar természet színezi, s a mint e színeket az ég, a szél, a nap, és az órák különbsége szerint mind a szárazon, mind a vizeken ezerféleképp változtatja; — ha képzeljük, hogy a kelő és nyugvó nap sugárai a magas fák és minaretek csúcsait ragyogtatva érintik, s a mosék ércz dombtetőit s Sztambul és Szcutori veres és sárga házfalaait mint egy lángözönnel tűzbe borítja; — hogy a támadó vagy csillapodó szél a tenger hullámait most zúgva fölveri, majd hasonlónak teszi egy megaludt, csendes, de fénylő ónolva-dékhoz; — hogy nappal e várost a hőség ezüst ködén keresztül szemléljük, melynek átlátszó páráján belől fehér galambok csoportosan keringenek, és éjjel a tiszta ég alapján a nagyszerű dombtetők, a sugár tornyok és cзыp-

rusok keces árnyalakjait (silhouetjeit) látjuk lenyomódni; — hogy mindenütt, a hova tekintünk, a tengerparton, a hidakon, a piacokon, az utcákon a világ minden népeit szokatlan és a legváltozatosb köntösökbe öltözködve szemléljük tarkállani, milyeneket csak szinpadokon és festményeken szoktunk látni; — hogy e nyolcz városnak s a huszezer hajónak tompa moraja, szárazról és vizről a kapkodó szellő által fel-felhozatik hozzánk a toronyra, hol állunk; — hogy a hadi hajókon az imádságra hívó ágyu dörgése naponkint többször meg-megdördül s intő szavát a viszhangok partról partra küldözik; — ha meggondoljuk, hogy e szép kék ég csaknem mindig oly tiszta, e mély tenger csaknem mindig oly csendes, s e kies tájon csaknem mindig örökös tavasz virít; — ha emlékezünk rá, hogy Constantinápolyban vagyunk, határszélén három világrésznek, honnét Ásiába látunk, s 30-40 óra alatt Afrikába juthatunk: csak az, ki mindezt együtt és egyszerre hallja, látja vagy képzei, — ha ugyan ezt teheti emberi képzelet, — csak az fog magának Sztambul leirhatlan s valóban tündéri szépségéről némi bágyadt képet alkothatni.

Észreveszem, hogy ismételem magamat, s ugyanazon képet s tárgyat újra meg újra használom s nevezem. De mit tegyek? A szó s tárgy lapomon mindig ugyanaz, de a tárgy, a kép, a benyomás nekem mindig más, mindig változik a szerint, a mint azt más-más helyről nézem. Érzem, Sztambult leírni akarván, lehetetlen munkába fogtam. Nyelv azt le nem írhatja, művész le nem festheti, a photographia sem adhatja vissza, mert Sztambul pusztá hiv rajzképe változó szinei nélkül kevésb a holtnál, melyben élet már nincs.

De Constantinápoly nemcsak nappal szép, éjjel is az, sőt fölséges, midőn a galatai, szerai és szcutari-i fény-

tornyok meggyulnak, — midőn a számtalan hajók árboczerdejét mécsek világló serege borítja el, — midőn a tiszta kéklő égen a csillagok sokasága szikrázva megjelen, s mindez a tengerek hullámaiból visszatükröződén, egy kétes, de bájos fényt terjeszt el az egész nagy képen, láttatván ennek nagy tömegeit s alakmetszvényeit, s eltakarván vagy megszelidítván az apró részleteket. Kivált nagyszerű, fölséges s csodálatos Konstantinápoly most, a Ramazán-ünnep éjjelén. Ez ünnep egy egész hónapig tart, mely idő alatt napköltétől napszálltig a muzulmánoknak sem ennie, sem innia nem szabad, s a böjtölés oly szigorú, hogy még dohányozni, sőt virágot szagolni is tiltva van. Azonban e tartózkodás bármilyen terhes, kivált nyárban és kivált a köznépre, mely éhen s szomjan kénytelen napi dolgait végezni, nincs rá példa, hogy e tilalom, legalább nyilván, megszegetnék. Midőn a nap lenyugszik, ágyudörgések adják a hívőnek tudtára a böjt végét, s ekkor a holt város halottaiból mintegy fölelevenedni látszik, és mindenki, gazdag és szegény, ur és pór, férfi és nő és gyermek rohan az élv gyönyöreinek, kipótolni igyekezve éjjel, mit nappal elmulasztott, s az evés, ivás, vigalom, járás-kelés, szóval az ünnep és lakoma tart egész hajnalhasadásig, midőn új ágyuszók az új böjt kezdetét hirül adván, a lakomának, mint egy bűbájoss vesszőütésre, rögtön vége szakad. Lehetetlen oly szépet s pompásat képzelni, milyen Constantinápoly egy ilyen ünnep éjjelén; Madin bülámpája nem mutat ily gyönyörű látványt, sem az ezeregy éjszaka meséiben ehhez hasonló tündéri világot nem találni. Főképp varázs látvány a két tisztán muzulmán város tekintete túl a tengerparton, Szutarié, mit a régiek aranyvárnak (Chrysopolis) neveztek, és a hét halmon fekvő Sztambulé, melyben a mo-

sék gömbalaku dombtetői s száz meg száz minaretjei mindenféle színű s alaku lámpákkal, koszorúkkal, rajzokkal s tűzben égő egész korán-mondatokkal megvilágítva lévén, s mindezen kigyózó tüzek a légben magasan függvén, folyván s füződvén össze, e roppant fényt még növelik az utczák, paloták, középületek, bazarok szinte tarka, szinte gazdag, szinte csodaszerű megvilágításai. Ha még ehhez hozzá vesszük a tekervényes utczák tömkelegét, melyekben Ásia, Afrika, Európa összegyült tarka népe gyalog, lóháton, kocsiban jöve-menve itt festőileg tolong, ott a nyílt ajtaju kávéházak s csemegeboltok keretein keresztbeveteti lábakkal ül s dohányját kéjelmesen füstölgetve, kávé és serbetet szörpölget, amott a piaczi éték- s gyümölesárosok színes lámpákkal körülállított asztalait gyülongi körül, tovább kóbor tánczosok és zenészek csörgő dobját, mandolinját, dudáját, fuvoláját s orrhangu énekét hallgatja, — ha hozzá vesszük, hogy a várost a tenger hajlásai szerint minden oldalról hajók sokasága szegélyzi körül, melyeknek rudjain s kötelein mindenféle színű s alaku lámpák különbfélekép elhelyezve, a hús szellőben hintázva függenek, miket néha egy-egy örömlövés fellege ködként borít el, — ha hozzá vesszük még, hogy e roppant fényt, e sokféle szint, e mindenféle alakot a nyugvó tenger hiven visszatükrözi, s a vizek ekkép magok is szivárványos szint kapván, elolvadt drágakövek rezgő folyadékának látszanak; mindezt összevéve, e várost s e látványt így valóban egy nagyszerű szinpadi mutatványnak véljük, és az is, de olyan, melyben semmi nem utánzott, minden való, mert itt a víz maga a hullámos tenger, a láthatár maga a szabad természet, mik fénylenek, magok az élő csillagok és kéklő menyegyzete a képnek maga az örökös ég.

S hogy el ne feledjem, mikép e város muzulmán város, emlékeztetett rá a félhold, mely csendesen uszva haladt át a tiszta esti égen, mint a birodalom élő czimere, melyet a mennyre, mint kiterjesztett zászlóra, maga a teremő ujja himzett oda.

Azonban, midőn e gyönyörteljes világ tekintetében néző szemem s képzeletem mintegy elrészegült, a nélkül, hogy kifáradt volna, mivel magas álláspontomról nem a részleteken, hanem egész csoportozataim legeltetém, az uralkodó eszme lelkemben az volt, mi Sztambult különösebben jellemzi. Némely városoknak elég tekintenünk külsejét, hogy tudjuk s eltaláljuk a mi eszmét s életet azok épületeikben képviselnek. Emlékezem, hogy midőn a capitolium ormáról Rómát szemlélém, diadalkapuit, obeliszkjeit, emlékoszlopaikat, szinköreit, vizboltozatit, forumait, s többnyire mind romokban, érzém, hogy egy nagy birodalom sirhelyén járván, Róma az emlékek városa; — midőn Edinburgh várhegyéről letekinték az új város utcáira, melyek oly szépek és tiszták, zöld téreire, melyek oly szabályosak és műveltek, házaira, melyek oly csinosak s oly gondosan bezárvák, éreztem, hogy Edinburgh művelt, tehetős, okos, kéjelmet kedvelő, gondos s belsejében boldog családok városa; — midőn szent Pál csucsáról Londonnak utcáin a méhszorgalmu népet hemzsegni látám, és a sok tért, a tágas hajóállomásokat, és látám a számtalan gyárak füstölgő kéményeit a házak sokasága felett kinyuladozni, mindez tudatta velem érthetőleg, hogy ez a kereskedelem, munka és ipar városa. Sztambulnak épületei közül mik tűnnek ki legjobban? Az emberek házai mind szinesek, mint a virágok, melyek ősszel elhervadnak, s csaknem mind fából alkotvák, tehát nem tartósak, mert, mint a

szinpadról vett hasonlatosság illik rá minden tekintetben; ez is elbájolja azt, ki szemközt s távolról nézi, de ki a diszitmények mögé pillant, annak ábrándjai nagyrészen elröppennek.

Constantinápoly utczái lejtősek, tekervényesek, kövezetök rosz, és általában szűkek, annyira, hogy néhol a szemközt lévő házak ablakaiból jó barátok akár kezet foghatnak. Járnai bennök óvatosan kell, különben kőbe, lovakba, szekerekbe, vagy teherhordókba botlunk untalan. S roppant teher az, mit ezek egyesülve odább szállítanak; kettő-kettő visz vállán egy izmos rudat, s mindenik szomszédja vállán nyugtatván karját, ekkép négy, sőt hat ilyen rúdon a legnagyobb terheket elviszik, egy-egy egész tár, mit itt vállaikon hordanak. Néha a tevéknek egész sora jön velünk szemközt, mindenféle kosarakkal s árukkal oly nagyon megterhelve, hogy ezek a két sor ház falait csaknem érintik. A gazda maga, ülve egy öszvéren, elől megy, s kötélén vezetve halad utána az első teve, melyet a többiek nyomába lépve követnek. Tizenöt-husz teve van ekkép összefűzve, s olykor mindenik egy hangos kolompot hordván nyakán, csengésök valóban fülkábító zajt okoz. Az öszvérek hátaikon építésre szükséges téglákat, köveket, gerendákat czipelnek, mik tágan lévén kötelekkel összekötve, le-leomlanak, s az utcát elborítván, a járást lehetetlenné teszik. Ehhez járulnak a viz- és olajhordók széles bőrtömlőikkel, a gyertyamártók, kik a még friss, csaknem csepegő gyertyákat hosszú póznákon vállaikon lógatják, a süteményesek, kik sültjeiket egy kerek polczon fejkön, egy öblös kosarat, mint mozgó boltot, nyakukon, egy asztalt hónuk alatt vive kiáltoznak, és a mészárosok, halárusok, kik májat, tüdőt, belet, czombot s mindenféle véres állattagokat rudakon

hordva, a hányszor mozdulnak, mindannyiszor véresőt hintenek magok körül. Számtalan piaczi konyhák füstölögnek a szabadban, s a nem mindig friss olajnak, zsirnak csömörletes gőze felejteti velünk a rózsákat, mik, fájdalom! a távolban illatoznak. Az izletes citrom, narancs, dinnye s egyéb óriás nagyságu gyümölcsök sikamlós héjai az utczákon elhányva hevernek, s ilyen szeméttel tele van a tengerpart is, hol a zöldségárusok a lefosztott lapokat gondatlanul büzhödni hagyják, s hol a különféle színű halak roppant halmaza, ha csodálatos alakjaival a szemet gyönyörködtetik, de erős, sokszor büdös szaguk az orrnak kellemetlen. Koldusok sem hiányoznak, kik csonka tagjaikat s undorító sebjeiket mutogatva ülnek vagy járnak, várva az alamizsnát, mit a török pazarolva osztogat. De idegennek még felötlőbb az a sok ezerre menő gazdátlan kutya, mely hol egyenkint, hol csoportban szaglálva sétál, fut vagy heverész az utczákon, nem félve senkitől, de nem is bántva senkit, kölykezve s hálva mindenütt szabadon, s élve abból, a mit talál, a mit lop, és a mit a jószívű hívőktől kap. Idegen óvakodjék itt bántani ebet, például, ha ez neki nem térne ki, mit sok nem tesz, mert hisz ők is a város polgárának, — s joggal — tekintik magokat, bizonyosan boszút állnának érte a törökök, kiknek vallási ágazatok parancsolja az állatokat kimélni, sőt táplálni. E gondolkodásmód egy sajátos keresetnek adott itt lételt; t. i. emberek, kiket dzsigerdzsinek hívnak, fel s alá járnak a városban, a vállukon hordott póznát nyers tüdővel s májakkal tele aggatván, miknek szaga számtalan kutyát s macskát csődít körülök össze. Mindig találkoznak kegyes lelkek, kik tőlök egy pár darabot megvesznek, s az éhező állatok közt kiosztják. Azonban e részvevő szív nem gá-

tolja őket, hogy midőn lovat bérlenek ki, melyen, itteni szokás szerint, az utas a meredekebb utczákon fölveteti magát, ők is a ló farkába kapaszkodva kinosan huzatják fel magokat. Világítva a város ritka helyen lévén, este papirlámpával szoktak az emberek jönni és menni, ki éjjel a nélkül találhatik, készen lehet rá, hogy az éjet az örházban kemény padágyon töltendi.

Mindenesetre Constantinápoly belsejében rend, tisztaság és csin hiányzik, de mégis meg kell jegyez-nem kettőt, egyik: hogy ha e részben Bécshez, Londonhoz, Amsterdamhoz nem hasonlitható is, de lejjebb sem áll, mint Szicilia s Portugalia fő-, és Európa tartományi városai; másik: hogy kivált az örmény, görög, frank, általában a keresztyén s zsidó városrész piszkos s szemetes, s ehhez képest a törökök által lakott Sztambul valóban tisztának mondható. Ha nem tisztább a város, ez a török k o r m á n y hibája, de másrésről, hol csin s tisztaság van, az a török f a j érdeme.

Constantinápoly, lakosait tekintve, több városrészből áll, mely mindenik más-más fajnak szolgál lakhelyül. Sztambul vagy a régi Byzáncz és Top-hana kizárólag muzulmánok lakhelye, Galata és Péra a frankoké; Phanar a görögöké; Balata a zsidóké; az örmények is külön laknak.

E városok összegében a fénypont Sztambul, melybe három oldalról harmincz kapu vezet, mik esténként mindig bezáratnak, minthogy ott keresztyén állandóul nem lakhatik. Utczái partoldalokban meredeken mennek föl és le, s oly tekervényesen, hogy ki nem vigyáz, azon veszi észre magát, hogy gondolván egyenesen haladni, azon pontra tért vissza, honnan elindult. Két oldalt állanak a török házak, többnyire faragványos fából építvék,

változó alakban s festve különféle színre, mert keleten semmi nem egyforma, s a házfödelek, mik nálunk oly rútak, itten oly kecsesek, oly szeszélyesek, többnyire chinai metszetűek, vörös cserépszindelylyel befödve, melyek tetején aranyos sárkányok ragyognak, s kihajló szögletein rézbojtok vagy harangocskák függenek. A török ház rendesen földszintből áll, mely egy emeletes; ez emelet az utczára kikönyököl s e kihajló rész oszlopokon nyugvó erkélyt képez. Ez erkélyek sűrű rácsozattal befonva lévén, a nők mulatóhelyei, kik ott a hűs léget élvezik, nézve az utczán menőket, a nélkül, hogy tőlök láttathatnának. A kétszárnyu kapu, melyen vas- vagy rézkarika függ, a pitvarba vezet. Néhol a ház mögött árnyékos kert zöldel, melynek közepén van a hárem, mi törökül tiltottat, rejtettet jelent. Itt-ott a ház tetején széplát is (veranda) van, de csak ott, honnét a szomszéd udvarába s hárem kertébe nem láthatni, mivel ez tilos, s ha pörre kerül a dolog, azt vagy le kell rontani, vagy a szomszédnak joga van a maga udvarát s kertét kandi szemek elől magas deszkafallal biztosítani. Az utczára nyiló boltok 2—3 lábnyi magasságban emelkednek a föld felett, többnyire szükek, és homlokukat egy tarkára festett párkányzat ékesíti. Nappal mindig nyitvák, sem rács, sem üveg nem választja el az utczától, este egy leereszthető palánkozattal záratnak be. A bolton sem neve, sem czimere, sem kirakata nincs, mire való is volna ez, midőn az egész bolt a szem előtt fenéig tárva áll? A vevő kün az utczán állva, válogat az asztalul szolgáló polczra hányt mindenféle áruk közt. S ott ül a kalmár egy alacsony emelvényen, keresztbe vett lábakkal, szájában hosszú száru pipával, s hol dolgozva, hol henye ujjai közt török olvasóját számlálgatva,

leirhatlan nyugalommal s egykedvűséggel várja a vevőt, mint a járó-kelőket nem hívogatja, úgy a távozót sem marasztja, s a mi tőle kívántatik, azt is oly késedelmesen mutatja elő, mintha eladni szándékában nem volna. A törökök azt mondogatják: »Ma itt vagyunk, holnap elmegyünk. De mikor? ki tudja megmondani? Utódaink kezdjék, a mint mi kezdtük.« Nagyobb boltokban szokás a vevőt pipával és kávéval megkínálni. Midőn az imádság ideje elérkezik, — mely naponkint ötször fordul elő — a kalmár szó nélkül ott hagyja vevőjét, s csak miután imádságát a bolt hátuljában elvégezte, dolgát vele akkor folytatja.

Sztambulnak azon részét, melyet a Marmara-tenger mos, az uj-szerai vagy szultán-palota foglalja el, körülkerítve magas kőfallal, min itt-ott a cзыprusok s platánok sötét-zöld lombjele borul át. Ez az a híres lakhely, mely bölcsője volt az ozman birodalomnak, hol annyi véres politikai s titokteljes szerelmi dráma lefolyt, de mely a janicsárok kiirtása óta megszűnt a szultánok állandó laka lenni. Nem egy palota ez, de egy egész város, egy roppant kert-erdő, melyben elszórva számtalan palota, kioszk, pavillon van, itt néhány kies halmon egy-egy kis mosé emelkedik, odább Bajazid régi várának pompás omladékait futja be a borostyánok zöld fátyola, a veteményes kertek platánjai alatt nádkunyhókban, zúgó patak partján szerecsen rabszolgák laknak, kik a földet művelik; eleven pázsit és virágágyak váltják fel az árnyékos erdőket, miknek szabadon nő fái néha nyolczvan lábnyi magasra nyulnak föl, itt-ott fehér márványlépcsőzetek s faragott kőkarzatok kötik össze a völgyeket a zöld halmokkal, és mindenfelé látni a sok fris szökőkutat, melyek hangosan s habzva fecskendeznek,

s a ligetek bokrai között a vad galambokat, melyek nyög-
 décselve búgnak, mindenütt, a hol egy domb, a hol egy
 fok van, mely a városra vagy a tengerekre gyönyörű
 kilátást nyújt, ott egy kisebb vagy nagyobb palota vagy
 nyílt csarnok is van, kioszkalakban építve, alacsony
 födéllel, mely a faltól hat-hét lábnyira előrehajlik, tá-
 maszkodva ékes faoszlopokra, miknek mór-izlésű farag-
 ványai mozaik modorban kifestvék.

Mi tér ez elhintett sok épületek közt marad, az
 vagy zöld pázsit, vagy virágkert, vagy árnyékos berek,
 melynek virágos lombjai szeliden borulnak a pavillonok
 tetőire. Leghátul, közel a tengerparthoz, vannak a há-
 remek, de azokhoz közelíteni sem szabad, csak mesz-
 sziről látni a sűrűn elrácsozott ablakokat s a magas
 erkélyeket, miknek aranyos vasfonadékait illatos virágok
 hálója futja be, s melyek mögül a nők, — mint meg-
 annyi fogoly fülmilék, — merengve gyönyörködnek a
 kertekben, a városban s a tenger zugásában, talán iri-
 gyelve a menő habokat s repülő felhőket, — talán nem, ki
 tudja? Mi nagy helyet foglal el a császári lak, arról
 fogalmat adhat annak meggondolása, hogy a szultán
 mindent táplál, ki udvarához tartozik, s így az ő udva-
 rában naponkint tizezer személyre főznek; de e lakhely-
 nek bájait egy európainak megmagyarázni már nehe-
 zebb. A török nem roppant paloták rideg falain belől
 keresi az élvezet és gyönyört, hanem a szabad és szép ter-
 mészet nézelésében. Ezért építé urának lakát e
 páratlan kiességű fokra, honnan csak körültekinteni
 már valami felséges kéj, ezért a szultán e palotája nem
 egy roppant kőhalom, mint az európai fejedelmeké, hanem
 számtalan lakok, kioszkok, pavillonok, márványfürdők,
 mosék, fegyver- és kincstárak ügyesen elhintett sokasága,

és udvara nem egy kikövezett négyszög tér, hanem egy egész vidék, tele mosolygó kertekkel, hol százados fák szabadon nőnek, mint az őserdőkben, tele apró dombokkal, miknek tetőjén ékes kioszkok tündéri távolba új meg új kilátást nyujtanak, tele csörgő patakokkal, tiszta szökőkutakkal, zengő madarakkal, virágágyakkal, miknek édes illatától terhes a lég; szóval, szerencsés ura e laknak akárhova fordul, szeme mindenütt szelid gyönyörrel találkozik, körülte csend, árnyék, illat, madarak szállása, távolról hűs fuvalomtól kísérve a tengerek ábrándra hívó mormogása hallatszik, s a szem előtt jobbra és balra, elől és hátul a legbájosabb s legnagyobb vidék nyílik, mit Isten keze alkotott. Különben kelljen-e rajta csodálkoznunk, ha e helynek lakói némileg rabok lévén, a s z a b a d természetet kedvelik?

A szerai nagy kapuján nyugatra kilépvén, szakadatlan sorát találjuk a legpompásabb moséknak, a legmagasb minareteknek, a vezérek, a seik-ul-izlam vagy nagy-mufti s a szultánnak fényes palotáinak, a megholt fejedelmek márvány-siremlékeiknek, a chinai alakutaknak, melyeknél fogadott emberek vas-, réz- s aranyos kupában az elmenőknek a hűs vizet ingyen osztogatják, a tápházaknak, academiáknak, közfürdőknek s vendéglőknek (khán), és bezesztánoknak (bazar) melyek mind dombtetőkre lévén építve, ezek a város polgárházai fölött hol kéklő színben, hol fénylve magasan kidomborodnak. Csak itt-ott bukkan az utazó emlékekre a régi görög birodalomból, melyek szomoruan tűnnek fel a viruló török épületek körül, mint a felszántott ó temető hullámozó vetései közül egy-egy megdőlt sirkő kinyuladoz. A hyppodromi (at-meidan) piacon van Theodor sugár obeliszkja, s a kigyóoszlop bronzbul, mely egykor

Delphosban állott; közel hozzá Marceziáné gránitból, távolabb Constantiné porphyrból, mely bár csonka, de magas helyen állván, messziről meglátszik, s fekete színe miatt égett oszlopnak nevezetik; túl ezen van az Aszpár-czisterna (viztartó), melynek kúpos boltozata hatvan-négy márványoszlopon nyugszik, és a tenger partján van a híres ezer-egy oszlopu földalatti viztartó, mely most egy selyem-fonónak szolgál műhelyül. De alig képzelhetni festőbb látványt Valensz császár vizcsatornájánál (épült 336-ban Kr. sz. után), mely majd négyszáz öl hosszóságban egymásra épített kétsor ivezetével a város harmadik s negyedik halmát összekötvén, uralkodó magasságban vonul el nemcsak a házak, de a minaretek fölött is, s midőn a lenyugvó nap boltozatának nyílásain, miknek egét zöldellő bokrok s borostyánok lefüggő ágai törik meg, bibor színben égő sugárait visszaküldi; ez valóban oly nagyszerű látvány s oly varázskép, melyet semmi ecset vissza nem adhat.

Regényes sétát nyújt még a pompás kőfal, mely Sztambult a száraz oldalról védi, s kezdődvén a Marmara-tengerparton, a híres héttoronynál, végződik az édes-vizeknél az arany-szarv-öböl végén. E hármás kőfal 50—60 lábnyi magasságban emelkedik a föld színe felett, szürke s márványszerű fehér kőből művészileg építve, s minden 300—400 lépésre egy-egy izmos torony áll, — de most mindez romlott állapotban van, a széles árkot veteményes kertül használják, s a hasadékokban, a rovátkokon, a tornyokon virágok, bokrok és fák sűrűn lenge-
nek, miknek ágain fészket sivitó sasok rakogatnak. Hiában, e hatalmas kőfalak nem birták a régi birodalmat megvédeni; jelképei, a híres sasok, emez omladékokon üvöltöznek, de azon, a mi él, a mi áll, a mi ragyog a

templomokon, középületeken, hajók árboczain, mint czimer a félhold uralkodik.

Egyik kaput Egri kapunak hallván neveztetni, azt véltem, ez hason nevü városunktól vevé nevét, de csalatkoztam, egri törökül: görbét, félszeget jelent, és e kapu fekvése görbe. De a Top-(ágyu-) kapu egy magyartól vette nevezetét, amaz Orbántól, ki II. Mohammednek, Constantinápoly hódítójának egy oly óriás ágyut öntött, melyet ötven pár ökör nehezen vont odább, s tizenkét arasznyi kerületü golyója tizenöt mázsát nyomott. 1453. ápril 6-án ez ágyuval kezdetett meg Byzancz ellen a roham, a Top-kapu előtt állittatván fel. Több más nyomai is vannak e vidéken a magyarok emlékezetének. A herczeg-szigetek legfőbbjén, azon, melyet prinkipó-nak neveznek, s melytől az egész bájos szigetcsoport kapta nevét, a tengerparti azon szikla-piacz, hol az uri társaság esték hűsében összegyülni szokott, egy hajdani magyar követtől most is Magyar-térnek hivatik. A szép Diván Jolli utca mellett pedig van egy kapu, melyet Parmak-(kéz-ujj) kapunak neveznek egy Magyar Ali Agától, ki hitét megtagadván, a török janicsár seregben szolgált, s egy csatában bal karját, s jobb kezének négy uját elvesztvén, a szultántól nyugdíjat huzott. Boltoskája e kapu mellett állott, s mértékletes, tiszta erkölcsü, igazságszerető és vallásában buzgó levén, szomszédjai ugy nézték őt mint a jámborság példányát. De néha-néha becses dolgokat vevének nála észre, piszkos övéből drága kövekkel kirakott törnyel csillogott ki, ujján olykor gyémántos gyűrű ragyogott, s egyszer rongyos erszényéből, mit keblébe szokott dugni, egy jóféle gyöngyből fűzött olvasó csuszott ki. Ilyesmi aztán szóbeszédre ada alkalmat, de a török nép nem csodálkozik,

ha rongyot és aranyat együtt lát, hisz a szerencse vak; azonban egy éjjel Ali Aga zsákkal vállán a tenger felé menvén, az őrseg által megvizsgáltatott, és ebben egy megöltnek teteme találtatván, kisült, hogy neki egy más városrészben szép laka van, hol nemcsak szerelemben és dözsölve élt, hanem bordélyházat is tartott, s a gazdagok, kik buja hölgyeinek hálójába kerültek, áldozataivá lőnek; ekkép a bíróság által karóra elítéltetett, de ennek végrehajtása előtt egyetlen ujja, mivel gyilkosságait elkövette (egy ráillesztett hegyes árt az áldozat agyvelejébe döfvén), e Parmak-kapu szárnyai közt szétzuzaték.

Az örmények, kiknek száma 100,000-re megy, egy külön városrészt laknak, melyben sem rend, sem tisztaság nem hiányzik. Ők többire beszélnek a török nyelvet, de örmény betűkkel írják. Ámbár keresztyének, a török szokás és divat szerint élnek, s nők, kik feltűnőleg szépek, fátyolozva járnak az utcán, de házaikban fátyol nélkül láthatók, hol a férfiakat keleti modorban, azaz méltósággal, de az alázat minden jeleivel szolgálják, csaknem térdre borulva fogadván a ház vendégét, kinek ruhája széleit tisztelettel érintik, s társalgás közben minduntalan vagy homlokukhoz vagy szájukhoz viszik puha s hófehér kezeiket, mintha szerény szókkal csókokat is akarnának elhinteni. E faj becsületes, értelmes, rendszerető, tevékeny; mindeniknek van foglalkozása, vagy művész, vagy mérnök, vagy orvos, vagy gyáros, vagy katona, — csak költők nincsenek. Többnyire ők rendezik a birodalom pénzügyeit, s néha a fejedelem tanácsába is meghivatnak.

A görögöktől lakott városrészt Phanarnak nevezik, s innen származik a phanariose nevezet, mely a

török szolgálatban lévő görögöknek adatik. E városrész házai kőből építve és kiülő erkélyekkel s karcsu oszlopokkal ellátva lévén, elég diszesek, bár barnára festve lévén, sötétek, minek oka az, hogy egykor a keresztyének, fajonkint, mind ruháikban, mind házaikban bizonyos színre valának a hóditók által szoritva; azonban e városrész csendes, hallgatag, mintegy félelemmel van tele, s benne a régi görög nagy családok ivadékai ugy szólván elbúva élnek, a fényes mult emlékeivel s egy hasonló jövő reményeivel táplálva képzeletdús lelkeiket. Mindenesetre nem kis engedmény volt a hóditók részéről, hogy egyházaik s belső nemzeti dolgaik igazgatása nekik meghagyatik, s azt a patriárkával együtt maig is a nemzet főbbjei kezelik. Házaikban a földszinti szobák rendesen szerényen, sőt szegényen bútorozvák; e szokás még azon vad korból veszi eredetét, midőn rájok a gazdagság a kincsszomjas basák részéről veszélyt hozhatott, de az emeletek teremei, hol az asszonyok fogadnak, s hova török nem mehet, mivel vallásos erkölcei tiltják, az arany, ezüst, bronz, selyem, bársony, drágakő, pazar fénynyel ragyog. Nők szépségben az örmény nőkkel vetélkednek, kiknél ha kevésbbé vakitók, de azokat a kifejezés s a vonások nemességében haladják, mint a tetzelgésben s a fényüzésben is, mely selyem, bibor, arany és drága-kövek magára halmozásában izlést ritkán, háttárt még ritkábban ismer.

E faj mindenütt, a hol van, ész-, szel'em- és képzeletdus, ezenkívül élénk, vállalkozó, de hiu mint bármely nő, s itt ezen felül még különösen önző, cselszövő, hitetlen, hizelgő, udvaronc, ki erélylyel szolgálja a törököt is, — bár gyűlöli, — midőn benne saját hasznát is föltalálja. E tulajdonoknak köszönheti e faj, hogy a diplomatiái

ügyekben magát a töröknél nélkülözhetlenné tévé, s hogy ez századokon át közülök választá Moldavia, Havasalföld, Szerbia és a nagyobb szigetek fejedelmeit, mint a tolmácsokat is, kik a diván és az európai követségek közt, szóbeli üzenet alakban az értekezéseket vezették. De mióta Görögország önálló országgá lőn, s mióta e faj Miklós ezár merész terveibe bizva, a muszkák iránti rokonszenvét nagyon is elárulá, s kivált mióta egyrésről az itteni európai követek a tolmácsi hivatalt saját hazafiaikra kezdik bizni, másrésről a török miniszterek magok képesek francia nyelven értekezni, mindez megváltozott, s a görög faj hivatalos befolyása tetemesen csökkent, de annál nagyobb erélyt fejt ki a kereskedelmi téren, s nincs Európában nevezetesebb város, hol az itteni ravasz és ügyes bankároknak fiók-hivatalaik nem volnának.

Balata-nak nevezik azon undok városrészt, melyet a zsidók laknak. Spanyolországból a keresztyének által kiűzetvén, a pogánynak nevezett törökök voltak azok, kik őket jószívvel befogadták, s talán ez okból ők magokat vendégeknak (musszafir) és nem raják-nak (mi csordát jelent) hívják, mi a nevök a török birodalomban lakó többi nem-muzulmánoknak. Az utcák itt szűkek, tele büzhödt sárral és undorító szeméttel; a házak alacsonyak, sötétek, szellőtlenek, nedvesek, omladozók, melyekből mint megvetett páriák hunyáskodva jönnek ki sárga bőrü s fésületlen hajú s szakálu lakói, rongyolló mocskos ruhákban, alacsony kalppal fejükön, fekete papucsban, beszélvén egymással torokhangu nyelven s nyugtalan arczczal tekintgetve magok körül, mint a kik félnek, reszketnek mindig, hasonlóan a nyárfalombhoz, mely szélcsendben is remeg. Nőik hosszú hegyes fejéket viselnek, mi körül fehér sált fonván, ennek két ága vál-

laikon hosszan lelóg, olajszinü bő köpenyeik közepén hátul egy világosb szinü csik nyulik végig, melyre mindenféle hyerogliphek himezvék. De něha bámulásra ragad nőik közt egy-egy gyönyörű fej, hollófekete dus hajfürtökkel, bársony szemölddel, mely a szikrázó szemek fölött mint szivárványiv hajol, finom metszetű sasorral s hozzá illő állal, mely a hő s lelkű Judith elszánt s akarat erős vonásaira emlékeztet, és meglepő nálok a halvány-fehér arcbőr, mely a rongyok közül már messziről elődbe ragyog, mint egy csillag a szakadozott burkolatok közül kitündököl. Mondják, hogy e nyomorult — valóban nem házak de — romok közt nem egy rejtezik, ki milliókkal bir, hiszen kincseihez e pestises légen át még a rabló s tolvaj sem mer közelíteni; annyi igaz, hogy egykor a birodalom bankárjai ők voltak, most helyöket az örmények s görögök foglalták el, s a zsidók mindenben a söpredék s az ócskaságok kalmárai lőnek. Ők egész kelet zsidvárosai, s e veszélyes üzlet ama rettenetes döghalál fészke, mely Constantinápoly népességét annyiszor meghusztadólá. De köztük bármi sok a szégyény, zsidó koldust nem látni

Sztambult az arany-szarv öböl választja el P é r á t ó l, mely Galatával együtt a frankok vagy keresztyének lakhelye, s görögül annyit jelent: szemközti, azaz hogy Sztambullal átellenben fekszik, s fekszik egy hegytetőn, s egy hegyoldalban, mely véget a tengerparton ér. E városrész már egészen európai város. A házak kőből építvék, három-négy emelettel. általában véve tömörek és nehézkesek, kivált ha a könnyű török házakkal összehasonlittatnak. Itt az olasz, a franczia, a német építészlet egymást váltja fel, s egy góth izlésű ives ablaku ház mellett van egy máltai, oszlopokon nyugvó erkélyével.

Keleti szokás szerint a házakon két-három előugrás van, mely elől és két oldalt ablakot képezvén, s belől azt szögletes pamlag futván körül, a nők itt töltik az időt legörömelebb, mert innen három felé nézhetnek s a ke-rengő lég kellemes hűst tart. A kandi görög nőknek még ez sem elég; ablakaik vasrácsozata egy tágas függő kosarat képez, mely szőrpárnákkal s szőnyegekkel kitö-metvén, benne lomhán heverésznek, s csak fejük látszik ki, mint a sárga fejü madárfiaké fészkekből. Ujabb ren-delet szerint két házat fából egymás mellett nem szabad építeni a tűz miatt, mely Constantinápolyban még min-dig borzasztó pusztításokat visz végbe. A boltok is euró-pailag vannak elrendezve, czimerekkel, pompás kiraka-tokkal, ajánló föliratokkal, s itten mindazon szokással, divattal, nyelvvel, zajjal találkozunk, mi Párisra, Lon-donra, Bécsre emlékeztet. E városrészben vannak az euró-pai követségek palotái is, az osztráké, ki a hajdani ve-lencei követ palotáját lakja, az angolé, kié itt is egy londoni lordi lakra emlékeztet, az angol olyan, mint a csiga, mely házat mindenütt magával hordja, a francziáé, mely egy kies kertnek fái között mintegy elrejtve él. De annál kitünőbb a muszkáé, mely a város legmagasb tetőjén büszkén emelkedik s uralkodva tekint le maga-sából a városra, a Boszphorra, az öbölre, a tengerre és az egész nagyszerü vidékre. Gránitból és márványból épí-tett roppant alakja mintegy ránehezkedik a városra. Jőj-jünk akár a Fekete- akár a Marmara-tengerről, ennek al-kalmatlan tekintetét a szem ki nem kerülheti. Ki nem tudja, hogy lakaikat a szultánok a zugó tengerparton vagy zöld erdők árnyékában szeretik építgetni, azt fogná hinni, hogy az itt az ur, a ki azon legmagasb várpalotában lakik. E kitünő tetőt a muszka politika nem szá-

mitás nélkül s nem roszul választá, így örökké a szem előtt van, a görögé előtt ott ragyog mint remény, a töröké előtt mint egy kísértet, mint egy fenyegetés emelkedik.

Ha Péra a bolt, Galata a tár. E városrészt valaha a velenceiek és genuaiak alapíták, s még most is a szárazföld felől bástya és árok veszi körül, s bizonyos órában este kapui gondosan bezáratnak. Itt nyúl fel magas sugárképen a galatai torony, honnan ama fölséges kilátás nyilik a szemnek, s melynek erkélyén éjjel-nappal örök járdálnak körül, a tüzek kiütését lesve. Párja e toronynak a Szeraszkiek-torony, mely Sztambulban még magasabban emelkedik és ama fénytorny (phanar), mely az ásiái oldalon egy hegyfokról szórja éjjel tündöklő fényét a tenger vizére. Kőből vagy téglából épült házai Galatának a középkor jellemét viselik magukon, egyik rovátkos mint egy lovagvár, másik hegyes ablakzatu, mint egy kolostor, soknak kapuja vasrudakkal van bevonva, mint egy tömlöczé, s emeleteivel mindenik kidül az a nélkül is szük utczára, mely ponyva-ernyőkkel vonatván be a nap heve ellen, ekkép minden utca egy-egy hosszú sátorhoz hasonlít. Egyrészt itt vannak a leggazdagabb örmény és görög bankárházak, melyek a birodalom finantz-ügyeit intézik, de másrészt ez gyűlhelye tolvajnak, rablónak, csavargónak, szökevénynek, kalandornak, szóval mindazon lazzaroniknak, kiket ide Asia és Európa és Afrika, három világrész kivet. Péra inkább csak a polgári állásu frankok lakhelye, de Galatában keletiek és frankok, arab és olasz, szerecsen és dalmát, persa és olasz, egyiptomi és görög, horvát és orosz, albán, arnót, bolgár, oláh, török, kurd, cserkesz, cigány, mongol, tatár, chaldeus, drúz, a legkülönbfélebb, legfestőbb, leg-

tarkább öltözetben tolong, beszélve tiz-húsz nyelvet, képviselve annyi népfajt, saját szokását mindenik megtartva, s közlekedve egymással ravasz tolmácsok által, kik a vevőt is, az adót is megcsalják, ők birván legjobban a kereskedelmi nyelvet, mely egész keleten egy neme az olasz nyelvnek, ini mindenféle olasz, franczia, latin, oláh, görög, arab, spanyol szójárásnak csodálatos keveréke. Megjegyzésre méltó, hogy itt minden mesterség különös utczára van szoritva, e szerint a szabók, csizmadíák, szücsök, asztalosok, szijgyártók, pipagyúrók, csutora-készítők, esztergályosok, hajó- és sajkaácsok stb. mind együtt feltalálhatók, kik rendesen vagy utczán, vagy az apró nyílt boltokban dolgoznak. Leirhatlan azon mozgalom, mely e városrésznek rút és szép árúkkal elhalmozott szűk és szemetes utczáiban uralkodik; ez egy örökös jövés-menés, tolakodás nyugalom nélkül, egy folytonos zaj, mely elbódit, egy szakadatlan lárma s tolakodás, mely megsüketit, egy fénylő ragyogás, mely elkápráztat, egy undokság, mely csömört ad; s néhol egy-egy boltban mindent összevegyitve találsz, ruhát és sózott halat, karaváni finom theát és fénymázos csizmát, illatos dohányt és büzhödt tengeri rákot, muszkatály diót és görögdinnyét, s urak mellett, kik a legutolsó párisi divat szerint öltözték, itt egy kaftános persa hegyes asztrakánsüvegben jár, ott egy póklábu fekete herélt, vagy egy barna arczu ásiái matróz, kinek csupasz karjába mindenféle csodarajzok vannak beedzve, s a kalapos keresztyén nők mellett elfátyolozott török asszonyok alkalmatlan papucsaikban mint kacsák dülöngve ögyelegnek, vezetve kezeiken kedves fiúkat, kik pillangóval s arany-paszománttal kivarrott selyemdolmánykában s bugyogóban követik anyjokat, körültekingetve kedves bogárszemeikkel.

Európai utazóra különösen meglepő azon sajátosság különbség, hogy míg városainkban az élet és munka elzárt, keleten — a háremen és kincses ládán kívül — élet, munka, imádság és élv egy nyitott könyv, mely a szemlélő előtt tárva-nyitva áll. Ez meglepőleg mutatkozik kivált Galata azon részében, mely a tengerpartra dől, hol áll a vámház, mely előtt ezer meg ezer hajó és sajka mint egy sűrű szálerdő állong. E piac nem egy birodalom, de a világ piacza, hol minden, mit tenger és föld terem, pazar gazdagsággal felhalmozva áll. Leirhatatlan mind mennyisége, mind szépsége, mind csoda alakja azon tengeri halaknak, rákoknak, csigáknak, pókoknak, kígyóknak, skorpióknak, mikkel a teremő a Bosphort minden más vizek fölött megáldotta. Nagy része nálunk ismeretlen, s így neveiket sem birjuk. Mint rendkívüli nagyságuk, úgy pikkelyeiknek élénk színvegyülete csodálatra méltó, s midőn a sok aranyos, ezüstös, égbék, vörös, zöld, sárga, opál- s rubin-szinü halak tarka halmaza a napfényben ragyog, szép az, mint a mindenféle színü drágakövek halmaza. S ép ily nagy halmazokban látjuk a legszebb s legdrágább gyümölcsöket is; narancs, citrom, fige, brusszai görög-, szmyrnai sárga dinnye, szcutari roppant nagyszemü szőlő (két font belőle nyolcz váltó garas), veres bélü granát- és rodosztói birs-alma, szentjános-kenyér, persiai baraczkok, damaszkuszi szilvák, óriás nagyságu tökök, kék és lila-szinü ugorkafajok, veres paprikák, s mindenféle színü és alaku, nekünk ismeretlen zöldségek, gyümölcsök és gyökerek össze-vissza hányva, a tengerparton egész dombokat képeznek. Csak burgonyát nem látni, és ananászt keveset. Bizonyos napokon kalitokban számtalan madarakat is árulnak, s azt hívém kezdetben, látva, hogy

százankint vevegetik meg, mikép szegények csak rabságot cserélnek; később tudám meg, hogy azok a vevők által az erdőkbe szabadon eresztetnek, — jót tenni az állatokkal is, az izlam parancsai közé tartozik, mit a gazdag muzulmánok lelkiismeretesen teljesítenek is. — S valóban, ezt az állatok tudni látszanak. A tengeri disznók éjjel és nappal félelem nélkül viczkándoznak az öböl szí-
nén, s a vizek felett seregesen röpkedő vad sirályok (Möwen) oly bátrak, hogy a sajkázók lapátai előtt alig szállnak föl, s a közel házak tetőin félelem nélkül leülnek.

S a mint e piac egy nyílt tár, úgy az egész város egy nagy nyílt vendéglő. A hol eszedbe jut, mindenütt ihatol és ehetel. Itt aludttej, ott forralt tejfelt árulnak, odább járó-keelő görög vizárusok ércz- vagy üvegharangjaikat verdesve, friss vizet és jeget kínálnak, kiabálva untalan: »Crionero! crionero!« Az étházakban látod a szeletekre vagdalt ürühust függőleges vonalban forgó nyárson a szikrázó láng előtt mint sül; a pogácsasütők előtted gyúrnak az izletes tésztákat, s mindenki láthatja a fűtött kemenczébe mint teszik be s onnan párologva mint veszik ki; a pipagyáros szemeid előtt készíti a földet s alakítja belőle a veres pipát, s furja az esztergályos a jászmin szarát s az arany színű ambra-csutorát; a komoly aga, ki lóháton méltósággal halad, előtte menve egy szolgálja s utána a pipa-hordó; ez jobb kezét az arab ló tomporára fektetve, az első kávéháznál leszáll, betér s a legszurmosabb matróz vagy teherhordó mellé a szőnyegre letelepedik, s egymásról tudást nem véve, mint két ember, kinél a társasági rang mellékes dolog s az emberi méltóság egyenlő, dohányozva s kávé szörpölve gyönyörködnek a jövők-menők tarka s mulatságos tolongásában; apró asztaloknál a vándor czukrász az utca közepén ép oly izletes hűsítő italokat készít,

mint az, ki mellette egy csinos boltban fogadja vendégeit. Meg kell jegyezni, hogy mézből, cukorból s mindenféle gyümölcsök nedvkeverékéből hűsítő italokat s édes téstákat készíteni, ebben a török mester, s minden más európai népet felülhalad. Ez oly művészet, melylyel nemcsak a szultán női, de az udvar legnagyobb hivatalnokai is foglalkodnak, s egy jól sikerült serbet vagy kosáb nem egy odaliból csinált már szultánét s nem egy udvaronczból három lófarkú basát. A cukrászok boltjai a mint a leglátogatottabbak, úgy a legdiszesebbek is. Külseje szép faragványokkal van fölkeszítve s eleven kék és sárga színre rovátkosan megfestve, a rózsaszínü és fehér édescek (bonbon) kristály edényekben izletesen fölraakvák, s a mindenféle befőzötték tiszta üvegekben emeletes sort képeznek. A terem közepén egy csörgő szökőkút hűsíti meg a léget, mindenféle keleti virágok szédítő illatától megtelve. Némelyik bolt mellett van egy kertecske is, tele rózsákkal és jázminokkal, mik felett kedves árnyéket egy vén lombos platánnak zöld sátora tart. A fehér turbánt viselő fekete szakállós, égett bőrü gazda szóttanul igazgatja szolgálait, kik majd a vendégeket szolgálják, szinte némán, de a keleti udvariasság minden jeleivel, majd dolgaik után látnak, s ott a teremben az evők előtt gyúrnak, török a cukrot, kenik a mézet, cukorba öltöztetik a mandolát, pörkölik a kávé, s tekergetik mindenféle porokba és illatos keverékbe a sokféle gyümölcsöket, s rakják a mi készen van az égő kemence torkába, s ekképen munkálataikból semmi titkot nem csinálnak. Azonban a nézőben mindez undort nem okoz, mert tiszta minden: öltözet, kötény, lapát, tál, edény, csak karjuk barna, de szép, mintha a nap melege által bronczirozva volna.

Itt a helye, hogy szóljak a bazarokról is (törökül:

bezesztán), mik mind Sztambulban vannak. Constantinápoly, már helyzeténél fogva, állva három földrész határán, valóban a világ raktára. A ki nem hinné, tekintse meg roppant bazárjait, mikben nem a művészi elrendezés, nem a külfény, de a termékek csodálatos különbfélesége s az árucikkek belső értéke bámulatra ragad.

A Jeni-dzsami lépcsőn Sztambulba menvén, Bajazet moséja mellett áll az egyiptomi bazar, mely nevét onnan veszi, hogy itt árultatnak az Egyiptomból vagy Egyiptomon által Indiából és Arábiából érkezett áruk. Az egész épületet egyetlen utcza, tizenhárom lábnyi széles, metszi végig, melynek két oldalán vannak a boltok, de nem elválasztva egymástól közfalak által, úgy hogy az egészen áttekinthetni. Mindenik ilyen boltban az áruasztal mögött egy üres emelt térke van, melyre föl néhány lépcső vezet. Ott ül a kalmár és lábainál boltos szolgálai. Hátul kis kamara van, hova a gazda visszavonul, hogy ott imádságait végezze, s legbecsesb áruit is ott szokta tartani. Mint minden bazár, ez is saját felügyelők által igazgattatik, tűz és gyertya tiltva van, sőt itt dohányozni sem szabad, mi töröknél nagy dolog, az éjet benne senki sem töltheti, s a harmadik imádság, tehát dél után bezáratván, a belől nyiltan maradt boltok s csak ponyvával betakart áruk a belső örök gondjaira bízotnak. A törökben sok tulajdon hiányozhatik, de megvan a becsületesség; náluk nemesak az a vagyon biztos, mit lakat őriz.

E bazárban mindaz található, mire gyógyszerésznek, illatárusnak s a festőknek szüksége van. Kapujához közeledvén, orrunkat a legáthatóbb illatgőz üti meg, úgy hogy csaknem elszédít. Ez a szaglás kellemes és kinos részegsége. Valóban, látva a turbános törököket keresztbe vetett lábakkal komolyan, merengve, sőt álmosan üldö-

gélni, hajlandók vagyunk hinni, hogy az illattól megterhesült lég az, mi érzékeikre zsibbasztólag hat. Mindazon ritka és drága fűszer, mit a kalmárok nálunk gondosan elzárt üvegcsékben féltve tartogatnak, itt az nyílt hordókban s zsákokban ép úgy fekszik előttünk, mint szüretelő házakban fekszik kádakkal a szőlő, csűrökben zsákokkal a búza: az aloész, rhabarbar, muszk, ambra, opium, fahéj, gyömbér, rózsaviz, masztik, kéneső, kénkő, antimonium, borax, tamarind, szappanfa, henna (haját és körmöt festeni), jóféle sáfrány, szentjánoskenyér, paprika, szerecsen dió, bors, különféle mákfejek, illatos vizek, kenőcsök, esszenczek, szóval itt pazar bőségben fölhalmozva találni minden képzelhető fűszert, magot, gyökeret, hagymát, festő-fát és érczet, s mindez annál érdekesebb és festőibb, mivel csak úgy oda látszik hányva lenni, mint midőn az utkaparó porból s kavicsból az utszálon dombokat hány. E sajtóságos bazár kalmárai mind muzulmánok, s becsületességök miatt nagy tiszteletben állanak. Riza basa, a szultánnak egykori főudvarmestere s kegyencze, mint boltos-legény szolgált valaha e bazárban. Történt, hogy Mahmud szultán egy bolt előtt megállítván lovát, s a gazda nem lévén jelen, legényével, ki alig volt 14 éves, ereszkedék szóba. Csinos külseje is megtetszván, de még inkább talpraesett feleletei, udvarába vette s ott kitaníttatta, és alig tiz év alatt az udvari ifjúból (page) kamarás, belső titkár és főudvarmester lőn, és a birodalom egyik legtekintélyesebb embere. A szerencse az emberek sorsával szabadabb játékot sehol nem űz, mint a török birodalomban, de éppen mivel itt az élet egy folytonos gallóka, melynek hol egy, hol más vége emelkedik és süllyed, a kicsinyt a nagy nem nézi le, ki tudja, holnap talán ő leend felül, sem a nagy előtt a kicsiny meg nem

hunyászkodik; ha különbség van most köztök, nem volt mindig s talán nem lesz örökké.

A bazárok közt legnagyobb a drágakő- vagy fegyver-bazár. Ez egy hosszudad négyszög izmos épület (tizenöt réz-dombtetővel), melybe négy magas kapu vezet. Belsején egy széles folyosó fut végig, négy sor bolttal két oldalán, mely széles folyosót ismét négy kisebb folyosó metsz keresztül, s mindez mint megannyi szétágazó sugár egy középpontban egyesül, hol egy szökőkút vize mormogva csörgedez. A dombtetőkön vasrácsos ablakok eresztik be a homályos világot. A falak fehérek, a boltozatok barna és szürke arabeszkekkel és kockázatokkal kiczifrázváik. De a folyosók nem mennek sem egyenes vonalban, sem nivellirozva nincsenek, úgy hogy itt lejtősen mint egy völgybe ereszkedel, ott egy meredekre kapaszkodol föl, s a folyosók majd görbék, majd egyenesek, most összeérnek, majd eltérnek egymástól, hogy ismét találkozzanak, szóval ez egy tömkeleg, melyben az idegen maga nem képes eligazodni. De ép azért minduntalan új meg új festői kilátás kedvesen lep meg. Itt a boltozat elsőtédedik s alacsony lesz, ott az világos, magas, szellős, — itt a nap fénye vidáman csillog a kiterített ragyogó selymeken, vagy szikrázva verődik az aczélfegyverekről s drága kövekről s ötvös művekről vissza, ott, kivált ha az idő borult, a kétes világban alig bírod kivenni a barna színű gyapot- és teveszőr-szöveteket.

A bazárnak minden utcájában csak egy bizonyos cikket árulnak, egyikben papucsot, czipőt, csizmát, másokban szöveteket, kendőt, shált, övet, fezt, sinóros dolmányt, selyem-kaftánt, harmadikban illatszereket, negyedikben arany- s ezüst-műveket, ötödikben fegyvert, hatodikban a páratlan ügyességű gombkötők hányják a leg-

szébb sujtásokat, s vonják az arany és ezüst szálakat, mikből takácsaik ama gyönyörű virágokat, pálmaleveleket s arabeszkeket szövök és himzik, hetedikben a bruszai selyemkelmék tündöklenek, miknek szingyöngédségét s testök pubaságát Európa maig se bírja utánozni, és így tovább. Lehetetlen leírni, sőt megnevezni is mindazon sokféle árut, mi e bazarban csiklandja a kandi néző szemeit. A legfőbbek következők: damaszk fegyverek, pikkelyes pánczélok, habos aczélu török, aranyos sisakok, drágán kirakott hosszú puskák, mik kincsek s fegyverek egyszersmind, korállbul vagy sárga ámbraköbül metszett csutorák, füstölő- és mosdó-edények megaranyozva, gazdagon himzett kantárok, nyeregtakarók, ezüstkengyelek, leopard- és tigris-bőrök, gyöngyházzal kirakott puskák, drágalátos talizmánok, miket ezüstkapocsesal a gyermekek nyakába s a paripák fejére függesztenek, órák, indus shálok, tunisi szőnyegek, ősi nyilak, mongol tegzek, cserkesz buzogányok, ásiái köntösök, korállbul, aloeszből vagy gyöngyből sinorra fűzött olvasók, chinai és japani findzsák, ékes tükrök, mázos táczák, női apró öltöző ládák kirakva gyöngyházzal, ezüsttel és kövekkel, támasz, melyre a koránt helyezik, midőn olvassák, elefántcsontbul faragott kezek, velök hátaikat dörzsölni, páva- s paradicsommadártollakból készült legyezők, szébbnél szébb üvegcsék, bársony s himzett tokokban, mikben mindenféle illatos vizek, olajok és tészták (pastille) tartatnak a hiú nők számára, kik az öltözködés és kenekedés efféle titkaiban az európai nőket messze felülhaladják. Vegyük hozzá, hogy itt minden tárgy, mint biborral bevont doboz, rózsaoajt tartó kristály, kókusdióból faragott tojás, elefántcsontból metszett ibrik, avagy jatagán-markolat, s a legbecsesb fákból készített bármi tárgy, vagy himezve,

vagy emailirozva, vagy virágos föliratokkal s czifrázatokkal ékesítve, s gyöngyökkel, pillangókkal, ezüst beeresztésekkel s mindenféle drágakövekkel ki van rakva, s ekkép a dolgok belső értékét az alak változatossága, a színek különfélesége s a keleti izlés sajtászerűsége még százszorosán neveli.

A drágakőárusok egy tágas udvarban tartózkodnak. Itt nincs kirakat. A szebbnél szebb kövek silány festett ládikókban keverve fekszenek, s a vevő markolva kaparászhat bennök tetszése szerint. Képzелhetlen kincs van e hitvány boltokban, miknél egy pesti cipészé a párisi utczában sokkal ékeesebb. Golcondi gyémánt, dzsamszidi rubint, ormuzi szaphir, ophyri gyöngy, brazíliai topáz, macedoniai türkiz, indus szmaragd, s mindenféle agát, lapis-lazuli, granát, koráll, mint kavics hever itt együtt. Hanem a drágakövek ügyes köszörléséhez a törökök nem értenek. Ellenben becsöket ismerik, s szeretik vagyonukat ily könnyen elrejtethető s elvihető kövekbe fordítani. Szerintök ez a legbiztosb birtok, bár hasznot nem ad. De nem elég ez nekik, kik az uzorát elvből gyűlölik, ha kincsöket öveikben vagy egy cserép csuporban minden-hova magokkal vihetik? Némelyiknek boltja alatt egy kis üreg van, tele vízzel, hova éjjel vasládában rejti kincsét a tűzveszély ellen, de az üret be nem zárja kulcsal, hiszen tolvaj ellen őrzik az örök és — Isten, a hatalmas.

Egyik legérdekesb a papucs-árusok folyosója. A keleti lábbelinek itt minden nemét találni, kezdve a maroquin-bőrből készült nagy csizmától, melybe belefér a láb, a papucs, a bugyogó, mit a keletiek a házon kívül egymáson viselnek, egész a kis bársony cipellőig, mely az arany- s ezüst-himzésben, selyembojtban, s ráfűzött gyöngyökben teljesen elvész. Mi rút s disztelen dolog

nálunk nyugoton a csizma s minden, mit lábainkon hordunk, s ime a keleti játszó phantasia mi kecses, gazdag, s legváltozatosb czikket tudott belőlök teremteni! Egyik hegyes, mint a csolnakorr, másik a chinai tetőhöz hasonló, s van bőrbül, bársonybul, selyemből; van sárga, piros, kék, zöld, s a gazdag arany- s ezüst-tűzést, himzést, pillangósoros paszomántozást fehér hattyuprém mint hópehely borítja be. És aztán azt mondjuk, a török barbár és ügyetlen nép. Pedig mennyit kölcsönöztünk tőle, s mennyiben mesterünk! Ő is művész s iparos, de izlése más mint a miénk, s valóban nem mindig a miénk jobb.

Minden bazárban van egy elzárt hely, hova csekély díjért az árvák vagyonai, s azokéi, kik nagy utra mennek, le szoktak tétetni; ilyen rakhelyek vannak a mosékban is, s nincs rá eset, hogy valaha e szent letevények megkárosítottak vagy elvesztek volna.

Ha a török nő a tengerpartra s a temetők cyprusai alá nem mehet sétálni, legörömbestebb megy a bazárba, gondosan elfátyolozva; csak szemeik ragyognak a kifestett ives szemöldek alatt. Rendesen gyermekei is kísérik, s ha előkelő hölgy, egy rövid derekáról, hosszú lábáról, szőrtelen arczárul s idétlen elhizásáról könnyen fölismerhető fekete herélt argusz-szemekkel örködik körülte, forgatva a tolakodók ellen hippopotam-szujból font kemény korbácsát, mely egyszersmind hivatalának megismertető jele. De csaknem soha sem hiányzik török nő mellől egy szerecsen rabnő, kinek fehér és kék koczkás kairói kendő van csavargatva feje körül, és ki hűségesen asszonyának háta mögött állong, tartja a zsákot, mibe az a vásárolt árukat rakásra hánnya, ha ugyan vásárol valamit. Mert a török asszonyok nem azért mennek ki mindig, hogy vegyenek, hanem hogy házukból eltávozhassanak.

sanak, hogy új embereket s új dolgokat lássanak, s pergő nyelvvel ezer hasztalan kérdést tesznek a komoly kalmárnak, ki könyökére támaszkodva, kimondhatlan béketűrés-sel nézi, mint hányják össze-vissza becses áruit, s hasonló nyugalommal hallja, ha a kimondott árra nevetnek, s veszekedve föl-tölsikoltanak, mint az a pajzán nőknek mindenütt szokása.

A fegyver-bazár még egészen az igaz muzulmánok kezében van. Ez egyik fészke az ó török pártnak, mely minden reformot gyűlöl, mely az új európaizált köntöst (nizam) s a fezt, mibe, fájdalom! a hadsereget öltözteték, a világért sem öltené magára, s mint bárhol a mély Ásiában, még itt shállal körültekergetett domboru turbánt hord minden kalmár, hosszú selyem kaftánt prémmel szegélyezve, széles övet, mellette tőrkéssel, és ezer redőjű bő bugyogót, mint azt a mamelukok viselik. Ez még a tiszta, a classicus, az ó török világ. Itt látni még ama valóban sajtáságos és érdekes képeket, mik indulatlanok, mint a fatum, azon derült, de merev szemeket, azon sas-orrokat, melyek hószakálra hajlanak alá, azon bronzbarna arcokat, melyeket a gyakori meleg fürdők használata mintegy meglágyított, azon izmos alkatu termeteket, mik a háremi buja élet s az opium erőtlenítő kéjeinek folytában velőtlenül állanak, mint a beletlen fa. Szóval, ezek a török fénykor élő szép alakjai, de azon kornak vad ereje s erélye nélkül. E bazár már délben bezáratik, s a kalmárok, kik közt sok bir millióval, sietnek kioszkjaikba a Boszphor partjára, élvezni ott a csendet, a családi életet s az édesen mormogó hullámok hűsét. Ama pár órában is oly közömbösen ülnek boltjaikban, szíva a kacskaringós száron át a kábitó nargilt, mintha ellenőkre volna valamit eladni. Ha egy czikknek árát kér-

dik tőlök, úgy látszik, mintha a kérdést nem értenék vagy nem akarnák érteni; egykedvűleg tekintenek az ég felé, s alig méltatva szájokat kinyitni, valami számot oda ejtenek, s hidegen várják, hogy ha tetszik, fizesd le, vagy isten hírével menj odább. Vannak tárgyak, miket jó török nem adna keresztyénnek semmi áron, például: a koránnak egy teljes példányát, vagy egy gyönyörű követ, mire a koránbul szent vers van vésve. Ellenben kit illedelmes és komoly viseletűnek találnak, azt kávéval és pipával is megkinálják, és szótlantul nézik, mint motozod át egész boltjokat, a nélkül, hogy valamit vásárolj.

Mi különbség a török és görög s örmény kalmárok közt! Bármilyen kíváncsi szemekkel vizsgáljon valaki egy drága éket, a török kalmár bizonyosan nem fogja megszólítani, ellenben a görög s örmény kalmárok mihelyt idegent pillantanak meg, helyeikből felugrándozva kiabálják: Signor, Signor Capitano! Brusza (t. i. selyem) Brusza, bella, — fina! s a papírfödeleket kapdosva hányják le, hogy áruikat mutogathassák. S ez még nem minden. Igaz értékénél száztól 30—40-el drágábban fogják tartani, s ha megalkuvál velök, a mértéken csálnak meg, ha tehetik. Bármilyen keresztyéntelen legyen e megjegyzés, nem lehet tagadni, hogy görög s örmény kereskedőknél ily csalások oly gyakoriak, mint a muzulmánoknál ritkák. De ezzel távolról sem akarom állítani, hogy a keresztyén kalmár mind csaló, a muzulmán mind becsületes, cikkeikért ezek is igyekeznek a lehető legjobb árt megkapni, de nagyon ritka eset, hogy muzulmán mértéken s fonton csálni akarjon. Eszélyességből vagy vallásosságbul-e becsületesek? nem fejtegetem, annyi igaz, profétájok egyik tana: „ki e világban hamis mértékkal él, azért a másikon keserűen fog meglakolni,” mint az is igaz, nincs nép

a földön, mely vallásos könyvének parancsait, akár jók, akár hibásak legyenek azok, a muzulmánánál szorosabban megtartsa. Egy nemzetnél kétségkívül nagy érdem.

X.

Aug. 6.

A török jelleme. Vallásos, jótékony, illedelmes természet, s állatkedvelő. Családélet. Házának külső s belső elrendezése. Házi élet s szokás. Nők állapota. Pipákban s fegyverekbeni fényezés. Születés, körülmétkedés, házasság szertartásai. Temetés.

Ki egy népet valóban ismerni akar, nem elég ennek politikai történetét tudnia, kell hogy ennek életmódját a ház belsejében, a tüzhelynél lesse meg. A történet az uralkodók s a kormányok képét nagy vonásokban adja vissza, a nemzetére a családi élet apró részleteiben ismerünk.

Nincs nép, melynél a családéleti kapocs szorosabban fűzné össze az embereket, mint a török népnél; szülék és szülöttek, testvérek és rokonok sehol nem szeretik egymást több bensőséggel. Bármilyen sok más hiány s folt találtassék a törökök jellemében, alig van rá eset, hogy nálok a testvéri s atyafiúi szeretet kötelekei megszakadnának. Oly boldog, oly kedélyes, oly gyöngéd érzelmek közt folynak le a ház körén belől a gyermekség évei, hogy arra a törökök örökké édesen emlékeznek vissza. De ép azért e kölcsönös szeretet érett korukban sem enyészik el, csak átváltozik mint gyümölcsesé a virág, s mi gyermekkorban bizalmas, odaadó szerelem vala, később az szives tiszteletté válik. A külső illedelem a házi életben fontos szerepet játszik,

de nem teszi fesszé a viszonyokat a család tagjai közt, csak mindeniknek kijelöli a helyet, mely megilleti. A gyermekből lett ifju ép ugy szereti szüléit, de természetes, hogy az ifju érzelmeinek különböző nyelve van, mint viszont a szülék a felnőtt gyermekkel, már bizonyos udvariassággal bánnak, mely a szeretetet ki nem zárja, sőt, ahhoz a megbecsülést toldván, értékét neveli. Nem szólítják őt többé egyszerűen »Ibrahim« vagy »Fatime«, hanem hozzá teszik czimét, mi megilleti, »bei, effendi,« »khanum« (asszony), avagy megtoldják efféle édes kifejezésekkel: lelkem, báránykám, szívem. Ha valahol, itt még a család az, mi egykor a patriarchák idejében volt. Az apának hatalma nagy, de ez oly hatalom, melyet a nők kedvkereső engedelmissége, a gyermekek tisztelete s ragaszkodása szükségtelessé tevén, az senkire nem nehézkedik. A török családélet két főjellemvonása az illedelem és kegyelet. Ez utóbbi érzemény a háznép minden rendü tagjaiból ugy a gazdákból, mint a cselédekből s a rabszolgákból egy nagy családot képez, s a szerecsen rabnő (dada), ki a gyermekeket neveli, kötelességeinek szentsége miatt, csaknem oly nagy tekintélyben részesül, mint maga a házi asszony, s hallatlan botrány lenne, ha a dadát, ki gyermekeire gondot viselt, egy török elbocsátaná, vagy bántalmakkal illetné, s a gyermekek sirjokig nem szünnék meg, iránta valóságos gyermeki kegyeletet tanusítani. E részben a muzulmánok illemérzése a vizsgálódó előtt a legszebb fényben mutatkozik. Nemcsak a család szent, de mindaz, a mi a családi életbe akár mint cseléd, akár mint rab fölvetetik, sőt mindaz, mi vele érintkezésbe jön. A török nemcsak a dadát tekinti mint másod anyját, de ha dajka szoptatta, — mi ritka eset, — annak gyermekeit mint valóságos

testvéreit tekinti, mit maga a korán is helyesel, mert ilyenek közt a házasságot tilosnak mondja.

Hogy a töröknek minden szerelme, gyönyöre, kedélye a családi életben központosul, az a polygamiának is következménye. Mindenki saját háremére lévén szorítva, s mások házi életéből s tágasb társasági, kivált idegen asszonyi s más családi körből kizárva lévén, lelke minden hevének s szive összes érzelmének egyetlen egy tárgya természetesen a tűzhely, hol saját nejének s gyermekeinek körében élhet. Nem tudom, a polygamia ellenségeinek figyelmét e tekintet nem kerülte-e el?

A török társaséletben nincs polgári rang, de sok illedelmi finom apró korlát, mit meg kell tartani, s mit mindenki megtart, és mégis sem feszt, sem zavart az emberek viseletében nem venni észre. Bármely osztályhoz tartozzék a török, mindeniknek viseletében oly biztosság és könnyűség van, mely a méltósággal és kellemmel határos. Kis korától kezdve úgy hozzászokik a gyermek, hogy midőn felnőtt, második természetévé vált. Adhatja elő magát a török társaságban olyas, mi nálunk, a divat szempontjából itélve, némi botrány lenne, de bizonyosan nem olyan, mi vagy udvariatlannak, vagy illedelmetlennek mondathatnék.

Hogy a török mindenkivel becsülettudólag bánik, felsőbbjeivel úgy mint hasonlóival, ezt kivált észrevenni szüleik és idősb rokonaik irányában, és egész életükön keresztül. A fiuk sem pipára nem gyujtanak, sem pamlagra nem ülnek, sem beszélgetést nem kezdenek, míg atyjok vagy nagybátyjok arra fel nem hívja. Ép ily tiszteletet mutatnak ifjabb nők az éltesbek iránt. Ezek a szobába belépván, azok mindig fölkelnek, kezet csókolnak nekik, s mindenféleképp igyekeznek kedvöket keresni.

Mint egykor az olympi játékoknál a szpartai ifjuság egyszerre fölkele, hogy egy aggnak helyet adjon, — és nem mint korunk ifjai, kik a letelepedő vén alól a széket kirántják, hogy buktán kaczaghassanak.

Mi a törököt, ugy a gazdagot mint a szegényt, főkép jellemzi, az a vallásosság. A vallás a török életében roppant helyet foglal el; ez szabályozza életének minden tetteit, sőt ebből áll egész élete; hitében semmi nem ingatja meg, Istenét őszintén imádja, s parancsait, miket neki a koránban kijelentett, szolgálilag teljesíti. Nincs rá példa, hogy muzulmán más vallásra áttért volna. Azonban nála a vallásos buzgalom sem üldözést, sem türelmetlenséget nem szül. Hiszen csak Törökországban talál szabad menhelyet minden keresztyén felekezet; sőt a török megveti a keresztyént, ki saját vallásának törvénye szerint nem él. Vallásos buzgalmában viszont az egy Isten hitén kívül, főjellem a határtalan vendégszeretet és jótékonyság. A gazdag ez erényt pazonon gyakorolja, a szegény szívélyesen, az idegent és szegényt nemcsak ápolják és táplálják, de azokat magok felkeresik. Nemcsak Sztambulban vannak szabad iskolák, ingyen-tápházak, közfürdők, hol élveieért a muzulmán pénz helyett egy áldás szóval fizet, hanem minden faluban van egy vendégvagy utaslak, melyet a község közköltegen tart fel, hol a szegény, ki éhezik, naponkint többször kap enni. E részvét, mely embertársainkon alkalmazva, egy erény, mint irgalom jelen meg, midőn annál tovább megy, s a házi és szabad állatok rendére száll le, s bár néha rosszul alkalmaztassék, de azért nem szün meg igen megható vonás lenni a török nép életében. Ha heverő s kóborló ebek seregét városban táplálni csaknem nevetéses, de a madarak csörgő énekeivel kedvesen meg-

hálálják a kiméletet s gondot, mit kegyes muzulmánok részéről tapasztalnak. Az a családi bizalom, melyben az emberekkel itt a tollasok élnek, Constantinápolynak valami idylli kecsét s természeti varázst kölcsönöz, mi Európa más fővárosainak szivtelen tolongásában ismeretlen.

E város egy darabka Éden kertjéből, melyben emberek s állatok még békében élnek együtt. Vad gerliczék seregeseen lepik el a czyprusok lombos ágait; a paloták s mosék dombtetőit szent galambok röpkedik körül, — a Bajazet-mosé mellett egy ősz ember kölest árul, s ki tőle egy mértékkel vesz s azt elhinti, ezer meg ezer fehér galamb mint szélvész rohan alá, s az osztogatónak, ha vállaira esék néhány szem, azt onnan is felkapkodják; — a házak körüli kertekben mindenféle fülemilék, csízek, pintyökék kedves dalokat hangoztatnak, míg a verébnemüek nagy bátran berepülnek a szobák ablakain a hulladékokat fölszedni, sőt egy kávéház boltozatán egy fecske-fészket láttam, s az anya a nyílt ajtón félelem nélkül röpkült ki és be, a török vendégek pipafüstjén át bogarakat hordva fiainak, melyek a kis lyukon csipegve nyujták ki sárga orrú fejceskéiket. De a pénzvágy a törökök e kegyességét is megszenségteleníti. Keresztyének és zsidók madarakat fognak s azokat kalitba zárva, velök a piacra állnak ki; a jó lelkű török megszánja a szegény foglyok sirását, erszényét kiveszi s árukat lefizetvén, a rabokat szabadon ereszti, — érdemlett mérges, s megvető tekintetet vetve a keresztyén és zsidó kutyára, a mint ők néha szokták mondani.

S mint érzelme egyszerű, jótékonyága is igénytelen. A mit tesz, kérkedés nélkül teszi, hiszen nem érdem az, csak kötelesség. Szépen fejezi ki ezt egyik költőjük: »ke-

zedből folyjon ki a bőkezűség rohanó folyama, a nélkül, hogy zaját füled meghallaná.«

A török naponta ötször mosódik és imádkozik. Napközben imáját kiki maga mondja el vagy otthon vagy a mosóban, de este a ház feje a háremben végzi azt a nők, gyermekei, szolgálái és rabszolgái körében.

A boldogság ideálja neki a nyugalom és esend, mely az indolentiával határos. Ő nem kedveli azon örökös lázát, mely nyugot népeit folytonos mozgalom örvényében forgatja. Mit mindenek felett szeret: az a háziasság. Színházat, bált, hangversenyt nem ismer, sőt csudálkozik, ha valaki gazdag lévén tánczol, midőn pénzeért másokat tánczoltathat. S a házi ünnepekbe szokás is fogadott tánczosokat meghívni, kik a családot s vendégeket sajtáságos tánczaikkal mulattatják. Az év legnagyobb részét falun szereti tölteni, hol az őskor régi egyszerűségében él, hol hajléka, mint a patriarchák sátora, utasnak, idegennek, szegénynek éjjel-nappal nyitva áll, hol a vendégszeretet az ó-kor pásztorkirályainak módjára tetteleg gyakorolja, s az égető pusztákban a karavánok számára csárdákat (khán), az utak szélein terepélyes fák alatt forrásokat épített, mik az elfáradtaknak árnyékot s hűs italt nyújtanak. Oly szép, mint egy bibliai kép egy ily kút a vadonban. Fehér kőből van építve, mely a fák sötét árnyékából mesze kiragyog. A tartó szélén, melybe a víz folyvást csurog, egy fakupa vagy tökkulacs áll, melylyel az ital merittetik. S jön a szomjazó vándor, fölveszi, merit vele, égre tekintve iszik, aztán kiöblíti és megcsókolván helyére visszateszi, hol azt szentül mind azon vándor megtalálja, ki utána jön, — mert az az isten pohara. A vadászatnak sem kedvelője a török, kegyetlen s tiltott mulatságnak tartván azt, mi vérontással jár.

Mi nyugotiak nem vagyunk többé alkalmasak érezni a természetes élvezeket, nekünk mesterséges gyönyör kell, olyan, mi érzéseinket csiklandván, azokat el is használja; a nap és hold fénye helyett este a gázvilágításban gyönyörködünk, a színházaknak festett virágaiban, felhőiben, tengereiben és láthatáraiban, s a madarak ártatlan énekénél fülünk jobban kedveli zajos zenekarok zürzavarát, mely nem hagyja a lelket gondolkodni. A török nép jobban érti a természetet mint mi. Bokornak, forrásnak és mezőnek nála sehol nincs őszintébb imádója. Az ő lelke különös tulajdonnal bír az égnek, a földnek, a tengernek szépségeit érezni. Ur és pór, dús és szegény egyiránt érzi szükségét legelni szemeivel, birni egy kies kilátással, s maga körül látni legalább egy lombos fát, egy csurgó forrást s egy pár szelid állatot. Nincs is Sztambul körül egy kies fekvésű orom, völgy, öböl, domb sem, melyen egy gazdagnak palotája vagy egy szegénynek vityillója nem állana. És ott ül fája árnyékában a török, előtte nyílik a pompás kilátás, nézi a virágok lengését a szélben, hallja a tenger zúgását a távolban, figyelve kíséri a madarak csacsogását az erdőben, nappal a felhők magas járását követi, este a szelid holdét és a fényes csillagokét, éjjel a hallgatag csendet s a friss leget élvezi, és így üldögél ő órákig a természet szépségeinek boldog szemlélésében, andalogva csendben, mintegy álmodva, s élvezete hasonló tiszta és könnyű a léghöz, melylyel az ember mindig táplálkozik, és vele soha sem telik el.

A természet anyai ölen nevekedvén fel a török, ahhoz holtáig hiv marad. Minden törökről elmondhatni a költővel:

Tenger mormolásán,
Zöld erdő zúgásán,
Vad galamb szólásán,
Isten imádásán,
Nevelt jó anyám.

Ki az egyszerű örömekről az összetett élvezekre megy át, kinek nem az élő virágszál tetszik, melyen még a fris harmat csillog, hanem a sokféle virágból kötött bokréta, melynek erősebb ugyan illata, de az már a közel enyészeté, kinek jobban tetszik a madár egyhangu, de mégis mindig változó csacsogásánál a betanított kalitmadár éneke, mely ennek kebléből nem önkényt forr, ki nem a szabadon nőtt ágbogas fák szellős lombjaiban gyönyörködik, hanem a franczia kertben, hol az olló a bokrokból boglyákat metsz, s a vonalba állított és megnyesett fák mint sorkatonák szomoruan állanak, melyek közt mint kísértetek közt este csaknem félelmes járni: az olyan ember és nép a természetre nézve elveszett, s ehhez vissza csak akkor vágy térni, midőn már késő, mert az egyszerű ártatlan örömek élvezésére többé nem képes, a mesterségesektől pedig megundorodott.

A török nem fecsegő, mint a persa és az arab, sőt gondolkodó, komoly, méltóságos; modorában sok illedelem van; beszédében lassu, szabatos, nyájas; lelke derült nyugalmát bármi véletlen esemény sem zavarja meg könnyen; minden helyzetben, hova a sors szeszélye föl-emeli vagy hova letaszítja, magát föltalálja, s a mai basában a tegnapi rabszolgára nehéz volna ismerni, — az ember nem változott, csak a polcz, mely mindenkinek nyitva áll, azért a törököknél nincs értelme a „parvenu“ szónak. Még a koldus is megtartja nyugodt méltóságát. Az alamizsnát hálával fogadja el, de ritkán sűrgeti, s

elvéén, mit nyújtasz, magát náladnál alábbvalónak azért nem tekinti. Jó és balszerencse, szerintök különbséget idéz elő, de az egyenlőséget nem semmisíti meg az emberek közt. Gazdagnak és szegénynek kötelessége ugyanazon törvényt teljesíteni; ez megnyugszik sorsában, Isten akarta így, az igyekszik felebarátainak sorsán könnyíteni, teszi miként megvárná, hogy hasonló esetben vele cselekedjenek. De a török nem is akar soha többnek, nagyobbnek, másnak látszani mint a mi, követvén e részben Szádi költő tanácsát:

„Méltán megvetik a számárt,
Ha a szép ménnel versenyzik,
Méltán becsülik a számárt,
Ha zab helyett avart eszik.

Méltán megvetik a számárt,
Ha ő felfelrúg kényesen,
Méltán becsülik a számárt,
Ha malomba zsákot viszen.“

A társalgás szellemi örömeire sem sokat ad, neki elegek a természetéi: mereng, gondolkodik és imádkozik. Egy vallásos és bölcselő nép, melynek untalan ajkában s gondolatában van Isten neve, de nem mint egy üres eszme, hanem mint egy élő s valóságos ige, melyre szellemileg s erkölcsileg támaszkodik. Ez az istenbeni élő hit az ő legfőbb kincse, az ő legnagyobb erénye, mindent abból származtat és mindent abba vezet vissza, zavarhatlan nyugalmát pedig meríti az örök s változhatlan akaratra vetett gyermeki bizalomból, mely szomszéd a fatalitás tanához, de még sem az; és e kettős hit az, mi a törököt, mint embert s mint nemzetet, az élet min-

den viszontagságaiban oly hősileg s bölcsileg nyugodttá teszi; ily nemzetnek aztán ép oly könnyen esik a világot meghódítani, mint könnyen esik azt elveszteni.

Ne azok után ítéljünk a török népről, miket basáiról s nagyjairól hallunk és olvasunk. A nagyok bűnei s erényei nem a népéi is. Azok ridegek, hidegek, durvák, mint a bércznek ormai kopárok, míg aljaikat lombos fák és virágos mezők borítják, és ez itt a nép képe. Nagyjainál együtt látni a legnemesb erényeket s a legundokabb szenvedélyeket, — a legszükkeblübb előítéleteket s a legnagyobb felfogásokat, — nálok a legnagyobb türelem s humanitás párosul a legotrombább kegyetlenséggel s a legdühöseb fanatismussal. Fejedelmi nagylelkűség s patriarchalis jótékonyság mellett áll a legtelhetlenebb önzés és fősvénység, s a legtisztább házi erényeket a legszentebb emberi s isteni törvények lábbal tapodása kíséri. Stoicus hősiség s az emberi személyes méltóság leggyöngédebb érzete mellett látni embereket, kik rabként csúsznak, s nem gondolnak sem saját becsületükkel, sem a közjával. Tekintve a török nemzet nagyjait, nehéz volna eldönteni: a török jellemben vajjon a jó-e avagy a rossz a tulnyomó, de tagadhatlan, mikép a középosztálynál s a népnél a jó van nagy előnyben. Nincs nép, melynél a társas s erkölcsi kötelekek tisztábbak volnának. Nincs város, hol a jogérzetnek, jószívűségnek s családi erényeknek több példáit láthatnók. Nem ismerek népet, mely a szó valódi értelmében humanusabb volna. Egy európai városban sem kevésb a vagyon és személyek ellen elkövetett vétség, mi még fontosabb tekintet, ha meggondoljuk, hogy a rendőri intézkedések hiányosak lévén, ez főleg a nép jellemjóságának érdemeül betudandó. Mit 1771-ben irt az angol követ, sir James Pöker, az ma is áll,

ki azt állítá: »Lehetetlen nem ismételnem, hogy a török népben bármi hibák legyenek, e birodalomban e faj mindenesetre a legjobb.«

Városi házát a török konák-nak, a falusit jali-nak nevezi. Nincs Sztambulban két egyenlő ház, és mégis, egészen véve, mindenik hasonlít a másikhoz. Fő föladat mennél több kiugró ablakokat nyerni, hogy így minde-
nikből háromfelé nyiljék a kilátás, a nélkül, hogy a szomszéd kertébe vagy udvarába látna.

S mint különböző és hasonló a török házak külseje, ép úgy különböző és hasonló azoknak belső elrendezése is. Megkísértjük egy tehetős török aga (ur, birtokos) lakának belsejét röviden leírni.

A házkapu rendesen két szárnyra nyílik, melyen réz kopogtató van, őrizve egy turbános szolga által, s elég tágas, hogy rajta ló vagy kocsi bemehessen. A kapun belől van egy forgó tábla, mely nem engedi, hogy a bemenő az udvarba s kertbe pillanthasson, hol netalán a hárem női játszadoznak. Egyik oldalon van szinte egy forgó ajtó, mely a nők szobáiba vezet; a házuak e részét háremnek*) nevezik, másikon van egy lépcsőzet, mely az ur lakába visz, és ezt szelamliknak (e szótól szelam, mely köszöntést jelent) hívják, ebbe mindenki beléphet, amazt egy némileg szent mysztérium veszi körül. Künn a kapu előtt mindig van márványból vagy kőből egy csonka oszlop, mint ez van a mosék és fürdők előtt is, s mi a kocsiba s lóra ülés könnyítésére szolgál. A lépcsőn fölmenve van egy tág előszoba, többnyire min-

---

*) Sokan összezavarják e szót a szeraj szóval, mi paltát jelent, s pár excellence így neveztetik a szultán laka. A nők laka, s szultán nőié is, mindig háremnek mondatik.

den butor nélkül, hol vagy a szolgák, vagy ha az ur hivatalnok, irnokai várakoznak, ebből jutni a szelamlik belső szobáiba, melyek lehető sok s nagy ablakkal ellátva lévén, egy üvegházhoz hasonlítanak. Ezeknek padozata fából van, koczákra vagy csíkokra osztva, boltozatukat s párkányzatukat tarka színű vagy aranyos arabeszkcek borítják, s a fal sima fatáblákkal van kirakva, melyeken festett virágok, gyümölcsök s tájképek gyönyörködtetik a szemet. Falpapírt és szőnyeget ritkán látni, élő állatok képét soha, mert a török minden festett kép nézését a bálványimádás egy nemének tartja. Egy ilyen török férfiszoba a legegyszerűbb, mit képzelni lehet. Köröskörül a szoba és ablakok hajlásai szerint fut egy alacsony szófa vagy divan*), melyen gypjuval vagy szőrrel kitömött egy vagy két matrácz fekszik bevonva festett gyolcescsal vagy selyem kelmével, mire tisztaság kedvéért, fehér lepedőt teritenek. A fal mellé hasonló párnák vannak rakva. Keresztbe vetett lábakkal sarkán guggolva, itt tölti el a török a nap nagy részét, dohányozva, kávézva, írva, olvasva. A padozatot nyárban indus hives gyékény, télben puha meleg szmyrnai szőnyeg fõdi; mindez tiszta, mivel a papucset, melyben a szobán kívül járnak, a küszöbnél levetni szokás lévén, sár és por nem hozatik be. Midõn az ur nem a háremben hál, ágját földre vetik, mit nappal a falba alkalmazott almáriomba (minek török neve: »lyuk«) zárnak. Adj ehhez néhány chinai porcellán vedret, mik vakablakokban állnak, s néhol egy órát, és fo-

*) A pamlagot a török „minder“-nek, az örmény „szófa“-nak nevezi, diván tanácsot, gyűlést, gyűjteményt jelent, s mivel a törökök pamlagon ülve tanácskoznak, az európai írók így adták az eszköznek a tárgy nevét.

god magadnak egy török szoba összes butorzatát képezhetni.

De ne feledjünk el kettőt, mire a török férfi sokat tart, s mi teremeiben a fényüzésnek jele, mint nálunk az a képek, szobrok s arany s ezüst műtárgyak gazdagsága. Egyik a fegyvergyűjtemény, a legválogatottabb darabokból összeállítva, miknek aczéla ép oly finom, mint foglalója becses; másik a pipafogas, melyen tehetős háznál 20—30 drága pipaszer hosszú sorban tündököl. Erre a törökök nagy összegeket adnak ki; van basa, kinek pipafogasa 150,000 v. forintot megér. A ritka ámbra csutora az, mire a törökök büszkék; egyért, mely szép citromsárga s eretlen, 1000 forintot megadnak; nyárban jázmin, télben meggyszárat kedvelnek, minek darabját, ha hosszú, hibátlan és illatos, 40—50 forintjával fizetik. Adjuk hozzá, hogy az egész ki van rakva korállal, porphyrral, agáttal, tarkán emailirozva, sőt néha gyöngyökkel és drága kövekkel kicsillagozva, s ekkor az összeget nem fogjuk tulzottnak találni. A nők pipaszerei kevésbbé drágák, de sokkal cziczomásbak.

De az európai bútorok a török házakba is kezdenek már bejutni. Kivált a hárembe, a nők e lakába, mely a háznak fénypontja, ugy hogy az ur osztálya csak a ház pitvarának mondathatik. A milyen egyszerű s pusztá ez, oly fényes s gazdag amaz. Mi fényüzést a keleti s európai ipar nyújt, itt mindazt föltalálni. A pamlag selyemből, vagy biborból van, pillangókkal kihimezve, szélein arany- és ezüstbojtok függenek; a padozatot szebbnél szebb ispaháni szőnyegek borítják; ritka virágok gyöngyházás faedényekben illatoznak; velencei tükrök függenek a falakon; ezüst és arany filigrán tálakból füstölög az égő ámbra és tömjén; a terem közepén a

hangzó szökőkút vize fehér márványkutba hull vissza; drága indus shálakba burkolva ülnek puha pamlagaikon a nők, itt már európai kéjelmekre is találunk, órákra, asztalokra, kargyertyatartókra, csillárookra, öltöző- és ruhaszekrényekre, szóval csaknem mindarra, mi egy divatos Párisi nő csábító hálóteremkéjében szemeinket elbájolja. Ha a török nő élete fogság, de meg kell vallani, édes fogság, legalább szép; aranyos kalitjában mindene van, mi életét kellemessé teheti — a szabadságon kívül. És husz esetben tizenkétszer az ur a valóságos rab, s asszonyaik közt, úgy mondják a titokba avatottak, a férj nem teheti azt, mit akar, hanem mit azok együtt akarnak. Mindenesetre szabadságukban áll kimenni a tengerpartra, látogatásokat tenni a városban, a bazarokban vásárolni s barátnéikat fogadni, s midőn egy látogató nő sárga papucs a hárem küszöbén áll jelül, — jaj a férjnek, ki saját háremébe merészelve lépni.

Gazdag ember minden nejének külön lakosztálya van a háremben; egy ugyan a ház asszonya, ki az egészet kormányozza s valamennyi osztályt mindennel el látja, de mindenik nőnek van egy belsőbb köre is, hol ő független, hol ő hon van, hol egy pár meghitt eseléd csak neki szolgál, s hol ő a nagy házban egy kis házat tart.

A szobákban sehol nincs sem kályha, sem kandalló, hanem: m a n g a l, azaz egy csiszolt rézből készült hamveder vagy négyszegű edény, mely szinte rézlapra állittatik a padozaton. Közepében ür van, melyben cserép- vagy érczfazékban faszén ég, s miután előbb ezt a szabad légben kigőzölgögni hagyták, a szobát ártalmatlan párolgás nélkül melegíti. Néha e mangal egy vagy két nagyobb szőnyeggel takartatik be, mi a meleget meg

örzi s egyenlő véteszi, s az a török nők egyik fő gyönyöre körülülve, a szőnyegek végeivel térdeiket befödni s mint kandalló körül csevegéssel tölteni az időt*).

Ki sok nővel bir, az őrt is tart, ki egy fekete herélt. Ha a hárem egy kéj-éden, ez nem egy angyal, inkább egy ördög, s kezében nem fényes kard villog, hanem abban egy görcsös bikacsököt forgat.

Alig van ház, melynek udvara kies kertté alakítva nem volna, terebélyes platán s czyprusfáktól beárnyékozva, melyben kisebb vagy nagyobb szökőkútból hűs viz sugára gyöngyözve hull alá.

Török házakban nagy tisztaság uralkodik. Még azon bizonyos helyek is, miket közelebb megnevezni nem akarok, tágasak, tiszták, világosak, gyakran márványból építvék, s egy gömbölyü kútból tiszta viz csörgedez rajtok keresztül, és mindenik lakosztálynak külön ilyen helye van. S alig van előkelő török ház, melyben egy boltozatos gyönyörű fürdő nem volna a hárem mellett. Szóval, mi az egészséget s testi tisztaságot illeti, a török polgárházak belső elrendezésével Európa városaiban csak a legdúsabb urak lakai vetélkedhetnek.

A család télben és nyárban korán, a nappal együtt kél föl, s megmosakodván, imádságát végzi. Az urak s nők ezután, de csak nyárban, két órára ismét ágyba mennek, ellenben a cselédség talpon marad. Midőn végkép fölkelnek, az ur elhagyván háremét, pipára gyujt és kávét iszik. A nők szintén kávét isznak, s reggelileg felöltöztvén, házi dolgaik után mennek. Mintegy két óra

---

*) E tüzelési módot a bibliai kor is ismerte: „A király pedig ül a téli házban, a kilencedik hóban, s mellette álla egy veder tele zsarátnokkal.“ (Jeremiás XXXVI. v. 22.)

mulva reggeliznek, mi áll: kenyérből, édes tésztából, aludt tejből, gyümölcsből, kaviárból s vízből, — miután ismét kávét isznak. Ekkor a férfiak is napi dolgaikhoz látnak, a nők pedig felöltöznek s a ház dolgaival és kedvelt gyermekeik körül foglalkoznak.

A déli ima után ismét esznek hust, süteményt, zöldséget, négy-öt tálat és kávét isznak. Ezután a nők ki-mennek látogatni, vagy a piacra, vagy a szabadba, vagy a fürdőbe, avagy hon mulatják magokat. Napszállta előtt kevéssel az egész család haza tér ebédelni, melynek ideje minden évszakban közvetlenül az estima után esik. Az apa s fiai is néha a háremben ebédelnek, de többször a szelamlík-ban, miután egy igaz török asztala ritkán van két-három vendég nélkül.

Az ebéd leírásába nem ereszkedem, miután némi változtatással mindenikre illik az, mit a viddini basa ebédjéről elmondtam. Csak azt jegyzem meg, hogy az asztalra abrosz nem terítettik, hanem táblaképen egy czin vagy réz lapot tesznek, mely egy kerek s közepén paisként kiülő fakerevetre van szögezve s az asztal szélénél küljebb nyul. Ilyen tábla többféle nagyságu van, s a vendégek száma szerint majd nagyobbat, majd kisebbet használnak. Fényesek és tiszták, s bár a törökök ujjakkal, de ügyesen, esznek, és semmit el nem ejtenek, a tábla az ebéd végével ép oly mocsoktalan, mint kezdetén az volt. Általában a török rendkívül mértékletes nép, s mit legjobban szeret, az: gyümölcs, zöldség, tej és adjuk hozzá: az édességek, s naponkint legalább ötször fekete kávé, mit egy arab költő álomüzőnek helyesen nevez. Egy teherhordó, ki izzadva fárad és dolgozik, pár szőlőfürttel beéri egy napra, — természetesen, ha hozzá néhány csöpp kávét ihatik és egy nargilt kiszivhat. Ha-

sonló e részben az arabhoz, ki, mint hű társa, a tevé, ha alkalma van, egy forrást kiiszik egyszerre, s ha viz nincs, sok napokon át könnyen nélkülöz.

Török családban sok nő van, de azért nincs benne sem zavar, sem vizálgodás, mivel benne hagyományon alapuló határozott rangrend uralkodik. Fő családokban a ház feje a férjnek anyja Bujuk (=nagy) khanum, t. i. ha ez él, aztán jön az első nő: a khanum effendi, utána a kutsuk (=kis) effendi. Khanum czim illeti a férj azon nőit, kik szabad szüléktől származtak, kadin azokat, kik egykor rabnők valának. Polgárrendüeknél az első nőt Bujuk, a többit kutsuk khánumnak; a népnél a férj anyját dudu-nak, a nőt kadin-nak, a leányokat mollák-nak nevezik. Férje czimét, bármely legyen az, a nő soha sem alkalmazza magára. Nincs nép, melynél a házi életben a kor s családi rang nagyobb tiszteletben tartatnék, s egymást a ház tagjai kölcsönösen jobban megbecsülnék. A bujuk áll a család élén: de kormányja szelid, s patriarchalis jóakarattal bán az ifjabbakkal, kik iránta valódi gyermeki engedelmes-séggel s figyelemmel viseltetnek, szóval, e viszony hasonló azon viszonyhoz, mely nálunk Magyarországon egy század előtt a családokban uralkodott, midőn a fiuk nőikkel, s a leányok férjeikkel és gyermekeikkel, mind az apai házban, apai királyság alatt békében laktak.

A testvérek közt a kor szinte elsőséget ad, az ifjabb engedelmeskedik az idősbnek. Az apa meghalván, helyébe családfő a legöregebb lesz. Szóval, egy török háznép a leghüvebb képét nyújtja a családi szerkezetnek, mint azt a bibliában leírva olvassuk. Csalatkoz-nak tehát, kik azt állítják, a töröknél nincs családi élet, mivel polygamia van. Nincs, ha európai uj értelemben

vevesszük a szót, de az ó-kor értelme szerint a család valóban csak itt létez. S mikor vala erősebben szerkesztve a család mint az ó-korban, midőn az nem csak a társaság alapja, de maga a társaság volt?

Nagy házakban a házi asszony után főszemély a házmesterné (kihaja kadin), rendesen egy éltesb szabad hölgy vagy szabaddá lett rabnő, ki a hárem belső dolgait kormányozza, a kiadásokat vezeti, s kinek a cselédség föltétlenül engedelmeskedik. Utána jön a gazdasszony, kinek felügyelése alatt az éléstár áll, s ki többnyire szerecsen, mint a dada is az, ki vele hasonló rangot foglal el, s ki a gyermekekre ügyel fel. Ezeken kívül vannak több rabszolganők, részint fehérek, részint szerecsenek, kik közt a házi munka szakonkint van fölosztva, egyik főz, másik a butorokra s szőnyegekre ügyel, harmadik a kávé, negyedik a fürdőt készíti. A cselédek, rabnők és az urhölgyek közt a viszony itt bizodalmasb mint a keresztyén országokban; a cseléd az asszonynak egyszersmind meghittje, társalkodónéja, barátnéja; a ház minden ünnepeiben részt vesz, s a kedvencek öltözete néha szebb s gazdagabb a ház asszonyáénál. A török nők gyakran öltözködnek, de cseléd segedelmére ritkán szorulnak, kivéve a fürdőben, hol hajukat korállokkal s gyöngyökkel befonatják, és mindenféle festéknek, kenőcsnek, olajnak s babonának ezer hasznát veszik; csaknem több időt vesz el a férfiak öltözködése, kik bajszait, szakállaikat, hajaikat órákon át rendeztetik, fésültetik, a ferdén álló szálakat kitépetik, oly gonddal műveltetvén azokat, mint egy drága virágos kertet. Bozontos szakállu ifjaink leczkét vehetnének tőlök, — a barbaroktul.

Férfiak belső szolgálatában három a lényeges sze-

mély, mely egyik sem hiányozhatik. Egyik a kává (= kavadzsi), ki nem csinál egyebet, mint kává vékony liszté öröl, abból italt főz, és azt felhordja; másik a dohányos, (= tudundzsi basi), ki a dohányt bevásárolja, megvágja és fölméri; ez rendszeren udvarmester is, kinél áll az ur pénztára, ki az örmény uzsorásokkal végez, kiknek minden török adós, mint nálunk minden nemes ember a zsidónak tartozik; harmadik a pipás (= tsibuksi, tsibuk sz á r t jelent), ki az urnak egyszersmind meghittje. Kötelessége urát mindenhova követni, egy kibimzett posztózsákban utána hordván a pipákat, és egy shálzacskóban a jó dohányt. Midőn ura sajkában vizen megy, helyet háta mögött foglal; midőn paripán lassan halad az utcán, olvasóját bamba ábrázattal morzsolgatva, ez nyomában menve, vagy a ló farkába fogózik, vagy jobb kezét a ló bal tomporára teszi; hon a pitvarban ásitozva vár, fülelve, ura mikor tapsint, hogy vigye neki a pipát egy égő üszökkel. Urától messze ez soha sem távozhatik, miután a keleti vendégfogadás első és utolsó betűje a pipa, s miután dohányozni a török soha sem szünik meg, reggeltől estig; midőn a háremben a pipatöltő szerepét egy nőcseléd veszi át.

Az ember családi életében három nevezetes esemény van: születés, házasság és halál, s érdekes ismerni, mindeniket miképen ünnepelek meg a különféle népek. Efféle házi szertartások legjobban jellemzik a nemzeteket.

A születést a törököknél semmi különös ünnep nem követi. Csak néhány év óta szokás a született gyermekekről nyilvános jegyzéket is vinni, de azokat bejelenteni az apa most sem köteles. Megszületvén a gyermek, az apa vagy az i m á n (= pap) fölötte egy imádságot mond, s mindjárt nevet ad neki, de ez személyes név, mert a töröknél családnév nincs. Neveiket, melyek nem sok-

félék, a törökök a bibliából, koránból vagy a hagyományokból veszik, p. o. Mohammed (=dicsért,) Musztafa (=választott), Khalil (= barát), Ibrahim (= Ábrahám), Szulimán (= Salamon), és hogy más hasonnevüektől megkülönböztessék, később valamely esemény vagy körülmény mellékszókat ad hozzá, mik eredetök helyére vonatkoznak, p. o. Kutahiai Resid; vagy valamely kitűnő erkölcsi vagy testi tulajdonaikra s hibáikra, p. o. sánta, vastag, kegyes; vagy multjokra, p. o. Mehmet a volt varga, avagy rokonaikra Jouszuf oglu Hasszán (= József, fia Hasszának). E mellékszavak miatt a törökök ha igaz tényen alapulnak, soha nem neheztelnek. Valaki sánta? igaz, Isten így akarta, Varga? igaz, mielőtt basa lett, egy papucsvarrónál dolgozott. Ugy van nálok mint Rómában volt, hol hasonló okból kapták az emberek a Lentulus, Cicero, Crassus, Cunctator neveket.

Azon első imádsággal a gyermek az izlamnak mintegy eljegyeztetik, de keblébe végkép csak a körülmételés által vétetik föl. Muzulmánál ez a legnagyobb házi ünnep, melyet minden család lehető legnagyobb pompával ül meg. A gyermekek rendszeren 8—9 éves korban metéltetnek körül. Előbb azonban egy jós vagy asztrolog, de csak szokásból, megkérdeztetik, s ez határozza meg az alkalmas időt, napot és órát, midőn a munkálatot végre kell hajtani; többnyire a tavasz és nyár közötti évszak szokott általok kijelölni. Ekkor a szülék nem késnek róla értesíteni valamennyi jó ismerőseiket, kivált azokat, kiknek hasonkoru gyermekeik vannak, sőt a szegényeket sem, mivel az ünnep annál fényesbnek tartatik, mennél több gyermekem vitetik egy alkalommal végbe a vallásos műtétel. Fölösleges mondanom, hogy az ünnep költségeit a meghívó viseli.

Nyolcz nappal a körülmetélés előtt a gyermek minden kivánságát teljesítik; atyja rangja szerint szabott s himzett uj köntöst kap, kardot, arany övvel, először kötnék oldalára, felöltönye nyitva marad, hogy a belső bibor- és selyemruhát arany sujtással kihányva mindenki láthassa, tiz-húsz ágba font haja gyöngyökkel van átszőve, s turbánján vagy fezzén drágakövekkel kirakott toll leng a szélben. Ekkép pompásan felöltöztetve vezetik ki a háremből a szelámlikba, honnan, miután a férfirokonoknak és barátoknak bemutatott volna, a lépcsőn lemegy, hol egy ragyogva felkantározott lóra ül s egy vagy több szolga kíséretében indul látogatásokat tenni, a boltokban vásárol — kivált czukros süteményeket, — a kávéházakban s fürdőkben mutatja magát, — de sem apja, sem tanítója nem kísérheti, minthogy ez az uj polgárnak méltóságát csökkenthetné.

Folytonos vigalmak közt a kitüzött nap elérkezvén, s a meghívott gyermekek szüléikkel a szelámlikban összegyülvén, a fiu a háremből előhozatik, s lárma, biztatás s zenező közben pár másodpercz alatt a borbély a műtétet bevégezte. Imán-nak jelenléte nem elkerülhetlenül szükséges, minthogy a szertartást a korán egyenesen nem parancsolja; azonban nélküle mégis ritkán történik, mint házasság nem történik keresztyéneknél papi áldás nélkül, még oly országokban sem, melyekben ezt csak polgári szerződésnek tekintik. Ekkor a gyermeket egy puha pamlagra fektetik, melyre mindenféle ajándékok, játékok, édességek, talizmánok és amulettek vannak halmozva, mint az egész szoba is virágokkal, zászlókkal, szalagokkal s ezüstös és aranyos papirokkal ünnepileg fel van czifrázva. Az idegen és szinte körülmetélt gyermekeket más szobákban és a kerti házakban helyezik el.

És ekkor kezdődik el a nagy lakoma. De előbb a házi ur saját kezével öl meg egy bárányt vagy gedét, a többit a szolgák ölik meg; tehetős háznál százat és többet is, melyek, mint áldozatra szánt állatok, mindenféle színű, s aranyos és ezüstös csüllengőkkel fölékesítvék. Az egész házban esznek, isznak, kávéznak, dohányoznak és mulatoznak, mert vannak cigányok, kik zenélnek, zsidók, kik szemfényvesztő mesterségeket, pajkos elmésségekkel fűszerezve mutatnak, és alakosok, kik kétértelmű mozdulataikat hasonló magyarázatokkal tréfás modorban kísérik; este kert, ház, udvar kivilágíttatván, mózsarakat sütögetnek, s mielőtt a gyermekek aludni mennének röppentyüket eregetnek a légbe. E vendégség így tart hat napig, a három első napon a férfiak, a három utolsón a nők ülik az ünnepet. A házat körülzsibongja a városrész szegénysége, melynek ital s étel bőven osztatik, — mert a töröknél a dús soha nem tobzódik a nélkül, hogy vendége ne volna a szegény is.

Nincs a földön szebb látvány, mint ilyenkor együtt látni a sok török gyermeket. Oly szép e csoport, mint egy angyalsereg. A cserkesz és georgiai nemes vér a török fajnak egy új s egy szebb ábrázatjelleget adott. Tekintetők, viseletők oly szemérmes, oly félenk, bőrök oly gyengéd, finom, átlátszó, és öltözetők oly tarka, fényes, változatos, mint a sokszínű tulipánoké vagy szegfűvéké, melyek levelein a legellenkezőbb színek a legszebb harmóniában vegyülnek össze, s bár kiáltók, még sem sértik a szemet. Midőn vigan szaladoznak, tarka erdei pillangóknak vélnéd, melyek a földszinén szállonganak.

Mütétel után a fiu mint férfiu tekintetik, s a hárembe ugyan bemehet s anyját s leánytestvéreit ott láthatja, de más nőket csak elfátyolozottan láthat. A sze-

rető anya pedig éjjel-nappal azon töri fejét, fiának illő nőt hol találhasson. A törökök korán házasodnak, a fiu 16 éves korában már férj, a leány 13-ik évében már asszony. Gyakran történik, hogy két család gyermekeit egymásnak már gyöngé korukban eligéri; hol nem ez az eset, ott az anya földása egy alkalmas hajadont kiszemelni, s e végből nemcsak barátnéit s ügyes rabnőit küldi ki tudakozódní, hanem maga is gyakran eljár a fürdőkbe, ott a leányokat jól kiismerni s egyszersmind vagyoni állapotukról magának tudomást szerezni. S mindenféle apró cselekhez folyamodnak az anyák, hogy egy vagy más házba bejuthassanak; néha séta közben rosszullételt színlelnek, s a kapun zörgetvén, engedelmet kérnek ott kipihenhetni; néha kéri nem ellenzeni, hogy ott imájokat végezhessek, miután lakjok is s a mosé is távol van. Az ilyen alkalmat aztán fölhasználják a leányt színről színre látni, míg más oldalról kíséretök igyekeznek a házi cselédektől megtudni, a mit tudni kívánnak.

Ha végre talált leányt, ki neki tetszik, ünnepileg felöltözködvén, látogatóba megy, s annak rende szerint a leányt anyjától megkéri, nem mulasztván el fiának ugy személyes, mint vagyoni előnyeit kiemelni. A leány anyja erre rögtön nem válaszol, hanem engedelmet kér, a dolgrul ugy férjével, mint rokonaival értekezhetni. Csak nyolcz-tiz nap mulva jön egy közbenjáróné a válaszáért, míg hon örömtüzet gyujtanak, hogy ez által az irigy szomszédok ármányait meghiusítsák. Ha a két család megegyezett, mindkét részről néhány férfirokon választatik, a nászadományt, a kiházásitást s minden egyebet meghatározni, mint szinte az eljegyzés és az összekelés napját is.

Az eljegyzés napján a vőlegény apja házában meg-

jelennek a rokonok, barátok és az illető imán egy rövid reggelire; ezt elköltvén, egy főbb tagja a társaságnak két társat magához vesz, s a vőlegényt egy szomszéd szobába hívja, hol tőle kérdi: »Akarsz engem a közlegő eljegyzésnél násznagyodul?« Mire az ifju feleli: »Istenemre mondom, akarlak.« Erre a násznagy két társához fordulván, mondja: »Te Ibrahim és te Ali, tanubizonyságim vagytok.« Ekkor az egész társaság, a vőlegényt kivéve, lehető pompával indul a leány apai házába, hol rája hasonló társaság várakozik, melyben fő a leány násznagya két vőfénynyel, és az imán, ki kezében egy iratot tart, mely már előbb a közhatóság jegyzőkönyvébe beigtaték. Először is a vendégeket kávéval és pipával kínálják meg, aztán illatos tömjényt füstölnek, mire az ajtók bezáratván, az eljegyzés ünnepe elkezdődik. Először is az imán, Mekka felé fordulva, egy imát mond, aztán a vőlegény násznagyához szólna, kérdi: »Elismered te, ki két tanuval vagy jelen, A-t, B-nak fiát, C-nek, D leányának férjeül?« Mire a násznagy felel: »Elismerem.« Hasonló kérdést intéz az imán a mennyasszony násznagyához, s mind a kérdés, mind a válasz háromszor ismételtetik (mint nálunk három a hirdetés), mi után emelt szóval nyilvánítja az imán: »Tehát adjátok, Ali helyettes által, Mahmudnak, Szolimán fiának, nőül Fatimet, Ibrahimnak leányát; és adjátok Fatime-nek, Ibrahim leányának, Mahmudot, Szolimánnak fiát, férjeül?« A násznagyok egyesített hanggal felelvén: »Mi adjuk őket,« az imán fölvesz egy tollat, kezét a házassági szerződésre teszi, és ekkép szól: »Én ezennel egyesitem őket a házasságban, s kérem a mindenható Istent, hogy szövetségök gyarapodjék, mint az gyarapodott Ádám és Éva, Ábrahám és Sára, József és Zulejka,

szent profétánk és Kadidzsa, Ali és Fatime között. Az irgalmas és hatalmas Istennek áldása nyugodjék rajtok, ámen.« Az ámen szót a jelenlévők ismétlik, s ezzel az eljegyzés végbement. A házasság a törököknél tisztán polgári szerződés, s az imán mint polgári tisztviselő jelen meg benne; a mi megkivántatik, az a felek kölcsönös megegyezése, s nő és férj jogait a korán és ezen kívül a kötés szabja meg. Ezért az egész cselekvényben az eljegyzés a lényeges, az összekelés annak pusztá következménye*).

Míg a férfiak teremében az eljegyzés történik, a vőlegény anyja, barátnéitól kísértetve, a menyasszony anyjához jön, s a kocsiból leszállván, a hárembe drága szöveteken hágdos, miket kísérői mint ajándékot azonnal felszednek. Helyét a pamlagon elfoglalván, ettől kezdve az ajtóig új szöveteket terített a padozatra, melyen lépve közelit hozzá kézesókolásra a menyasszony, — kinek dajkája kapja e szöveteket ajándokul.

Az eljegyzés megtörténvén, lóháton nyargalva követek futnak a vőlegényhez, ki a szerencse hirhozóit néhány erszénnyel megajándékozza. Másrészről mihelyt a szerződés aláíratott, a menyasszony apja egyet tapsol, mire szolgák jelennek meg, kik a jelenlévők közt, kinek-kinek rangja szerint, különféle emléket s ajándékot osztogatnak ki. De mind ezek, mind az, mi a menyasszony nevében később a vőlegénynek küldetik, a vőlegény apjának pénzén vásároltatott, úgy hogy a kiházásítás terhét nem a leány, de a férfi családja viseli.

Ekkor a menyasszony és vőlegény kölcsönös ajándékokkal tisztelik meg egymást. A vőlegény küld ajándé-

---

*) A leányt a török úgy nevezi, mint mi: »kutsuk hánem«, mi szórul szóra kisasszonyt jelent.

kot, mely áll öt tálból, melyet fején egy-egy szolgálka visz, s melyben azon ajándékok vannak: shálok, drága papucsok, tükrök, édecsszekrények, gyümölcsök, illatos olajok kenőcsök, kávé, viaszgyertyák, tömjének, virágok, selyem és bársonykelmék, elefántcsont-fésűk, ezüstkanesók, szóval, mik a menyasszony nagyanyja, anyja, rokonai, barátneí s a nőcselédek közt kiosztandók; mindenik tál himzett kendőbe van takarva, s az ünnepi menet a hárem ajtajánál a nőrabok által szertartásosan vétetik át. A menyasszony pedig kocsikon küldi el ajándékkép mindazt, mi jöendő lakába szükséges, s a mivel nász-szobája föl fog ékesíttetni; küld szőnyeget, pamlagot, párnákat, matrácokat, ágytakarókat, ruhákat, asztali készletet, findsákat, ibrikeket, gyertyatartókat, koppantót, fogót, lámpát, szép himzett kendőket, kötényeket, szóval vasból, rézből, ezüsből, porcellánból, selyemből, biborból mindent, mire egy vagyonos háznál szükség van. Kik hozzák, mindenütt szép jutalomban részesülnek.

Ha ez hétfőn történt, mint leginkább szokás, kedden a menyasszony a fürdőbe megy, utolsósor mint leány felöltöztetve. Miután a fürdő hő termében két óra hosszan a török fürdés minden édes-kedves kinain át esett, gazdag fehér lepedőkbe burkolva a hűtő terembe vezettetik, hol mindenféle nyalánkságok tétetnek elébe. Félóra mulva, mely idő alatt haját gondosan befonták, s gyöngysorral, arany- és ezüst-pénzekkel befűzték, melegebb ruhát adnak rá, s az öltöző szobába megy, hol egy nemére a trónnak ültetik, s miután öt és számos kísérőit egy zenekar üdvözölte, tiszteletére egy drámai mutatvány adatik. Ennek végével még egyszer átnézi egész öltözetét a fürdősné, s fölhasználván mindenféle illatszert, kenőcsöt, festéket, az ünnep királynéjának körmeit s uj-

jait hennával befesti, miért ez est henna-estnek neveztetik, s a fürdő személyzete közt ajándékot osztván ki a menyasszony, egész kíséretével hazatér.

Szerda a nyugalom napja, kivéve a vőlegény házát, kinek apja egész napon át számos meghívottakat vendéggel asztalánál.

De csitörtök alig virad meg, már egy sereg asszony foglalkozik a menyasszony öltöztetésével. Mi szép, drága, ritka, csillogó, mindent ráaggatnak. Munkájokat bevégezvén, a menyasszonynak sorban jó szerencsét kívánnak, — ki már remeg, mert egy zajos zene, dob, síp, trombitaharsogás a lakadalmi nép közeledését jelenti. S valóban a vőlegény anyja, több előlovagok s kocsikázó nők kíséretében megjelen, s miután röviden ettek s ittak volna, előáll egy üres kocsi, s apjától karonfogva vezetve, a menyasszony bele ültettedik egy nyoszolyólyánnyal; a két nászanya más kocsiban együtt foglal helyet. Midőn a lépcsőn lemegy, nőrokonai, a bőség jelképe gyanán, ezüst pénzdarabokat hintenek fejére, mit a szomszédból összegyűlt szegény asszonyok vetélkedve kapdosnak föl. Ekkor köti föl derekára apja a menyasszonyi övet is; de a szokott köpenyt s arczfátyolt nem adják rá, hanem egy arany- vagy ezüst-pillangóval kicsillagozott nagy fátyolt vetnek reá, mely egész alakját elfödi. A kocsi eleje tarka posztóval s selyemmel van fölezifrázva, mi a kocsisoké lesz, a lovagok pedig vállaikon keresztül botorba kötött himzett kendőket lobogtatnak.

Ekképen halad lassan a kocsik és lovagok pompás meete, s a menyasszony kocsija az udvarba behajtván, őt a lépcsőzet alján várja vőlegénye, ki jobb kezével puzt szórván az összegyűlt asszonyok közé, baljával mátkját karon fogja, s az ismeretlen fátyolozottat, ki talán

szép mint a paradicsom, vagy rút mint a pokol, háremi szobájába vezeti. Mig ezt ez alkalomra készített trónján berohanó nők üdvözlik, s egyszersmind meg is szólják, a vőlegény kénytelen a szelamlikba visszamenni, hol az estima után a vendégek lakomához ülnek. Ez végződik akkor, midőn az ötödik imádság ideje eljött, mely elmondatván, de nem szükségképen, a helybeli imán által, a vőlegény apjának, tanítójának, a véreknek kezét csókol s háremébe siet. De még ekkor sincsminden gáton tul.

Mielőtt a szobába lépne, az ajtó előtt tartozik mezitláb elmondani egy hosszú imádságot, és azt lassan s mindenféle szokásos tagjártatások szoros megtartásával tartozik elmondani. A szobába belépvén, a nycszolyóeány, ki a mátkával ott már egyedül van, helyéből fökél, s ezt kezén fogva a férjnek néhány lépésnyire elébe vezeti, s kezeit egymásba tévén, megáldja őket és eltávozik, de nem mindjárt. Meg kell vele alkudni, hogy elmenjen. „Két száz piaszter“ mondja a férfi. „Nem“ feleli a mysteriozus alak. „Négyszáz... Hatszáz... Nyolczszáz... Ezer“, mondja végre a türelmetlen ifju. Végre megtörént az alku, a tanu elment. A vőlegény azonnal ülőszékébe visszavezeti mátkáját, s reszkető kézzel nyul a titokteljesfátyol után, ... de mátkája egyet tapsol, mire nőcselédjei kávévét, pipát s csemegéket hoznak. Csak ha ezek is eltávoznak, akkor lebbenti fel a sorsteljes fátyolt, akkor látja mg, kihez kötötte sorsát, akkor tudja, vajjon igaz volt-e a bájos leírás, mit egyébiránt a törökök száz meg száz uton igyekeznek magoknak megszerezni. A házasság mindenütt sorsjáték, de itt kétszer az, hanem itt enyhí a bajt az elválás könnyüése, lévén egy polgári szerződés, mit felbontani a felektől függ.

A török egész életében követendő mintául a természet tüneményeit tekinti. Midőn gyermek születik, szertartástalan fogadja azt, mint zaj nélkül búvik ki a földből a kis növényke: a házasságot pompásan ünnepli meg, mint a növény előre küldött virágokkal tudatja a gyümölcsözés korának közeledését; halottait gyorsan, lakmározás nélkül, fénytelenül temeti el, mint az ősszel elszáradt növénynek leveleit az első szél elhordja, nyomtalanul — mintha soha nem létezett volna. Papjainak nincs dolga sem a születésnél, hiszen ki születik, Istentől jön, keresztszülék nem választatnak, s akár az imán, akár más muzulmán a gyermek jobb és bal fülébe egy imádságot sugva mond el, s ezzel mindennek vége van; sem a házasságban, ez merően földi dolog, de a sirnál a pap megjelen, ez amennynek ajtaja, hol ő veszi át a lelket Isten számára!

Midőn valaki haldoklik, a jelenlévők el kezdik imádkozni a korán XXXVI-ik fejezetét, melyet a szabályos hitvallomással végeznek be, mi, a próféta szerint, a léleknek paradicsomban felvételét biztosítja. Egyszersmind a halottas szobában illatszereket égetnek, s ez a legszegényebbnél sem maradhat el. Ekkor a legközelebb rokon a halottnak szemeit befogja, kezeit oldalai mellé helyezi, álla és szemei körül kendőt köt, s ez ekkép a terítőre tétetik. Az alatt a helybeli imánnak az esetet följelentik, nem feledvén el a holt nevén kívül anyjának s legközelebbi örökösének nevét is bemondani. Az imán a hatóságnak tesz jelentést, egyszersmind a muezzinak és egyházfinak rendeletet ad, kik egy rézedényt s tiszta vizet vivén a mosébul magokkal, a halottat megmosni mennek. Ha a halott nőszemély, a mosást nők végzik, mert férfi nem nyulhat idegen nőhöz, még halála után

sem. Gondosan megmosatván a halott, az imán kámforporral dörzsöli be a tetem azon részeit, mik imádság közben a földdel leginkább érintkeztek, t. i. a térdet, kezeket, lábakat, orrt és homlokot. Ezután utolsó öltönyét adják a halottra, mi áll egy ingből, mely térdig ér, egy takaróbul, mely főt és mellét beföd, és egy varratlan lepedőbül, mely elég hosszú, hogy két végén csomó köthetessék. Férfiaknál mind köröm, mind szakál, mind haj lenyiratik, mert ezt cselekedték egykor a prófétával tanítványai, de nőknél ez nem szabad, hanem a haj két felé választatván, vállán keresztül vive, keblén szétterítettik.

Gazdagok koporsóban temettetnek el, a nők is csaknem mindig, a szegények abban csak kivitetnek. Minden mosénak van több ily közkoporsója. Négy végére négy rúd van alkalmazva, melyen a terhet jó barátok felváltva viszik, és nagy készséggel, miután a proféta azt mondá: »ki egy holtat 40 lépésnyire visz a sirhoz, egy halálos bűnét teszi jóvá vele.« Moséba soha nem viszik, mert szinte a proféta mondá: »mosé az élőknek és nem a holtaknak való.«

Ha a halott már a koporsóban fekszik, előáll az imán és a következő imát mondja: »Ó mindenható, Istene az élőknek és holtaknak, a jelen és távollévőknek s mindkét nemen lévő embereknek. Ó Istenem, hagyd az izlam-ban élni azokat, kiket élni engedsz, és hagyd az igaz hitben meghalni azokat, kiknek halált küldesz. Ez elholt felebarátunkat áldd meg szent nyugalmad kegyelmével, és isteni tökélyed kegyelmével szenteld meg. Ó mindenható Isten! Szaporítsd érdemeit, ha a jók közé tartozik, és bocsasd meg bűneit, ha a tévedők közül való. Adj neki békelmet, üdvöt, s örök székedhez s nyugalmadhoz

juthatást. Szabadítsd meg őt a kiolthatlan tűz kinaitól, és fogadd be a boldogok seregébe. Ó Istenem! változtasd sirját örömmek ágyává, hosonlóvá a paradicsomhoz, és ne a gyötirelem mélységévé, mint azt a pokolban szenvedni kell. Légy irgalmas hozzá, ó te minden irgalmas lények legirgalmasbikja!«

Az alatt a családbeliek, néha fogadott nők is, nem szünnek meg sirni, kiabálni, jajgatni, de asszonyoknak holtat temetőbe kísérni nem szabad.

Végződvén az imádkozás, az imán előlép s a jelenlévőkhez kérdést intéz, vajjon a holt jó muzulmán volt s szabályos temetést érdemel-e? Ha tagadó volna a válasz, az imán a polgári hatóságra bizná a temetést, ellenkező esetben az atyafiak azonnal fölveszik a koporsót s viszik, mindig fejfel tartva a sir felé. Bármilyen dús a holtnak családja, koporsója igen egyszerű, néhány összeszegezett deszkából áll, a különbség a drágább vagy olcsóbb, több vagy kevesebb persa shálból áll, melylyel az beborítottatik.

A sirkertbe kiérvén a halotti nép, ha koporsó nélkül történik a temetés, abból a testet kiveszik, s vagy szalmaszövetre, vagy egyenesen a puha földre fektetik, jobb oldalával Mekka felé fordítva. De a födelet a koporsóru is leveszik a sirban, hanem mindenik esetben a halottra néhány rövid deszkadarabot tesznek keresztben, hogy a föld a testre ne hulljon egyenesen.

A nők arcjai a koporsóban elfátyolozvák. Ezután az, ki a holthoz legközelebb rokon, reá egy marok földet hint, mire a sir gyorsan megtöltetik. Ennek végével a jelenlévők mind leülnek, s az imán, miután a sirra hajolt, s a holtnak és anyjának nevét háromszor kiáltotta volna, a végső imádságot mondja el, majd a korán első fejezetét olvassa föl s ezután a halottas nép eloszlik.

Szokás a sir tetején egy üreget vájni, hova a rokonok időnkint virágot és gyümölcsöket raknak le.

Nagy családoknál azonban ezzel nincs mindennek vége. Szokás tiz-tizenkét ifju vallástanulót meghívni, kik éjjel az egész koránt átolvassák, fejezetenkint osztván föl azt maguk közt, miért ebédet és ajándékokat kapnak. Harmadnapon a szegényeket a kalács egy nemével vendéglik meg, és oly jótéteményekkel foglalkoznak, mik a holt végrendeletén túl esnek; koránt vesznek s azt az árvák és ingyen iskolák közt kiosztják, — szegények gyermekeit fölruházzák, — kútat ásatnak vagy a romladozót kiigazittatják, embereket bérelnek, kik az utczákon föl-alá járnak s a szomjazó szegényeknek italt czincészsében ingyen nyújtanak, szóval a holtnak emlékezetére jót tesznek.

Mindenesetre meglepő azon sietség, melylyel a törökök halottaikat eltemetik, ők, kik minden egyebet oly kimérve, oly lassan, oly szertartásosan cselekesznek. Ki reggel, sőt délben meghal, azt még az napon eltemetik, minden esetre másnap korán. Okául adatik a pestistőli félelem, de valódibb oka azon válasz, melyet Mohammed egy e tárgyra vonatkozó kérdésre adott: »Ha a holt egy kiválasztott, — monda ő, — annál jobb menél előbb fog rendeltetése helyére eljutni. Ha pedig az elkárhozottak közül egy, érdem van benne tőle mielőbb megmenekednünk«*).

---

*) A török életnyelvben sok szó van, mi nyelvünkben ugyan azon jelentéssel bir. Ide irok néhányat: balta, papucs, csizma, pogácsa, kapu, csip-csip (= czipe), pala (= pallos), korbács, faszuly (= paszuly), kucsuk (= kicsiny), kocsi, kalpak, paprika stb.

XI.

Török kávéház belseje. Regélők. Nazredin Kodzsa vagy a török Aezop. Keleti fürdők leírása. Opium-evők. Karagöz nemzeti bábualak bohóságai.

Miből áll a török mulatsága a házi életen kívül? A nők fogadják barátnéikat a háremben, ez egy mód kizárni férjeiket, kiknek ilyenkor oda belépni nem szabad, viszont látogatásokat tesznek, az ugynevezett édesvizek mezőire, vagy a tenger partjára kísétálnak, vagy mennek a piacra, bár nem vásárolnak semmit, de legalább nincsenek hon, s ezt nevezik ők boltozni, boltot járni, végre fürdőbe mennek, s ott ismerőseikkel találkozva, négy-öt órát valóban vigan s boldogan töltenek el. Színház nincs, sem hangverseny, de ha volna is, oda a nők nem mehetnének.

A fürdő a férfiaknak is egyik fő élvezetök, és még a kávéház, melynek száma Constantinápolyban több ezerre megy. Minden ötven lépésre találsz egyet; a piacokon, a bazárok, mint a mosék mellett s a tengerparton egymást érik; künn a vidéken nincs egy szép hely nincs kioszk-csoportépítve egy domb tetején, nincs pázsit egy csörgő patak partján, nincs fok, mit gesztenyék s platánok árnyékoznak be, mint nincs oly szegény falu, melynek a maga kávéháza meg ne volna. Török neve azt jelenti: »az ismeretek iskolája.« És valóban, a középosztálynak s a népnek e hely az, mi nálunk a kör és casino; mert ha keveset olvas, annál kíváncsibban hallgatja mindazt, mi ajakról ajakra hagyományképen száll. Napi munkájok után az emberek itt gyülekeznek össze, s közlik egymással a legujabb híreket, nemcsak ismerőseikről,

nemcsak magándolgaikról, de itt veszik bírálat alá a kormány tetteit s a birodalom közügyeit. Hajdan e gyülekezetekből eredtek a mindenható janicsárok lázadásai, azon összeesküvés is, mely II-dik Ozmánt trónjától megfosztá, egy kávéházban alakult. Testvére, IV-ik Amurat, 1623-ban boszúból valamennyi kávéházat bezáratott, mint 1828-ban Mahmud is, ki a janicsárok kiirtása után jól tudta, hogy a régi rendszer titkos hívei s a dervisek a kávéházakból izgatnak. De a nép föltalálta magát; mihamar valamennyi kávéház megnyilt mint borbély-műhely (egy titkos kávéteremmel hátul), s azóta minden kávéház egyszersmind borbélyház is.

A török kávéházak butorzata, még a gazdagabbaké is, igen egyszerű. Előtte alacsony padok vannak, szalma- vagy nádszövetből készült üléssel; belől boltozatos, kimeszelt fala tele bárdolatlan képekkel, de annál szebb korán-iratokkal. A fal mellett köröskörül alacsony diván fut, min párnák vannak, vagy szőnyegek finom gyékényből. Fölöttük fogasok és polczok tele rakva pipákkal és ezifra üveg-harang alaku edényekkel, a nárgilt szivni, melyeknek fénylő testét a kacskaringósan font selyem-szárak mint megannyi holt kigyók tekergőzik körül. Középen egy háromemeletes szökőkút van, melynek fris viz-szála bugyogva csurog a márványkádba. A boltozatról le rézki-gyókon olajmécsek függenek, melyeket a házigazda meg-megütvén, minduntalan rezegnek, néha a mécs egy fából faragott hajó-mintát ábrázol, melynek ágyunyilásain s ablakain világ sugárzik ki. Szögeken beretvák s ollók függenek, és egy-egy domboru réztál, mely ragyog, mint egy harci paizs. A terem hátulján a tiszta tüzhely van, körülrakva kisebb-nagyobb rézedényekkel, mikben a kávé szem előtt főzik. Ez igen gyorsan s egyszerűen történik.

A finom lisztté tört kávé egy rézbögrébe tétetik, mire forró vizet öntenek, s ki kívánja, annak czukrot is, s így lassan főzetvén néhány másodperczig, a nélkül hogy leszüretnék, vagy megülepedni hagyatnék, apró findzsákban szolgáltatik. A findzsa egy réz vagy ezüst filigrán tojástartóba téve nyújtatik át, hogy a kezét meg ne égesse. Ennél kellemesb italt képzelni sem lehet. Ehhez az európai mód szerint főzöttet nem hasonlíthatni. Minden illat benne marad, s ki hozzá szokott, annak minden másképen készített kávé izetlennek fog tetszeni. A findzsák oly kicsinyek, hogy tiz alig tesz egy theacsészényit, bár tehát a törökök igen gyakran, de még sem sokat isznak.

Midőn egy török bejön, a divánon azonnal leül, s dohányát magával hozva, az átnyújtott csibukot kéjelmesen megtölti, s csendesen mondja »bir ates« (tüzet), mire a szolgál fogóban zsarátnakot hozs pipájára illeszti, alá egy réztányért rakván. Ekkor a vendég körültekint s ha ismerőst talál, kezét szívére s homlokára téve, köszönti, s dohányát szíva és kávéját csöppönként szörpölve, merengve, hallgatva élvezi azon jólétet, mit ők »Kif-« nek neveznek, s mi valóban érzéki boldogság, — kivált ha a lélek csendes, és ez többnyire az, miután lelkiismeretével a török rendesen tisztában van.

Ámbár Törökországban a legrongyosabb napszámos a kávéházban oda ülhet a legdúsabb aga mellé, a nélkül, hogy ez átallaná, ha aranyzott selyem öltönye annak pizskaihoz ér, sok osztálynak, czéhnek megvan a maga szokott kávéháza. Mind e mellett is egy kávéház itt a legfestőibb látvány, mit emberi szem láthat. Itt egy dervis olvas, ott egy turbános vastag török füstölget, amott egy szikár persa szív nargilt, odább egy nyalka ifju görög gömbölyü tükört tart kezében, s a szolgálával szemöldeit

festeti és bajszát pödörteti hegyesre, néha egy zsidó sompolyog be alázatos képpel, vagy egy angol, ki hallgat, bámul és szemlél, vagy egy olasz és francia, ki több lármát csinál mint száz muzulmán. Olykor viharedzette matrózok s csavargók lépnek be. Ha soká nézzük őket, a torzonborz bajuszt, a hajlott csontos orrt, a seprőszerű szemöldöket, a nagy szemeket, mikben a fekete és fehér karika vadul forog, a leberetvált kopasz főt, melyen egy üszök lobog, a barna napfogta arcot, mely sötét-vörös, mint érett dohánylevél, vagy a téгла szine, s hozzá vesszük rájok illő öltözetöket, a kopott vérszin vásznat, mely feje körül van csavarva, a rövid durva pokrócz ujjast, izmos derekán a bő bugyogót, mely szurokcseppekkel van tele, s a tenger sós vizében mosva, kérges mint a bőr, a széles övet, mely hónaljig ér, s itt-ott a lyukakon keresztül testének bőre kilátszik, mely ép oly barna, ép oly bronzszinü, mint meztelen izmos lábszárai, s mint különbféle szinü alakokkal kitätovirozott inas karjai azok, ha e csodálatos alakokat soká nézzük, csaknem azt hiszszük, hogy valamely sziklabarlangban haramiák közé jutánk. Pedig e rongy nem nyomort jelent, s nem undorító az, de festői, a milyen viszontagságos a matrózok élete, olyan megviselt ruhája is, ha ina kemény mint aczél, s husa durva és barna mint ércz, oka, mert ő nem emberekkel, de az elemekkel küzd. Ime ő is, mint a többi vendég, látszólag szilaj külsejével oly békésen, oly szeliden, oly csendesén adja át magát a pipafüst és kávéillat boldogító élvezetének.

Nem mulaszthatom el megjegyezni ez alkalommal, hogy a török bár kit hol lát, azon legkevésbbé sem fog csodálkozni. Nemcsak azon nem, ha egy hatalmas basa a legaljasb kávéházba betér, de az európaiakat sem gyötri

kiváncsi bámézkodásával, és én mondhatom, hogy Sztambulban keresztyén köntösömben békésebben járok az utcákon, semmint Londonban — hol bajsomért, mint Párisban — hol széles kalapomért, mint Berlinben — hol szakállamért egykor kicsufoltak. Alig van nép, melynek ennyire átment volna élő erkölceibe két elv: az egyenlőség elve emberek közt, és a türelemé mindenféle különbféleségek iránt.

A kávéház vendégeit mulattatni szokták tánczosok, zenészek és regélők. A tánczosok többnyire szép leányarczu görög ifjak, fejökön bársony fezen csüggő arany bojtokkal, hajfürteik vállaikra dúsan leomolva, mindenféle illatos kenőcsöktül fénylenek, szemölcük s szempilláik feketére festvék, s így tánczolják néha erkölcstelen tánczaikat, midőn még erkölcstelenebb dolgot nem cselekesznek, mint ezt sokan állítják. A zenészek egyszersmind éneklők is, hat-nyolcz képez egy csapatot, s majd muzulmánok, majd keresztyének, majd zsidók. De a regélők (meddah) mindig muzulmánok; ezek kelet troubadourjai. Magokat tanároknak (khodzsa) nevezik. Előadásaikat rendszeren napszállta után kezdik. Ők egy asztalka mögött, egy alacsony emelvényre ülnek, közel az utcához, hogy a künlévők is hallhassák, jobb kezökben tartván egy kis botot. Többnyire szép ábrázatu férfiak, kifejezésteli szemekkel, csengő hanggal s kecseljes mozdulatokkal. Regéiket a szultán üdvözlétével kezdik meg, s aztán váltva mondják el történeteiket: most egy szerelmes kalandot az ezeregy éjszaka modorában, majd egy eseményt, tele szöve erkölcsi s életbölcseési tanulságokkal, néha humoristicus modorban egy cadit, egy dervist, egy basát gúnyolnak ki, vagy valamely érdekes hőstettet adnak elő a hódítások fénykorából, szóval, egy ilyen regélő min-

den: történész, költő, mesemondó, Aezop szerint, hagyományok elbeszélője. Egy ilyen regélő egyszersmind igen ügyes s tanult mimelő, tudja a hangokat utánozni, mint személyeknek szójárását, menését, mozdulatait is, akár persa, akár arab, akár görög vagy zsidó legyen az. De ő is meg lehet közönségével elégedve, mert az mindig mohón hallgatja; különben is a török ép úgy mint az arab, jól tud hallgatni, mi néha nehezebb mint jól szólani.

Erről mondá Szádi, persa költő:

»Szólj, ha léphetsz föl egy jó mondattal,
Hallgass, ha mit mondnál, nem jó,
Mert inkább légy néma miként egy hál,
Semhogy csacska mint az echó;
S ha szóltál azt újra ne ismételd,
Elég egyszer föladni egy ételt.«

Viseletében a török csendes, méltóságos ugyan, de egyszersmind dévaj, tréfás, pajkos, kedveli az ártatlan, éltelen humort; hasonló e részben a magyar néphez, mely oly méltóságosan tréfál, oly komolyan vigad, s nem nevet, bár pajzánkodik. Melyik népnek nincs egy népszerű jellemalaka, mely a nép közt forgó adomáknak, tréfáknak, élczeknek mintegy böles apja? Ilyennel bir a török is, mely regében szereti a furfangos fordulatokat, és annak neve Nazreddin Kodzsa. Élt-e vagy sem valaha, úgy nem tudni, mint Aezoprul nem, de most minden elmés történet neve alatt kereng a nép ajkán.

Egy párt ide irok azon könyvből, mely ép úgy el van a népnél terjedve, mint a korán.

»Egy napon Nazreddin tanár cathedrába lépett, hogy tanítást tartson, és mondá: Ó hivek, tudjátok mit kell nektek mondanom? Nem, tanár effendi, mondják a

hallgatók, nem tudjuk. Ha hát nem tudjátok, minek is mondjam? Másnap ismét föllépett, s mondá: Muzulmánok, nem tudjátok, mit kell nektek mondanom? Igen, tudjuk, felelének a hallgatók. Ha hát tudjátok, válaszola a tanár, minek mondanám. Ezzel elmene. A meglepett hallgatók ekkor elhatározzák? hogy ha ismét meg fog jelenni, egy rész felelje: tudjuk, más rész: nem tudjuk. Csakugyan újra föllépven, fölkiálta: Ó barátim, tudjátok, mit kell nektek mondanom? Egy rész válaszóla: igen, más rész: nem. Ez igen szép, felele ő; ha így van, hát azok, kik tudják, mondják meg azoknak, kik nem tudják.«

Másik:

»Egyszer a tanár egy üstöt kölcsönöz szomszédjátul, és jól kigondolván az egészet, bele tesz egy kicsinyt, s a tulajdonosnak vissza-viszi. Ez látván a kicsinyt, a tanártól kérdi: Mit jelent az? A tanár pedig feleli: Nem látod-e, hogy az üst fiat szült? E magyarázat bár csodálatos, de mivel a kölcsönzőnek kedvező volt, elfogadtatott. A tanárnak újból szüksége lévén az üstre, értte meg, elkéri és elhozza. Öt nap mulik el, s az üst csak nem küldetik vissza. Megy a tanárhoz, kopogtat, ez előszalad s kérdi, mit akar? Üstömet, felelé az. Téged isten éltesen, válaszol a tanár, de üstöd meghalt. Hát lehet az, hogy egy üst meghaljon? Ha oly könnyen elhitted, hogy szült, hát azt mért nem akarod elhinni, hogy meghalt?«

Harmadik:

»Egykor a vidékről a tanárhoz egy ember jön s neki ajándékol egy nyulat hoz. Szívesen fogadja s mindenféle tisztelettel elhalmozván, házánál őt jól megvendégli. Egy hét mulva ismét eljön, a tanár rá nem ismer-

vén, kérdi, ki legyen? Én vagyok azon ember, ki minap neked egy nyulat hozék. Ujra illendő fogadtatásban részesült. Napok mulva érkezének több utasok, s szállást kérvén nála, kérdi: kik vagytok? kik is felelék: mi szomszédai vagyunk, annak ki neked a nyulat hozta. Később ismét mások jövének; kik vagytok? kérdé a tanár. Mi vagyunk, mondák, szomszédai azon ember szomszédainak, ki neked a nyulat hozta. Ah, igen jól van, felelé a tanár, isten hozott, és egy pohár vízzel megkínálá. S midőn ezek csodálkozva hetvenkednének, mondá: ez a nyul levének a leve.« Tanuság belöle kettős; először, hogy a hálának is van határa, másodsor, hogy ne tartson az ember ott jutalomra számot, hol nem tőn jót.

Ha a kávéházba a valódi muzulmán minden nap elmegy, legalább egyszer hetenkint a fürdőt is meglátogatja, t. i. pénteken, midőn azt elmulasztani nem szabad. Mikor Mohammed a gyakori mosakodást rendelte, nemcsak a Móses példáját követé, kit ő sokban utánzott, hanem a keleti bölcsek sok ezeréves tapasztalásán indula el, kik, főleg keleten, hol már a meleg éghajlat maga röstté teszi az embereket, a testi tisztaságot az egészség nélkülözhetlen föltételének ismerték el. Az ő érdeme abban áll, mikép a pusztán hygiéni szabályból, hogy lelkiismeretesben megtartassék, vallási ágazatot csinált, s ennek elmulasztását Isten elleni bűnnek nyilvánítá, kinek kedves a külső tisztaság, mint a belső tisztaságnak kellemes jelképe. A korán szerint három személyes szenny, s így, rendelete szerint, háromképen kell attól megtisztulni. Az elsőtől megtisztulni a kezek, a száj, a szakáll s más részek megmosása által; a másik már vallási természetű, melynek minden imádságot meg kell előzni, s mely abból áll, hogy a kar a könyök-

től az ujjhegyig, a homlok, az arcz, a fej a fül mögött, a száj és a szakáll, bajsz, és mindez egymásután háromszor megmosatik. A harmadik egész fürdőt kíván, melyet minden pénteken kell venni, a test ha még oly tiszta is. Pusztában, hol nincs viz, homokkal kell magát megdöröszölni, mi inkább *symbolicus* cselekvény, mit az őspatriarchák az állatoktól látszottak eltanulni. Minden mosakodást egy pár sorbul álló imának kellene megelőzni.

Természetes e szerint, hogy nincs török kis falu, melyben egy fürdő nem volna. *Constántinápolyban* nyilvános van legalább 450, közüle igen sok ingyen fürdő, némely kizárólag a nőké, legtöbb közös a két nemmel, de úgy, hogy mind a férfiak, mind a nők számára bizonyos napok vagy bizonyos órák vannak kijelelve. Vegyük hozzá, hogy minden vagyonos család házi fürdővel bir, mikben a felosztás ugyanaz, mi a közfürdőkben, csakhogy bennök mindazon buja fényüzést föltalálni, mit kelet regéiben olvasunk. Vannak fürdők, melyeknek falai, padlóí, boltozatai, szökőkutai, mármarai márványból, alabastromból vagy drága porcellánból építvék, s melyek művészi faragványaikkal s aranyásaikkal a szemet elbájolják; magas dombtetőik szines ablakain át szeliden tündöklő fél-világ lopózik be; ezeken felül szép párkányzat, faragott koszorúk, festett arabeszkek, selyem kárpitok, puha bársony pamlagok aranyos bojtokkal, réz vagy ezüst serpenyők aloë-fát égetni, fapapucsok ezüst gombokkal kiverve, karmasin színü atlasz öltönyök aranynyal átszőve, finom törülközők selyem virágokkal kihimezve; mindezek elvakítják a szemet, s a kik a szultán fürdőjét az új palotában (*Tsiragán*) láthatták, mely mór izlésben egyetlen egy darab habos fe-

hér alabastromból látszik kifaragva vagy inkább fel-fúva lenni, s pillangós boltozata úgy fénylik mintha tele volna csillagokkal, azt állítják, hogy az felülhaladja mindazt, mit tündérek lakáról emberi elme képzelhet.

Ki egy sztambuli török fürdőt magának képzelni akar, feledje el a mi városi nyomorult intézeteinket; az rendesen egy nagyszerű épület, rézzel fődött dombtetőkkel és folyosószerű szép oszlopsorral. Kivülről egy nagy kapuról ismerni rá, melynek ajtaja lengő vörös kárpitból áll. Belépvén, az első egy hosszudad négyszeg terem, magas, gömbölyű boltozattal, mely felülről adja a kétes világot. Padlója fehér márvány, melynek közepén egy szép szökőkút hullatja vizét, körülrakva mentával, basilikommal s más illatos virágokkal. A fal körül alacsony ágyak helyezvék, s fölöttök egy oszlopokon nyugvó karzat, szinte ágyakkal ellátva, mikből minden vendég egyet kap, hol levetkőzik, s hol a fürdés után magát ki fogja nyugodni. A mindenféle színű csikos és koczkás fürdőruhák sinegeken, mint zászlók, száradva lógnak. Ez előteremben van az étasztal is, kávéssal, czukrászszal, pipással, kik a vendégeknek kávéval, nargillal, gyümölcsessel, serbettel s mindenféle édes italokkal és süteményekkel szolgálnak. Az igazgató egy emelt helyen ül, s az érkezők óráit, pénzét és drágaságait gondjai alá veszi, s egyszersmind a szolgálkkal, kik munkaszakjuk szerint vannak osztályozva, rendelkezik.

Levetkőzvéen a vendég, mellé egy szolgál adatik, ki neki két színes pamutlepedőt nyújt át, melylyel magát betakarja, s lábára fapapucsot öltvén, így megy be az első terembe, mely hűsnek neveztetik, ámbár hévmérséklete legalább 35 Reaumur foknyi. Itt mintegy tiz perczig marad, mely elég arra, hogy izzadásba jöjjön. Ekkor a

hévterembe vezetetik, mely szinte felülről, a boltozatról kapja a világot, s márvány padlója a közepe felé lejtős, hogy a víz ottan kiszivároghasson. A falban félkörded források vannak, két rézcsappal, mely közül egyik hűs, másik hév vizet ad. E teremben több alacsony márványpad van, melyre a vendéget fektetik, s itt esik át azon mindenféle kenésen, gyúráson, markolgatáson, dörzsölésen, taglaláson, mely ujoneznak nem kellemes, néha fájdalmas, de mindig egészséges. A hőség azonban bár nagyobb, nem oly kellemetlen mint az orosz fürdőkben, mert itt nem a katlanból jön be ropogva a fojtó gőz, mint ezekben, hanem a márványpadló alulról fűtetik, ezért szükséges a fapapucs, s a kövön folydogáló víz az, mi könnyű meleg gőzzé válik, mi oly átlátszó, hogy sem látni nem gátol meg, sem a mellet nem nyomja.

Az elég durva taglalás után a vendég fölkél, s egyik forrás mellé egy faszámolyra leül, s egy réztállal kívánata szerint melegebb vagy mérsékeltebb vegyítékű vízzel tetőtül talpig többször végigöntetik. Kipihenvén magát, mert bizony szüksége van rá, a szolga szőrkefével erősen s ügyesen megkeféli, s az európai, ki magát tisztának hitte, csodálkozva szemléli, mi sok és mi vastag tézta szerű anyag vonatik le bőréről. Ezután még illatos szappanhabbal mosatik le, ki óhajtja, annak haját és szakállát is nagy ügyességgel megtisztítják s rendbe hozzák, mondhatni szálankint, mint a kéz- és lábujjakat is, használva kést, fogót, porokat s szagos kenőcsöket, mik nálunk ismeretlenek.

Ekkor a vendég a hűs terembe vitetik, hol három száraz lepedőt adnak rá, fejét, mellét, ágyékát gondosan beburkolván, s midőn az izzadás szünni kezd, a szolga az öltöző szobába kíséri, hol jól betakarva, tiszta ágyba

fekvén le, még egyszer jön izzadásba, de ez már kellemes és nem tartós. E pihenő lomhálkodás, e bágyadozó fekvés, e fáradság s megújulás együtt, a röstségnek e gyönyöre, ez érzése a lankadásnak, mely mulik, és közelsége az erőnek, mely visszatér, ez valami kimondhatlanul kellemes érzés, s a török ha valahol, itt adja át magát, kávészörpölés, dohányillat és serbet-iddogálás közt, amaz érzeki boldogságnak, mi nem egyéb, mint boldog merengés a puha nyugalom álom-öleiben.

Az egész eltart két óráig, vagy tovább, t. i. kinek benne kedve telik. Ki másokkal nem akar együtt fürödni, az néhol külön osztályt is kaphat, mely szinte három szobából áll, de természetesen ez többre kerül; különben nincs ok a közfürdőtől idegenkedni, mivel bár több személy van egy teremben, de mindenki magával lévén elfoglalva, szomszédjára nem ügyel, nem is illenék ezt tenni, s mint mindenütt a legnagyobb tisztaság, rend, úgy a legfinomabb illedelem uralkodik.

Midőn nők jönnek fürödni, a fürdői szolgálománya egészen megváltozik, s a férfiakat nőcselédek váltják föl. A háremek itt szoktak legörömostebb találkozni, s mivel ők hajékeiket egész hétre itt készíttetik el, s mivel a török nők testeik ápolásában száz meg száz titkos mesterséget használnak, s a fürdés nekik egy-egy ünnep, hol esznek és isznak, s zenével és tánczczal mulattatnak, — ők a fürdőben mindig fél napig maradnak. Nem is olyan csendes ilyenkor a fürdő, mint akkor, midőn férfiak vannak benne; a csevegő nők mindazt, mit egy hét óta éltek, hallottak, lármásan beszélnek egymásnak. Gyönyörű látvány lehet egy ily fürdő, midőn benne, paradicsomi egyszerűségben, két-háromszáz ingerlő kecsü Éva jár-kele, de halandó férfinak nem adatott ezt láthatni. Drága

szőnyegeket visznek magokkal, melyeken angyali alaku gyermekek játszadoznak, kendőik, lepedőik finom muszszelinből selyem virágokkal kivarrvák, fapapucsai ezüstgombokkal vannak kiverve; egyik már ágyban nyugszik shal-turbánnal fején, másiknak hollószínű haját ifju és bájszépségü rableányok ágakba fonják, gyöngyökkel vagy veres korálokkal vegyítve, s mindenfelé, a szökőkut körül, a karzaton, a pamlagokon csoportozatokat látni művészi s leirhatlan helyzetekben, ki messziről nézné e termet, egy muzeumnak vélné, hol fehér márványból faragott meztelen szobrok gyűjteménye van.

Ezekből látni, hogy a fürdők ama fényes, elmés és kéjelmes elrendezése, mely a régi Babylon, Egyiptom, Persia népeitől a görögökre és rómaiakra mene által, a török fürdőkben fenmaradt. A Pompéji romjaiban talált csaknem ép fürdők bizonyítják, hogy az anyagi gyönyör mind e finomságait a rómaiak már ismerték. Meglehet, a törökök néha nem tartanak mértéket ez élvben, azonban ez kivétel, de az igaz, hogy mi nyugatiak hygieni tekintetben nem eléggé ápoljuk a testet, talán mivel romlandó, s városi fürdőink e nevet alig érdemlik. Török szempontból a testi tisztaság egy neme az erénynek, ellenkezőleg a (legalább középkori) catholicismus fogalmával, mi szerint a szenny vala szent, annyira, hogy Spanyolországban egykor mindazok, kik gyakran fürödtek, megtartva a mórok szokását, eretnekség gyanújában tartattak.

Az opium-evők száma ujabb időben igen megfogyott. Még most is mutogatják a Szolimán mosé déli oldalán az utczát, melynek kávéházaiban az opium-evők serege egykor össze szokott gyülekezni, merev tekintettel, vérbe forgó szemekkel s nyáladzó ajkkal várva a

magasztos lát pillanatát, mely lelköket álomszerű s csodálatos visiókba ragadja; mint mutogatják a fákat is, melyeknek árnyékában rángatózó tagjártatások közt kábult, de azt mondják, leirhatlan, kibeszélhetlen gyönyörteljes részegségökben föl s alá jártak. Ha e faj egészen nem halt is ki, legalább az öldöklő élveknél titokban áldozik.

Kávéházon és fürdőn kívül egyetlen mulatsága a törököknek *K a r a - g ő z* (= fekete szem) elmésen bohó mutatványai. Ez egy neme az olasz marionetteknek, csak hogy a személyeket benne bábuk helyett chinai árnyéképek adják. Képzeljünk egy sötét kárpitot, melynek közepén egy hátulról megvilágított átlátszó koczkatér van, s melyen a játszó személyek árnyalakjai megjelennek, köztök fő maga *Kara-gőz* és furfangos inasa, kik egymást kölcsönösen, s ketten együtt a többi szereplőket minden uton s módon rászedni törekednek. A játék tárgya, közbeszöve fülkinzó dalokkal, miket egy csörgő dob zörgése kísér, vagy szerelmi kaland, vagy a persák kicsufolása, kik ellen a törökök minden gúnyjaikat irányozzák, vagy valami napi esemény; s a határtalan s kíméletlen szabadság, melylyel *Kara-gőz* a szultánt kivéve mindent megbírá és kicsufol, basát, muftit, dervist, cadit, bankárt, az oka, miért előadásait a nép annyira kedveli. A török nyelv kétértelmű, s kétélű szóokban, mint szójátékokban is igen gazdag, elmésségei találnak, a nélkül, hogy sértenének, s e bábút a közvélemény úgy tekinti, mint ki a nép nevében böki és szúrja, és valóban talpraesett elmésséggel, azokat, mik és kik a sujtást érdemlik. Igaz, a nézőket oda vonják holmi botrányos jelenetek is, meg vastag tréfák, szemtelen elmésségek, nyers kifejezések s dolgok, mikért ha a bábuk nem pirulnak, a nézők pirulhatnak; de hiszen Athénben

egykor Arisztophánesz meztelenebb jeleneteket hozott színpadra, aztán egy rendőr mindig jelen van, ki hosszú botjával rendre utasítja a hahotás kaczagókat, de Kara-gőznek nem szól. Kara-gőz néha a háremekbe is meghívattik, a nőket mulattatni, kik elválasztó rácsaik mögül gyönyörködnek pajkos latarságaiban. Viseletében a török bármi méltóságos, szavaiban bármi komoly, erkölcsiében bármi szigorú, ez mutatja, hogy ember ő is, szívében szinte van gonoszság, romlottság és dévajság, melynek valami résen utat kell találni, és e rés Kara-gőz mosdatlan ajka és éles nyelve.

Néha népdalokban a nemzeteket is jellemzi a gonosz Kara-gőz, midőn egyszer előadásán jelen valék, 1535-ből Meali híres költő e dalát énekelte:

Rosz ellen az Albán, rosz mint a bolhafaj,
Hát még a hitlen szerb? az veszélyes és rosz,
S még veszélyesb ellen, mint tetű, az orosz,
De legveszélyesb a magyar poloskafaj.

XII.

A török nők állapota a társaságban. A soknejűség. A szultán háremének belső szerkezete. A rabszolgák és a rabszolgaságot rendező törvények és szokások.

Ha a török nép szokásait, erkölcsiét s társas életét tekintjük, ekkor egészen ráillik, mi róla mondatott: hogy e nép Európában csak táborozik. Keletről hozta magával ama két társasági szerkezetet: a soknejűséget és a rabszolgaságot is, mit ha elvben nem kárhóztatni lehetetlen, de gyakorlatban kevésbé rettenetes, mintsem képzelnők.

A soknejűség keleten örök idő óta létezett, mint kifolyása azon hibás eszmének, miszerint a nő erkölcsileg a férfinál alacsonyabb, következőleg ettől szükségképen függenie kell; oly eszme, mely minden ős törvényhozásban uralkodott, a persátul kezdve, mi zsarnokságon alapult, a görög állodalmakig, mik respUBLICÁT képeztek.

Midőn a keresztyén vallás világra jött, az emberiségnek fele, t. i. a nők, szolgálói, rabjai valának az emberiség erősebb felének, t. i. a férfiaknak. A férfi és nő erkölcsi s érzelmi egyenlőségét, mint elvet, először a keresztyénség mondá ki, de másfél ezred mulék el, mielőtt a vallás által felállított ez elv a polgári törvényekben is elismertetéék, sőt még ma is csak a szorosb értelemben vett társas élet körében állnak a nők a férfiakkal egyenlő fokon, de a hivatalokból mindenütt ki vannak zárva, jogaikat csak a férjek ellenőrsége alatt gyakorolhatják, s az egész világon nincs alkotmány, mely a nőknek annyi jogot biztosított volna, mint a magyar, — nincs most sem. — Ah, hazánk valóban megérdemli, hogy leányaitól kétszeresen szerettesék !*) Kétséget nem szenved, mikép még a középkorban is a nők sorsa Európában nem sokkal vala jobb, mint vala az hajdan keleten. Hisz a VI. században egy concilium a fölött tanácskozott: a nőknek van-e lelkök, és üdvözülhetnek-e? A XVI. században egy könyv e czim alatt: »A nők nem emberek»

*) Midőn Angliában és Franciaországban utazván, alkalmam volt elmondani, hogy a magyar régi törvények szerint az özvegy nő választó szavazattal birt, a diaetára képviselőt küldött, meghalt férjének javaiban maradt míg élt, saját vagyonával szabadon rendelkezett, való pört szinte kezdhetett, stb. állításomat alig hitték el, mert e két országban a nő, ki férjhez megy, ugyszólván jogát elveszti s férje engedelme nélkül semmit sem tehet.

hasonló vitát idézett elő. Mint egykor a görögök a gyenezébe dugva őrzék asszonyaikat, oly magánosan folytak a lovagvárban a keresztyén nők napjai is, velök a férj nem bánt jobban, mint ő, az ur, jobbagyaival bánt; egy francia törvény megengedte, hogy üttessenek, »csak ne éles vassal, s hogy a seb egy tisztességes büntetés korlátait ne haladja«, különben az asztalnál férjöknek mint eseléd szolgálának, midőn lovaikról leszálltak, a kengyelt tarták, azoknak szavuk nekik parancs volt, szóval, mint régen, mint keleten, a férjnek a nő inkább szolgálója, mint társa volt. Bármi tiszteletet s hódolatot mutattak dalaikban nők iránt a troubadúrok, az mitsem bizonyít; megénekelték, mint a virágot, mit, ha elhervada, lovaikkal eltiportak; így zengték meg a nőket az arab vándorköltők is azon korban, midőn a nő nem vala jobb egy szép állatnál; alig három százada, hogy Európában is a nő magának kivívta a helyet közel ahhoz, mihez joga van, s melyet előbb-utóbb el fog foglalni.

Mi óriás reformot csinált a keresztyénség a nők sorsában, ép oly nagy vala a változás, mit Mohammed új tana, keleten, sorsukban előidézett. Megjelenése előtt a család mint szerencsétlenséget tekinté, ha leánya született, s nagy részét azonnal elevenen eltemették; ő, Mohammed volt az, ki a nőt joggal ruházta fel, ki neki a családban rangját kijelelte, s ha férjével egyenlőnek nem mondta, utána az elsőnek. Mohammed igen sokat tőn a nők erkölcsi becsének s értékének elismerésére, nem az ő hibája ha a roppant lépésnél, mit ő tőn, követői mozdulatlanul megállva maradtak. Ő a koránban mindent, mi a nő állására vonatkozik, gondos részletességgel meghatározott. Bár a férfit felsőbbnek állítja, mondván: »A férfiak felsőbbek a nőknél, azon tulajdonoknál fogva, mik által

Isten azokat ezek fölébe emelte, és mivel vagyonaikat a férfiak a nők adományozására fordítják. Az erényes nők engedelmesek és szófogadók; férjöknek távollétében gondosan megőrzik, mit Isten érintetlenül megőrizni rendelt; meg fogod pirongatni, kik engedetlenségök miatt pirongatást érdemelnek; külön ágyba fekteted; meg fogod büntetni, de mihelyt engedelmeskedni fognak, hagyj nyugton őket.« Isten magas és nagy (korán IV. 1.); de nem szűn meg a nőnem becsülését hévvel ajánlani, ismételve: »Ó emberek! tiszteljétek az ágyéket, mely titeket hordott. Isten látja cselekedeteiteket« (korán IV. 38). »A nők a ti ruháitok és ti az övékéi vagytok, (k. II. 183),« azaz egymásnak egyenlően s kölcsönösen szükségesek.

Kik azt állítják, hogy az izlam tana szerint a nőknek nem volna lelkök, vagy ha van, betudás alá nem esnének, azok a koránt nem olvasták, mely a nőket cselekedetökért erkölcsileg felelősöknek jelenti ki, s világosan mondja, hogy a jövő életben bűneikért ők is lakolni, jótetteikért ők is jutalmaztatni fognak: »A férfiak és a nők, kik Istennek átengedik magokat, a férfiak és nők, kik hisznek, mindkét nemen lévő személyek, kik kegyesek, mindkét nemen lévő személyek, kik igazságosak, mindkét nemen lévő személyek, kik mindent türelmesen viselnek, az alázatosak, mindkét nemen lévőek, a férfiak és nők, kik alamizsnát adnak, mindkét nemen lévő személyek, kik a bűjtöt megtartják, a tiszták, mindkét nemen lévőek, a férfiak és nők, kik Istenre minden pillanatban gondolkodnak, mind bocsánatot nyernek Istentől, és nagylelkű jutalmat (k. XXXIII. 35).« Más helyen mondja: »Férfiak vagy nők, kik jócselekedetekben gyakorolják magokat, és egyszersmind hívők, a paradicsomba be fognak menni, és jutalmokból annyi sem vesz el,

mennyi egy egyiptomi szilva magvának gödrébe elférne (k. IV. 123).«

Sőt a keleti emberiség történetében Mohammednek egyik legnagyobb érdeme, hogy erkölcsi és vallásos tekintetben az emberi nemzet felét, a nőket ő emancipálta. Midőn ő e két szempontból szól a nőkrül, a korán több verseiben egyenesen kimondja az egyenlőség elvét; csak mint a polgári társaság tagjait rendeli a férfiak alá. Többet tennie egyszerre alig lehetett azon világrészben, hol az Isten választottának mondott Dávid, s a bölcsnek nevezett Salamon százankint számlálta ágyasait, kik e részben a kegyes Ábrahám patriarcha példáját követték és azon korban, midőn Arábiában ép oly ismeretlen volt a törvényes feleség fogalma, mint nálunk borzasztó a soknejűség. Mit ő tehetett, az abból állt, a házasságot polgári intézvénynyé tenni s a nők számát megszorítani. Ha tehát ő négy törvényes feleség birását és ezenkívül rabnők tartását megengedi is, ez engedélyt annyi kötelességekkel, annyi föltételekkel korlátolja, s azt annyira azonosítja vallásos szinnel, hogy a fajtalanság kötelékeit tágitani látszván, azokat tulajdonkép megszorítja. Ő maga mondja a koránban: ki nem elég gazdag hívő nőekkel rendes házasságra lépni, ám vegyen magának hívő rabnőket, ez a nőtleneknek azért engedtetik meg, hogy nagyobb bűnre ne vetemedjenek, de érdemesb dolog ezt nem tenni, mint érdemesb csak egy nőt tartani.

Mindenesetre a korán a soknejűséget megengedi, de nem ajánlja, s a törökök ritkán veszik hasznát ez engedélynek. Ezért a soknejűséggel itt nem mint szabályal, de mint kivétellel találkozunk. Constantinápolyban az ulemák, a kormány tagjai, a hivatalnokok, a katonatisztek, a kereskedők, mesteremberek, szóval a

muzulman népességnek $\frac{99}{100}$ része csak egy nővel bir, s a tartományokban a soknejűség még ritkább eset. Egyik oka a korán, mely dicséretes dolognak mondja egy nőt tartani, másik oka a törvény rendelete, mely a férjet kötelezi nemcsak mindennel ellátni a nőt, de még jövendőjüket is biztosítani, mi a soknejűség ellen ugyanannyi korlát; mi a minisztereket, basákat s több tisztviselőket illeti, a kik vagyonaiknál fogva képesek volnának háremet tartani, ezeknek legnagyobb része csaknem kérkedik abban, hogy egy nőnél többet nem vesz, bár indokaik különbözők, egy követi szívét, más a korán parancsát, harmadik az európai műveltség befolyásának hódol, sok mint hazafi a nép előtt jó példával akar előljárni, s az önmegtagadást annyira viszik, hogy első nejök meghalván, második házasságtól vonakodnak.

Tekintve a nőt a ház belsejében, ő itt nemcsak személyére nézve szabad, hanem korlátlanul intézkedik gyermekei és cselédei fölött is, azokat neveli, ezeknek parancsol, barátnéitól látogatásokat fogad, sőt azon férfirokonoktól is, kikkel házasságra lépni törvény szerint tiltva van, szóval a milyen szűk a kör, melyre van szorítva, ezen belől szabadsága ép oly nagy, s küszöbét férje maga sem lépheti át, mikor nejénél más nők vannak látogatóban. Ezenkívül, midőn tetszik, mindig kimehet vagy sétálni, vagy látogatni, vagy vásárolni, de elfátyolozva, s kísérve cselédektől. Mint anyának kizárólagos joga van gyermekeit mind a fiukat, mind a leányokat őrizni, táplálni és fölnevelni, ezeket míg férjhez nem mennek, azokat míg a nyilvános tanodába nem járnak, sőt még ekkor is, a háremben töltik szabad óráikat. Ha tehát török nőnek a szép, a nagy világ zárt könyv, a családi élet gyönyöreit teljesen élvezi, s az anyának és gyermekeknek a

gyakori és tartós együttléte kutféje azon családi boldogságnak, mely sehol sem édesebb, sehol sem bensőbb, sehol sem gyöngédebb; minden török anya érzi azt, mit a korán mond, hogy: »a csók, mit gyermek ad anyjának, oly édes, mint az, melyet a paradicsom küszöbére fogunk nyomni.«

Nem is oly tudatlanok a török nők, mint azt európai utazókkal a boszus és irigy constantinápolyi görögök elhitetni szeretnék. Sőt több művelt török nő van, mint görög, bár lehet, hogy ezek közül több tud olvasni. De mi haszontalan könyveket olvasnak! Annyi igaz, hogy nincs sem görög, sem örmény nő, ki irodalom terén foglalkoznék, ellenben, mint régibb időkben, több török nő-költő volt, ugy most is több nő van, ki híres lőn művei által. Legnépszerűbb az élők közt Leila Khánum, ki három kötetnyi költeményt irt, többnyire szatyrák, ghazellek, sonnettek, epigrammok és dalok, mikhez a zenét is ő irta. Utána következik Haszszéna Khánum, ki tiszta prózája s leveleinek kecseljes nyelve által lőn híres, s e miatt török Sevigné-nek neveztetik. A leánygyermek, kiket Georgiából hoznak, öt-hat évig zenére, tánczra, dalolni, írni, olvasni, sőt komolyabb ismeretekre is tanítatnak, mielőtt eladatnának, mert a rabnőnek becsé nemcsak szépségétől, de efféle képességeitől, is függ. Igy megmagyarázható, miként vala képes némely szultán-anya, ki egykor rabnő volt, oly nagy befolyást gyakorolni a birodalom ügyeire. Világszerte tudva van, mikép Törökországban sok politikai kérdés a háremekben oldatik meg, mi arról tesz tanubizonyságot, hogy a török nőknek mind módjuk, mind képességek van uralkodni férjeik fölött még a ház körén tul eső dolgokban is. Bár a nő közvetlen nem vesz részt oly dolgokban, mik a házon

kivül történnek, de mindent tud, férje semmit nem titkol előtte, keblébe önti ki örömét, bánatát, bajait, terveit, s így történik, hogy igen gyakran a nő az ész, mely intéz, határoz, s a férfi pusztán a végrehajtó, s ez áll nemcsak házi ügyekre, de olyanokra nézve is, mik a férj hivatalos állására vonatkoznak.

Egy angol orvos, kinek kilencz év folytában hivatalánál fogva is sok alkalma volt a török családi élettel s a nők állapotával belsőkép megismerkedni, ezekről így nyilatkozik: A muzulmán magát a nőnél felsőbbnek hiszi, mert a korán így állítja, s a természet némileg igazolja. Jó indulattal van hozzá, de e jóság komoly, pártfogó, mint felsőbbé egy gyöngébb lény iránt, de ki az ő boldogságához szükséges. A férfi a nőt minden más földi jónak elébe teszi, úgy tekintvén azt, mint a legfőbb jót, mit istenség neki adhat. Nem ő kíván tőle hozományt, hanem azt ő ad neki; nője rokonainak ő küld ajándékokat, tőlök, nején kívül, semmit nem vár. Kötelességét irányában maga a természet jelöli ki; a ház külső ügyeit ő vezeti, háznépét ő tartozik táplálni, ruházni s minden-
nel ellátni, rangjához és vagyonához képest. Ha ezt nem teheti, neje válást sürget és megnyeri; ha teheti, de tenni nem akarja, neje törvényesen kényszeríti rá; ha nejevel rosszul bán, szigoruan lakol.

A házon belől a nő viszi az igazgatást; férjének ugyan tartozik engedelmeskedni, de ezen túl minden tőle függ, ő parancsol a cselédeknek, ő ügyel föl mindenre, ő gondoskodik az asztalrul, fürdőrül, italokrul, ő foglalkozik a gyermekekkel. Ha a férj nem vagyonos, sző, fon, varr, himez, mos, szóval végzi mindazon munkát, mire a családnak szüksége van, s mit a házon belől elvégezhetni.

Mindezt összevonva, világos, miképen Törökországban a nő a törvény előtt egy erkölcsi és felelős lény, ki- nek mind jogai, mind kötelességei vannak, s a vallás előtt is mint olyan ismertetik el, mert nők gyülekezetében akármely nő végezheti a szertartásos imádkozást, mint bármely imán, s a muzulmánoknál a papi foglalkozás csak ebből áll; sőt joga van fegyvert is fogni, ha a hit veszélyben forog, mint ennek a török történetben több példáját olvashatni, de ép azért, az ilyen szent hadban a mi fegyvernyugvást vagy békét egy vagy több ellenel nő köt, az ép oly érvényes, mint ha azt az álladalom feje kötötte volna.

Azon gondolat, hogy egy férfi, a szultán, 350 nővel korlátlanul rendelkezhetik, kiknek legalább fele ingerlő kecsékkel bir, megzavarja képzeletünket, és elménkben csodálatos képeket idéz elő. Azonban a valóság különbözik attól, mit a képzelet előnkbe rajzol. A fejedelmi háremben oly szigorú szabály s illedelem uralkodik, mely képes a szultán szenvedélyeit is korlátolni. Nem kell felednünk, hogy mint mindenütt a világon, a vallás és erkölcs itt is bizonyos határokat jelöl ki, melyen túl a szultán sem léphet, ehhez járul az udvari szokás, mi sehol pontosabban meg nem tartatik; s ha e kettős korlát elég nem volna, a nők szerelemfáltése is egy-egy gát, úgy hogy ha a szultán a házi békét kedveli, ha örökös sirással, szeszélylyel, nehezteléssel, ájulással s az asszonyok ezer efféle fogásaival nem akar küzdeni, kénytelen változékony vágyairól lemondani, s úgy cselekedni, mint a hárem házi törvénye megkívánja. Szóval, mi kötelességeknek más férj alá van vetve, azokat a szultán is megtartja, ha háznépe számos; de a korán neki is törvénye, s az emberi szív úgy van alkotva, hogy annak természete keveset

szeretni. Mit használ neki, hogy százakat szerethet, ha csak egy szive van? Helyzete hasonló azon utazóéhoz, ki egy gazdag virágkertbe vezetetik, s szabad egy pár virágszálat leszakasztani, de ha választott, a többiek neki nem viritanak.

A szultán helyzete mint minden tekintetben, e részben is kivételes. A szó szoros értelmében neki neje nincs, mert közte s nő közt házasság muzulmán szertartás szerint sem köttetik, neki csak rabnői vannak, kik közül több vagy kevesebb, — de hétnél több soha — Bujuk Kadin effendi-nek (nagy asszonynak) neveztetik, s törvényes nő méltóságával bir. A mostani szultánnak öt ily neje van. Midőn egy rabnő Kadinná lesz, nevét elveszti, és szám szerint, első, második stb. Kadinnak mondatik. Ritkán történik, hogy Kadinná legyen nő, kinek előbb gyermeke nem született. Rendesen első Kadin az, ki fiat legelőbb szült. De mindnyájan egyenlő jogokkal birnak, mindeniknek egyenlő és külön háztartása van. Külön lakosztályaik, fürdőik, hivatalaik, agáik és rabnőik vannak, melyek mint udvari hölgyek, felolvasók, szobaleányok és cselédek kizárólag őket szolgálják. Az udvari főkamrás visz minden költséget, de apró kiadásokra havonkint mindenik 3000 pfrtot kap, mit papucspénznek hívnak. A szultánnő nevezet tehát őket nem illeti, e czimhez joga csak a szultán anyjának, (Szultana-Validé) testvéreinek és leányainak van, kik a fejedelem jelenlétében divánra egyedül ülhetnek, míg a Kadin-ok helyet csak a földre rakott párnákon foglalnak. Ezek a külvilágtól teljesen el vannak zárva, atyafiaikkal levelezniök sem szabad, sőt még a szultánnők is csak olyan hölgyek látogatását fogadhatják el, kik velök igen közel vérségi összeköttetésben állanak. Nem egy nagy-követ neje kérte

már az engedelmet a fejedelmi hárembe mehetni, de mindig siker nélkül. A heréltek is, bár künn szigoruan öröködnék, csak parancsra jelennek meg egy Kadin szobájában, ki őket mindig elfátyolozva fogadja.

A fejedelmi háremben lévő nők száma mintegy 400-ra mehet, melyből körülbelül 150 szerecsen, kik a szolgálat alsóbb nemét végezik. Az egészet ekképen lehet osztályozni: Elsők a szultán anyja után, a szultán testvérei és leányai, kik szultánnőknek czimeztetnek; utánok jönnek a Kadinok, ezek után annyi fő-udvarhölgy, a hány szultánné és Kadin van, a többi összesen négy osztályt képez, t. i. 1-ső a választottak (Gedeklik), 2-ik a főbb nők (Uszta), 3-ik az ujonczok (Sahzirda), 4-ik a cselédek (Dzsária) osztálya.

Az első s a legszebb osztály csak tizenkét nőből áll. Ebbe a legbájosabbakat s legműveltebbeket válogatják ki, s feladásuk a szultánt legbelsőbb körében szolgálniok. Közülök választatnak a fő-udvarhölgyek, s némelyikből, kinek a szerencse kedvez, Kadin lesz. Természetes tehát, ha a nők ez osztályba jutni mindenkép vágyakodnak. Ezeknek külön lakuk, fürdőjük és asztaluk van, és a harmadik vagy negyedik osztálybeli nők által szolgáltnak. Öltözetök pompás, testöket drága ékek fődik, s köztük és a Kadinok közt fényüzésben nincs különbség, csak rangban van.

A második osztály annyi kis seregére (törökül: odá-ra, mi szobát jelent) van felosztva, a hány hajadon szultánné és Kadin van, s mindeniket kizárólag és különösen egy-egy ily sereg szolgálja, és ép ezért nevét vagy számát azon nőnek viseli, melyet szolgál.

A harmadik osztály ifju növendékekből áll. Ezeket tánczra, zenére, felolvasásra, himzésre, serbet-készítésre,

szóval mindenre, mi a házi életben vagy mint multság vagy mint munka szükséges, gondosan nevelik, képezik, oktatják, s az első két osztály időnkint ezekből pótoltatik. Ez osztályba a szultán gyöngé leányokat vétet, még gyakrabban anyjától, férjhez ment nőtestvéreitől s basáitól ajándékban kapja.

A negyedik osztályt nagy részben szerecsen nők képezik, kik a gyermekekre ügyelnek, mosnak, varrnak, fonnak, tűznek, a fürdőt készítik, szóval ezek a szoros érteben vett szolgálók. Nemesak mindenik osztályt már öltözetéről meg lehet ismerni, sőt a második osztályban minden kis sereg egyenlő kelmét hordván, asszonyának választott színét viseli.

A konyha-épület, hol a nők számára főznek, a háremen kívül, de mellette van. A szakácsok, kik az ételeket hozzák, ezeket egy, a falba alkalmazott forgó szekrénybe teszik, milyent nálunk az apáca-kolostorokban látni, s a sarkán egyet fordulván a szekrény, a belől álló rabnők a tálakat átveszik, a nélkül, hogy láttak, vagy láttattak volna. Minden odának külön tálnak, s külön asztalnál hét-nyolcz nő eszik egyszerre, az ebéd áll öt-hat ételből, s azon kívül többféle czukorsüteményből, befőzöttből, serbetből, kávéból, mert Törökországban mindenki nyalánk, a szakállós férfiak ép úgy, mint a nők s gyermekek.

A háremet hét magas nő-hivatalnok kormányozza, t. i. a Khet Khoda (fő-udvarmesternő), a Khaznadár uszta (kincstárnoknő), a Csamasir uszta (a ruhákra s a fejérműekre ügyel), a Csasmidszir uszta (az étel-szolgálatot kezeli), a Kijatib uszta (főitkárnő), a Hammamdzi uszta (a fürdőket rendező), és a Kilárdzi uszta (házmesternő). Mindenkinek több helyettese és kü-

lön cseléd személyzete van, melylyel azon munkákat végezteti, mik hivatalkörébe tartoznak. A nevezett hét nő rendesen éltes fehér rabnő, kik hosszú szolgálat által bizodalomra érdemeseknek találtattak, s bár a főudvarmesternő hatósága alatt állanak, de valamennyi, mint egy-egy magasb udvari méltóság, saját háztartással bír.

Midőn a szultán este, az ötödik imádság után, a hárembe megy, minden szolgálk visszavonulnak, csak a fekete aga marad mellette, ki egy gyertyát visz előtte a belső folyosón, hol mély csend uralkodik és senkinek sem szabad magát mutatnia. A fő-udvarmesternő eleve értesítve szokott lenni, melyik Kadin az, kit a szultán látogatásával megtisztelend. A szultánnak a háremben saját lakosztálya van, s a kijelölt nőt vagy ott fogadja vagy annak teremébe megy, mely esetben ettől s szolganőitől az ajtóban a hódolat minden jeleivel fogadtatik. A szultán néha nőket is szokott fogadni háremén belől, s ez esetben palota-hölgyeitől körülvéve, a Gedeklik-ektől s a Kadinok és szultánnők legszebb hölgyeitől szolgáltatik. Néha az egész hárem ünnepi estélyre összegyül, s a társaság énekkel, zenével, tánczczal mulattatik. Ez mindig nagy öröm a szegény foglyoknak, s azon két keresztyén hölgy, kiknek eddigelé a szerencse jutott ezt láthatni, minden képzeletet felülhaladónak mondja e varázslátványt, hol ifjuság és szépség teljessége, öltözetek s drágakövek pompája, butorzat gazdagsága, megvilágítás vakító fénye s illattal megtestesült lég elszédítvén az érzékeket, a néző valóban álmodni vél.

Ha a szultán a háremben fürdik, a Gedeklik-ek joga őt szolgálni. Bár e női szolgálat a mi európai fogalmunk szerint az illedelemmel ellenkezni látszik, minden a legteljesb illedelem szabályai szerint megy végbe. Mig

a szultán a meleg termekben van, éltesb nők foglalkoznak körülte, csak midőn felöltözve tér a nyugterembe, akkor jelennek meg az ifju szép nők, kik frissítővel kínálják meg, s zenével, tánczczal s felolvasásokkal mulattatják. Csalódnak, kik azt hiszik, hogy a szultán mindent tehet, mi neki tetszik. A hárem-életnek szinte megvannak a maga szabályai, miket a fejedelem is kénytelen szigoruan megtartani. Ezek részint vallásos, részint erkölcsi, részint udvari szabályok, s hol ez nem elég, pótolja a Kadinok szerelemfélése s a fő-udvarmesternő ügyessége, kinek ezer módja van a szultán vágyait illő korlátok közt tartani. Nőkkel, kik őt szolgálják, ritkán lehet egyedül, s ha egy alárendelt nővel elfelejtené magát, az a háremben épen oly botrányt okozna, mintha keresztyén fejedelem nejének egyik hölgyét, vagy cselédjét tüntetné ki. S ha másképen a botránynak elejét nem lehet venni, a kegyenczből Kadint csinálnak, mielőtt a többiek a dologról valamit tudhattak volna. A szultán háreme egy ügyesen rendezett selyemháló, melyen sok bájos martalék függ, de oly mesterséges készületü, hogy rajta csak ahhoz vezet neki út, melyhez a női kormány utat csinál. Korunkban az illedelem törvényeit a fejedelem épen nem léphetné át, de azt a szultánok a multban sem teheték boszultatlanul. 1648-ban Ibrahim erőszakos halálának egyik főoka volt a háremtörvények szilaj megsértése, s az, hogy női s rabnői közt különbséget nem tőn.

Valóban, inkább szomorú, mint kellemes látvány Sztambulban ama számtalan, névtelen, ismeretlen és elfátyolozott*) nő, mely titokteljes alakok gyanánt lé-

*) Ugy látszik, keleten az elfátyolozás szokás volt, mióta a világ áll. A bibliában Abimelik visszaadván Ábrahámuak nejét,

zengve jön és megy, mint járnak dominók álarczos bálban, hol az álarczot soha sem tehetik le. Miért így elföldni a teremtés legbájosb szépségeit? Ki nem boszankodik a felhőkre, melyek a napot, holdat s a csillagokat eltakarják? Ha az élet egy kert, és mint ez, hol kies, hol puszta, annak legszebb ékességei, annak virágai a nők, s nem kell-e örülnék tartanunk a háznépet, mely elfödvén a virágos ágyakat, magát a legfőbb élvezettől fosztaná meg? A férfiak ép oly sokat vesztenek, nem látván a teremtés szebbik felét, mint boldogtalanok a nők, kellemeiket rejteniök kellvén. Elhiszem, ők kevésbbé boldogtalanok, mint mi európaiak véljük; a szokás egy második természet, s minden állapotot türhetőnek talál az ember, ha arra kezdettől óta neveltetik. Fogalmuk sincs más sorsról, mint a mi rájuk várakozik. Hat éves korukban mátkák, tizenkét éves korukban nők, s ha nem lőnek is szabadok egészen, de igen az új kis körben, hova léptek.

A török nő létele egészen belső és házi. Csak messziről látja a világot; átmehet rajta, de nem vegyülhet el benne, neki a mindenség családja.

Nem a korán az, mi a törökök művelődésének ut-

---

mondá: »Részedre, Sára, ime ezer darab ezüst pénzt adok át annak, kit testvérednek fogsz nevezni. Kell, hogy legyen miből vennie számodra egy illendő fátyolt. Ne feledd el, hogy ha orczádat el nem fátyolozod, megszólásnak teszed ki magadat.« Homérnál is Penelope ábrázata el van földve. Pauzaniász szerint a görög nők arcukat egészen eltakarák, csak szemüket lehetett látni. Rómában is hasonló szokás uralkodott, s Szulpiciusz Gallusz azért vált el nejétől, mivel e szokást megtörte.

Másrészről, Mózes Genezisének XXXVIII. R. 15. versében Támárral az mondatik: »Látván pedig azt Juda, állítá azt tisztátalan személynek lenni, mivel hogy befedezte orczáját.«

jában áll, hanem a soknejűség és a nők elzáratása a társaságtól.

Lehet, egyénileg a török nő, ki már rendeltetéséhez mért nevelést kapott, keveset szenved ez állapotában, de a kérdés ennél magasb szempontból tekinendő: ez a humanitás kérdése. Hol a soknejűség és az elzáratás elve uralkodik, ott a nő le van taszítva a férfi oldala mellől, azon magas polezról, hova azt a teremtő helyezé, ott ő a piacon egy áru, a háremben kevesb mint egy kéjhölgy, a házasság egy alku két ismeretlen közt, s egy egyoldalú szerződés, mely csak a nő személyét kötelezi, ott a férfi egy több fejű és több szívű szörny, ki egy házban több családnak feje, a nő egy tulajdon a birtokos ur kezében, mindenesetre helylyel a társági rendben nem bir. Asszony nál, ki férje szerelmét többekkel békén megosztja, hiányzik erkölcsi becsének érzete; mint annál, ki örökké egy szűk körben teng, elszigetelve a társaságtól, lehetetlen, hogy az értelmiség kifejlhessék, az ilyen él ösztönileg, érzékileg, napról napra, mint a növény, a lég, a világosság. A soknejűség és elzáratás megsemmisíti a nőt, mint erkölcsi s értelmi lényt, megsemmisíti annak jótékony befolyását a társaságra, szóval, e rendszerben az emberi nem fele része értelmileg nem létez. Pedig az emberiség teljes civilizatiója a két nem összemunkálása nélkül ép oly lehetetlen, mint lehetetlen, hogy gyümölcsöt teremjen a fa, melynek csak himvirágjai vannak. Nők és férfiak oly különböző erkölcsi és szellemi tulajdonokkal birnak, melyek a művelődés s haladás ösvényén egymásnak szükséges kiegészítői; az emberiség s a polgári társaság ép úgy nem fejlődhetik ki természetüen ott, hol a nő mint tényező hiányzik, mint nem fogna kifejlődni ott, hol

a s z a b a d férfi hiányzanék ; a két nem külön véve csak fél, együtt véve egy egész. Minden termékenység, mind az anyagi, mind az erkölcsi világban, az egyesülésből származik, s mint a növényvilágban van nő és him, ugy az erkölcsi-ben van gondolat, képesség, erő, mi főleg a nőké, és van, mi főleg a férfiaké. Isten az asszonynak adá a szépséget, mely szüli a szerelmet, ez az ő királyi pálczája, ez az ő hatalma. Nyájas, kecses, gyöngéd, fogékony mindenre, mi nemes és fönséges ; ő kényszeríti a férfit szelidségre, hogy neki tessék, humanitásra, hogy őt megérdemelje, haladásra, műveltségre, hogy szerelmét megtartsa. A világ története az asszony értékének igazolása ; ő az, ki által azzá levénk, a mi vagyunk. Hol a nő nem szabad, álladalom ott is lehet, de társaság s társaságos élet nem ; amaz fenáll a törvények által, miket a férfiak hoznak, de ez csak az erkölcsök által létez, mik a nők művei.

A török mindaddig nem fog európaiilag művelődni, míg nála a soknejűség mint polgári intézvény fenálland. S ezt fölforgatni annál könnyebb, mert, a mint láttuk, ez oly szabadság, melylyel száz közül egy nem él, s nemcsak nem volt soha elv, de csaknem megszűnt lenni tény is. De ha erkölcsi elvont szempontból nem volna is fontos, társaságiból még fontosabb az elzáratás szokása. Ez merőben szokáson alapulván, nem törvény, hanem szokás által fog megdöntethetni. És e reformnak a birodalom-beli keresztyénektől kell kiindulni, az eddigivel ellenkező utat követvén, t. i. eddigelé nők irányában némileg ők is a török szokásokat követték ; éljenek csak nők Sztambulban oly szabadon, mint keresztyénekhez illik, s e példa ellenállhatlan erőt fog kölcsönözni a török nők felszabadulási mozgalmának, melynek jelei újabb időben

sűrűn mutatkoznak. Lehetetlen, hogy Európában két jog s kétféle erkölcs legyen; hol a kétnejűség mint bűn lakol, a soknejűség mint intézvény fen nem állhat, — hol a nők a társas életnek szebb és jobb felét képezik, nem lehet türni, hogy annak egy része bölcsőjétől a sírig elzárva hervadjon. Ez elásott kincsről az emberiség számolni tartozik Istenének.

Nem annyira a soknejűségnek, mint a nők elzárásának többféle szomoru következményei vannak a társas életre, mik a török fajnak mind erkölcsiségére, mind physikai létére ártalmasan folynak be. Ha e rendszer a török bordélyházakat lehetlenné teszi, a minthogy Sztambulban ez alacsony keresetre magukat csak keresztyén nők adják, másrésről az így elkülönzött török nőtlenek erőszakos dühének épen a keresztyén hölgyek szoktak lenni áldozatai. Egyszersmind a két nem e szigoru elszigetelése titkos bűnöknek anyja, mikről nekünk nyugaton fogalmunk sincs. Azon természetellenes viszonynak, melyben a két nem egymáshoz minden tekintetben áll, kell némileg tulajdonítani a török fajnak mind testi elfajulását, mind számának növekedő fogyását, hozzá adván, hogy eddigelé a hadsereg pusztán muzulmánokból állván, a háboruk csak a török fajt fogyaszták. E rendszerrel van szükséges kapcsolatban a heréltek*) osztálya is, kik a háremek biztos őrei, s e barbár szokást korán sem akarjuk menteni, midőn megemlitjük, hogy

---

*) Mahmud szultán eltiltá fehérek alkalmazását, sőt a feketékét is a szultáni háremen kívül. Bár ez utóbbi rendelet pontosan nem tartatik meg, számuk ujjabb időben nagyon megkevesedett; rendesen Nubiából s Abyszsziából hozatnak, s egy ujoncznak ára 10—15,000 piászter (= 500—800 frt). Összes számuk lehet 300.

a keresztyénség metropolisában, Romában, e nemtelen emberekkel szinte találkozunk. Sőt az alkalmazásban mind a logica, mind az erkölcsi illedelem a törökök részén van; ők e szörnyet a szerelmi ház őreivé teszik, ebben van mind következetesség, mind czél; de Rómában azt vélik, hogy ily lények énekeinek hangja a templomban Istennek kedves lehet, — mi lehetetlen.

A nők ez állapotának egyik keserü gyümölcse a rabszolgaság. A törökök így okoskodnak: »vallásos törvényeink s szokásaink tiltják a nőt fátyolozatlanul látni háremen belől is, ha az nem oly közel rokon, hogy hitvestársul el nem vehetnők. Ha tehát rabnőink nem volnának, feleségeink szobáiban meg sem jelenhetnénk, vagy le kellene mondanunk arról, hogy cselédek által szolgáltatassunk. E szerint két mód közt marad a választás, vagy keresztyént fogadni cselédül, mi ellen sok tekintet harczol, vagy muzulmán rabnőt tartani. A mentesség török szempontból áll, de az ügy, minek védelmére a mentesség felhozatik, nem áll, mivel az, az asszonyok emberi jogának tagadása.

A rabszolga-bazár (jezir bazari), mely közel volt az At-majdani piaczhoz, 1847 óta be van csukva, de Szkutariban és Sztambulban több rabszolga kereskedő van jelenleg is; a Top-hanai kizárólag cserkesz nőkkel kereskedik, tehát a különbség az, hogy az adás-vevés nem nyilvános. 1854-ben egy firmán a rabszolga-kereskedést a Fekete-tenger partjain megtiltá ugyan, de nem szünteté meg, s következése csupán annyi, hogy a rabszolgák ritkábbak, e szerint áruk is magasb, egy ujoncz rabszolgáé 200—250, egy kitanulté 300—500, fehér rableányé, ha ifju, ép és szép 1200—1500, de ritka szépségüért 5—6000 ezüst forint is fizettetik. Ám-

bár tehát az 1854-ki firmánnak bevezető szavai fennen hangzanak, t. i. »Az ember a legnemesb teremtmény, mely Isten kezéből kikerült, adván neki ama legnagyobb szerencsét, s z a b a d n a k születni«, e szép elv, mint anynyi sok más, maradt pusztá szó, s annak daczára a Sztambulba évenként behozott rabszolgák száma 2500—3000-re mehet, kik közül 500 cserkesz leány.

Törökországban a rabszolgák sorába tartozik: minden, akár muzulmán, akár nem muzulmán hadi fogoly, ez azonban most az európai hadi foglyokra nem áll. Továbbá, minden szerecsen, bármi módon hurczoltatott el honából; a törvény ugyan kivételt tesz a muzulmánra nézve, de mely a gyakorlatban nem tartatik meg. Ezekhez adandók a rabszolgák gyermekei s a rabnőkéi, ha ezek szabad apa által el nem ismertettek. Végre mindazon idegen országbeli fiu- és leánygyermekek, kik szüleik által rabszolgácul, szabad alku utján, eladatnak; ez osztályba sorozandók a kellemeikről híres georgiai és cserkesz leányok, kik önkényt, aggodalom nélkül, sőt némi vágygyl lépnek a hazai partokrul ama hajóra, mely őket azon tündér országba viszi, hol annyi hozzá hasonló pórleány lett szultánné, — azon nagyobb számra, mely nyomorban s becstelenségben veszett el, ilyenkor nem emlékeznek.

A rabszolgaságnak, törvény és szokás szerint, különböző fokozatai vannak.

Első a teljes és föltétlen rabszolga (Kul), kivel birtokosa minden tekintetben szabadon rendelkezhetik.

Második a M u d a b á r, kinek fölszabadítása bizonyos eseménytől föltételeztetik, például: ha a birtokos Mekkából szerencsésen visszajön, ha Ezma leánya férjhez megy, stb. Ez mindig írásba foglaltatik, s a felek

kölcsönös megegyezése által sem bontathatik fel. Ha időközben a szolgál eladatott volna is, mi lehető, ez nem áll ellen, hogy a kitűzött pillanatban szabad ne legyen.

Harmadik a *Mezun*, ki szabadságot kap bármi mesterséget saját javára kezdeni. Az ilyen vehet, eladhat, szerződést csinálhat, rabszolgát tarthat, saját tetteiért ő felelős, és nem ura, csak vagyonáról nem intézkedhetik, a végrendeletet kivéve, urának beleegyezése nélkül. Ilyen rabszolga, a birtokos tudta nélkül, lakát nem változtathatja, sőt ha fölszabadulása előtt éri halál, gyermekei rabszolgák lesznek. A vállalatához szükséges pénzt igen gyakran épen urától kapja, s ha azt visszafizette, rendesen szabadságát is megnyeri.

Negyedik a *Mukiatib*, ki szabad leend, mihelyt bizonyos föltételnek, határozott vagy határozatlan idő alatt, eleget tesz, például, ha bizonyos összeget fizet, ha bizonyos munkát végrehajt, stb., de a föltétel sem törvény-, sem erkölcsellenes nem lehet. A kijelelt idő alatt az ilyen rabszolgával a birtokos semmiképen nem rendelkezhetik, ellenben ő tetteleg személyes szabadsággal bír, s nemcsak dolgozhatik, kereskedhetik saját hasznára, hanem utazhatik is. A rabszolgaságból kiemelkedni, ez a legdiszesebb út, midőn valaki szabadságát saját szorgalmának, takarékosságának, iparának és becsületességének köszönheti.

Ötödik osztályba tartoznak azon rabnők, kiknek gyermekeiket a birtokosok elismerték, s kik *Um-ul-velideknek* (a gyermek anyja) neveztetnek. Következménye ez elismerésnek, az esetek különbsége szerint, kétféle, t. i. az ilyen rabnő vagy azonnal s jogilag szabad lesz, vagy ha nem, sem eladni, sem elküldeni nem szabad, s általa neki, habár későbbre, családtagi állás okvetlenül

biztosítottatik. Az anyaság az, mi a nőknek itt a legfőbb jogot adja, s nincs rá példa, hogy a török e szent jog elismerése alól magát kivonni igyekeznek.

A mód, miként rabszolga szabaddá tétetik, igen egyszerű és szabatos. Néhány szóbul áll, akár írva, akár két tanu jelenlétében mondva legyen, például: »Ibrahímot ezennel szabadnak nyilvánítom«, vagy: »Te, Ali, az én gyermekem vagy.« Ilyen fölszabadító nyilatkozvány ellen nincs semmi kifogásnak helye, s az érvényes még akkor is, ha azt a birtokos ittás állapotában tette volna.

Minden rabnő, kit ura nőül vesz, azonnal s jog szerint szabad. Gyakran történik, hogy a birtokos a rabnőnek férjet keres, adományt ad vele, s ez által azt tetteleg szabaddá teszi. A szultán és szultánnők háremeinek rabnői rendszeren udvari hivatalnokokhoz s basákhoz adatnak férjhez, mindig gazdag hozományyal, mi néha egy óhajtott, néha egy rettegett kegy; mindenesetre ez hasonlít azon házasságokhoz, mik a franczia régi királyok udvarainál udvari hölgyek és udvari ifjak közt félig kényszerítve köttettek.

Férfiak hét-kilencz éven túl tovább ritkán maradnak rabszolgák. Másképen, mint így cselekedni, ellenkezik a vallásos érzéssel s a megszentelt szokásokkal. Kik ezt akképen játszák ki, hogy a mondott idő lefolyása előtt adják el rabjaikat, s árán ujat vesznek, igaz hitű polgártársaiktól mint uzsorások és lelkiismeretlenek tekintetnek. Kilencz év elteltével a rabszolgák rendszeren szabadoknak nyilvánítatnak, s ha jó viseletűek, vagy mint cselédek ajánlhatnak, vagy ha a birtokosnak mestersége van, s a rab hozzá ért, mint legény alkalmaztatik nála vagy másoknál. Némelyik a hadseregbe lép, hol rájok

néha fényes pálya vár, s jelenleg is több három lófarku basa van, ki egykor rabszolga volt.

A törvény betüértelme szerint a török rabszolgára is áll ama római törvényes elv: *servi, in potestate domini, sunt ut pecora, jumenta et caeterae res*. A birtokos a rabnak mind személye, mind vagyona felett föltétlenül rendelkezik. Ez sem nem birhat, sem nem örökölhet. Ura eladhatja, elajándékozhatja, dologra kibérelheti, szóval tehet vele, mit akar, csak vallás s törvény által tiltott ne legyen az, mire fordítja. Mit szerez, minden az uráé, mint kárpótlás azon gondért s kiadásért, mit ez reáfordita. Rabszolgáját az ur megfenyitheti, de bizonyos határokat tul nem léphet, s tiltva van szemeit s egyéb tagjait megsérteni. Ez esetben a rabnak joga van a hatósághoz folyamodni, mely, habár el nem veheti, de birsággal kárpótolja a szenvedőt, sőt rendelheti, hogy eladassék, s így talán jobb urat kapjon. Urát nemcsak bevádolhatja, de a törvényszék előtt mint tanu bizonyóságot tehet ellene. Másrészről az ur, rabszolgájának minden tetteiért felelős, mi alól magát azon esetben, ha a büntetés pénzbeli, csak úgy vonhatja ki, ha rabszolgájáról lemond, s azt a bíróságnak, illetőleg az ellenfélnek átengedi. A török törvénykönyvben, mely a rabszolgák mindenféle viszonyait rendszeresen határozza meg, néhol bámulatos következetesség mutatkozik, néhol kiáltó ellenmondás; amannak bizonyosága, hogy bizonyos esetekben a rabszolga felével sujtatik a szabad emberre mért büntetésnek, mert hiszen a polgári jogokkal sem bír teljesen, ellenben vannak más esetek, midőn ugyanazon büntettért, ha rabszolga követi el, kétszeresen, ha szabad polgár, egyszeresen lakol, mit nehéz volna indokolni. Szökött rabszolgát mindenki köteles visszaadni; ki

ezt eltitkolja, ha szabad, a rab árában marasztatik el, ha rabszolga, ő maga eladathatik s árából fizettetik ki a birság.

A rabnők, mind a feketék, mind a fehérek, ép oly gazdag öltözetben járnak, mint urnők, ezenkívül nem sajnáltatik semmi fáradság őket tanítani, művelni, kiképezni nemcsak dolgokban, mik a háznál szükségesek, de olyanokban is, mik az élet kellemeihez tartoznak, mint zene, felolvasás, táncz, himzés s a keleti tetszelgés mindenféle nemei. Ugy hogy azt lehet mondani, a rabnők gyakran teljesb kiképeztetéssel bírnak a szabad nők-nél. Innen van, hogy a szülék, midőn fiaiknak nőt keresnek, saját fehér rabnőiket a szabad születésű leányoknak elébe teszik, így okoskodván: lehet, hogy egy szabad leány több vagyont hoz a házhoz, s vele fényes összeköttetésre teszünk szert, de ismerhetjük-e jellemét, s rokonai nem fognak-e visszavonást hozni házukba? Ellenben a rableányt évek óta ismerjük, mi magunk neveltük fel, minket szüleiként tekint, szokásainkat ismeri, életmódunk az övé is, a különbség annyiból fog állni, hogy fogadott gyermekünk-ből menyünk s fiunknak neje lesz, ki eddig fél-testvére volt. Sok gondos anya 8—10 éves leánykát vesz, s ebből nevel fiának hitves társat. Mindez azonban nem áll ellen, hogy a szabad leányokból lett nők az ilyeneket némi lenézéssel ne tekintsék.

Rabszolgák fizetést nem kapnak, de jól, sőt ékesen öltöztetik őket; élelmök is ugyanaz, mi az uré, midőn ezek evésöket végezik, ők azon ételekből laknak jól. Betegség esetében gondosan ápoltatnak, mint a család tagjai, miben a humanitásnak épen anyyi része van, mint az érdeknek, mert a rabszolga tőkét képvisel. Ha dijt

nem, annál több ajándékot kapnak, pénzt, köntösöket, drága ékeket, s nemcsak az urtól házi ünnepek, születés, házasság, körülmetélés, a Beiram stb. alkalmával, hanem a vendégektől is, kik látogatóba jönnek; világszerte tudva van, hogy Törökország az ajándékok (= baksis) hona, ott minden ember ezért nyújtja tenyerét, nem sok, mit adni kell, de adni kell perczenkint, folyvást, örökké.

Szóval, itt a rabszolga a családnak egy tagjául tekintetik. Mint ura maga, hajlik a heverésre, őt sem dolgoztatják erősen. E részben sorsa a szabad cselédénél jobb, innen van, hogy sok nem él a megnyert szabadsággal, hanem marad a házban, hol élni megszokott, s hol ő tetteleg oly szabad mint az ur maga. Hiszen ő is a háznép tagja, a gazda fiának, a gyermekek apjoknak nevezik. Ha még gyerkőcze, iskolába küldik, ha ifju, hasznos dolgokra taníttatják, néhány év múlva szabadnak jelentik ki, s ha nősülni vagy férjhez menni akar, még pénzt is kap.

Szabaddá lévén, nyitva előtte a pálya minden méltóságokra, Kutsuk Huszszain II. Mahmud sógora s tengerügyminiszter hajdan, Kosrew, az egykori híres nagyvezér, Riza a szultán mostani főudvarmestere, Khalil és Mehemet Ali miniszterek és a szultán élő sógorai mind rabszolgák voltak. A rabnőkre, kiknek a szerencse kedvez, még fényesb jövő vár, s miről nem egy álmodott, t. i. hogy szultán neje lőn, az sokra nézve be is teljesedett. Kevés szultánnak volt neje fejedelmi házból való, avagy szabad nő, mint I. Ozmáné, Orkáné, I. Amuraté, I. Bajazidé, I. Muhammedé, II. Amuraté, II. Muhammedé, II. Ozmáné, I. Ibrahimé; e szerint világos, hogy a legtöbb szultánok rabnők magzatai.

Törökországban tehát még vannak rabszolgák. De meg ne téveszsen a szó, a dolog nem mindig oly borzasztó, mint a név. Elősorolván a törvényeket s a szokásokat, mik a rabszolgaságra vonatkoznak, látni ezekből, hogy a rabszolgák állapota itt sokkal jobb, mint azon keresztyén országokban és telepekben, hol az elv kárhözatos volta a birtokosok kegyetlen bánásmódja által még öregbítették. Törökországban a kormányalak és a családélet még a patriarchalis élet jellemét hordja magán; ott, hol a jog hiányzik, azt a humanitás szelid érzelme pótolja ki, s a törvénynek szigorát a szokás és hagyomány, mely itt számos esetben a törvélynél erősb, lényegesen enyhíti. A törökök többsége így okoskodik: igaz, mi rabszolgáinknak teljes hatalmu birtokosai vagyunk, de ők is emberek, mi is azok vagyunk, s van szivünk és lelkiismeretünk. Ha hatalmunkkal visszaélünk, megháboritnók a házi egyetértést, gyermekeinknek rosz példát adnánk, s nemcsak szomszédaink szólánának meg, de saját rabszolgáink is. Ha ők rabszolgák, mi pedig uraik vagyunk, ez így van, mivel Isten akarta így, de az ellenkező is történhetett volna, s ezen esetben mi mód az, mikép kivántuk volna, hogy ők velünk bánjanak? Náluk a minden szivbe beleoltott emberiség szózata a jogénál erősebb, s mint megvásárolja a török a fogoly madarakat, hogy szabadon ereszsze, úgy megveszi a beteg s öreg rabszolgákat is, hogy őket táplálván, Istennek ez által tessék.

Szóval, a török törvényhozás, és kivált a török szokás a rabszolgákali bánásmódra nézve sokkal emberiebb, mint egykor a római, és százszor keresztyénebb, mint hajdan a byzantini keresztyéneké volt, s hozzá távolról sem hasonlíthatni az amerikai rabszolgaságot, hol a rab-

szolga megszűnt ember lenni, s azt mint egy vas gépet munkára addig szoritják, míg össze nem törik. Amerikában a szkláv szolga és r a b egyszersmind, Törökországban csak eseléd; ott az mind anyagilag, mind szellemileg szenved, itt mindennel bir a szabadságon kívül; ott az soha nem lehet szabaddá, itt többnyire az lesz; ott a szkláv embernek sem tekintetik, itt mindig megőrzi emberi méltóságát, s ha a nő anya lesz, urának feleségévé válik; ha a férfi értelmes, a legmagasb hivatalokra emelkedhetik, s az, hogy rabszolga volt, rajta nem hágy mocskot. Isten mentsen, hogy a rabszolgaságot Törökországban menteni akarnók, bűn az az emberiség ellen, s borzasztó csak reá gondolni is, hogy az ember, az élet, a test, a lélek, a szabadság árultatik, mint piacon a marha; de ezt menti némileg a birodalom helyzete, mely ásiái és afrikai is levén, népekkel határos, melyeknél a rabszolgaság emlékezetet haladó idők óta létező, az még most is divatozik; s ha megfontoljuk, hogy az európai török birtokban a rabszolgák száma alig megy 60—90,000-re, mit mondjunk a keresztyén muszka birodalomra, hol negyven-ötven millió paraszt él, kik a röggel, a mezők termékeivel, az erdők fáival együtt adatnak el? mit mondjunk a katholikus Spanyolországra, melynek telepeiben a rabszolga-kereskedés hallatlan kegyetlenséggel üzetik? és mit a szabad Északamerikára, honnét majd négy millió rabszolga méltán irigyelve nézi a török rabszolgák hasonlíthatlanul boldogabb sorsát?

Nem illik tehát ajkunkba a szó, a törököket föltétlenül kárhóztatni. A keresztyén civilizációnak is megvannak a maga foltjai. A különbség köztünk csak az, hogy a korán megengedi a rabszolgaság elvét, de azt a

török nép mérséklettel s emberileg alkalmazza, miglen mi embertelenül szegjük meg bibliánk azon fölséges elvét, hogy: minden emberek testvérek és felebarátok.

XIII.

Török kocsik, sajkák. Vizi kirándulásaim a tengeren Sztambul körül. Egy arab költemény énekelve. A perai, ejubi, szkutari temetők. Síratok. Mirza látása. Turbék vagy szultánok mauzoleumjai.

Sztambult minden részeiben megismerni fáradságos feladat, részint mivel a város terjedelme roppant, részint mivel az utcák meredekek, részint mivel a hőség nagy s tikkasztó. Ki hosszabb kirándulásokat akar tenni, vagy lovat, vagy kocsit, vagy sajkát (= kaik) használ.

A kocsi kétféle. Egyiknek neve törökül is kocsi, mely nem egyéb, mint egy alól és hátul gömbölyded szekér, melynek teteje is köralaku, úgy hogy az egész egy dióhoz hasonlít. Két oldalán tojásdad nyílás van, melyen át egy tarka létra segedelmével belsejébe hágunk. Elöl hasonló, de kisebb nyílás van a kilátás végett; mind a hármon színes függönyök vannak, s a nyílások szélei aranyos faragványokkal fölékesítvék. A kocsi feneke puha párnákkal s drága szőnyegekkel van kibélelve, hol nyújtózva kell ülni, mivel hátul nincs tám, ellenben mind a négy oldalon tojásdad tükrök ragyognak.

Az a r a b a-nak oldalai egyenesek, bele létrán hátulról másznak fel, s a párnák, mikre ülnek, két oldalt hosszában nyulnak el. A négy szögleten négy nád- vagy más vékony fapálcza egy veres baldachint tart, mi a nő-

ket a nap sugárai ellen védi. A kocsiban négy, az arabában tiz személy fér el, s ezt főleg nők használják. Nem függvén ruganyokon, s a kövezet rosz lévén, eléggé rázósak, többnyire egy villa-rúdba fogott ló, vagy két ökör avagy bivaly húzza, s a hátra kanyaruló járom bogairól czifrábbnál czifrább veres bojtok lógnak le. A barom homlokán s orrán végig, a bűbáj ellen egy talizmán van, közepén egy tükördarabbal, s beszegve pillangós posztó-szeletekkel. E kocsik emlékeztetnek azon nehéz s ódon kocsikra, melyek nálunk az udvaroknál ezelőtt két századdal divatoztak. A barmot nem ostorral, de hegyes ruddal egy veres sapkás s bő bugyogóju török igazgatja, ki néha a szelid állatok ártatlan szarvait hón alatt tartva ballag lépve, sőt mászva, mint a csiga, — mert a török semmiben nem siet, sem dolgában, sem mulatságában.

De ha a kocsi menetele lassu, mint a csuszó féregé, a sajka gyorsan, sebesen halad, mint légben a fecske, mint vizben a hal. Már alakja e két állatra emlékeztet; a sugár evező-lapát fecskefarkban végződik, s a sajka oly siklós, gömbölyü, érzékeny, mint a viczkándozó hal. Szebb, tisztább sajkát a kaiknál képzelhetni sem lehet; ékeesebb a velencei gondol-nál, s a deli hajtó-legények mellett a velencei barcarol-ok idomtalan pimaszok.

A török kaik mintegy 15—20 lábnyi hosszu, 3 lábnyi széles sajka, alakja mint egy korcsolyáé, mindkét vége hegyes, úgy hogy vele mind előre, mind hátra haladhatni. Oldala két hosszu deszkából áll, mely kívülről festett vagy mázolt, belőlrül lomb, virág, gyümölcs és másféle faragványokkal ékes; lyukacsosan faragott két három ivezet választja el belől s köti össze oldalait a hullámok nyomása ellen. Orrából egy vasrud hegyesen nyúlik ki.

Az utas a sajka fenekére terített párnára ül, vagy, ha tetszik, a sajka hátuljában lévő emelvényre, ez azt okozza, hogy a sajka eleje kissé fölágaskodik, mi a haladást igen könnyíti, sőt meg szokták a sajka külsejét zsirozni, hogy oldalához a víz annál kevésbé ragadjon. A sajka keskeny, hosszú, gömbölyű és könnyű lévén, benne nem szabad mozdulni sem, mert az oly érzékeny, mint a legfinomabb mérleg, s az egyensúly minden legkisebb megrontása feldőlést vonhat maga után. A törökök ezt már megszokták, s benne oly mereven ülnek, mint egy faragott bálványkép, de az európai embernek e mozdulatlansághoz szokni kell. E föltétel nélkül az utasnak e neme veszélyes, de különben biztos, és, a mi fő, páratlanul gyors, tulhaladja a parton haladó legjobb ló sebes ügetését.

Idegennek már az sem könnyű feladat, ugy lépni be e könnyű héjba, hogy félre vagy föl ne forduljon. De rendszeren ott szokott állni egy hoszu, fehér szakállós vén török, s egy horgas ruddal szivesen megtartja a sajkát, s ha két pará-t (egy negyed krajczár) vetsz neki segedelméért, igen megelégszik vele.

Két lapátos sajkában négy személy elfér. Ámbár a nap heve forró, sátort nem szoktak vonni, nemcsak azért, mivel ez a haladást késleltetné, hanem mivel török illedelem szerint, sátor csak a szultán kaikját illeti; de páva-fark legyezővel vagy napernyővel védheti magát az utas, csak ne feledje azt lebocsátani, midőn valamely császári lak mellett halad el.

Mindenik sajkán van egy számozott rézlap, melyre rá van vésvé a hely, hol állomásoznia szabad, mint: Tophana, Galata, Zöld-kioszk, Jenidzsámi s Becsik-tass stb. E részben a kormány nagy rendet tart, — mint sok

másban is, mert itt minden mesterség, még a vízholdók is szervezett cézhet képeznek, — a különbség a török s némely európai kormányok közt csak az, hogy a rendről s az egyéni szabadságról más fogalmuk van, s ők amabból egyet-mást nélkülöznek, csak ennek gyakorlásában ne háborgattassanak.

A sajkások, kik többnyire törökök, görögök és arnótok, mind szép, deli s herculesi erejű férfiak. A lég, a nap bőruket megbarnítván, ez nekik bizonyos bronzszint ad, úgy hogy mindenik egy-egy szép bronzszoborhoz hasonlít. Köntösük vakító fehérségű bő gatyva és bodorselyem ümög lobogó ujjakkal; süvegjük veres fez, melyről egy hosszú fekete vagy kék selyembojt hosszán lóg le; hajok rövidre van nyírva, vagy egészen leborotválva; derékjokat sárga és veres csíkos széles öv szoritja össze. Szakált nem viselnek, de bajuszt mindenik hord, lábfejük és lábszáruk meztelen, s nyílt ümegjükből melőlök mint egy rézpaizs domborodik ki. Midőn eveznek, athleti karjaikon az inak feldagadoznak, mint egy kötél. A naponkinti többszöri mosakodás minden szennytől tisztán tartja szép testöket, mit egészségessé tesz a folytonos munka, gyakorlat, a szabad levegő, s azon nélkülözéssel határos mértékletesség, mi az északi népeknél ismeretlen, mert ők alig esznek egyebet, mint kenyeret, uborkát, kukoriczát, gyümölcsöt, s vizen és kávéon kívül semmi mászt nem isznak.

A sajkák számát Sztambulban s legközelebbi környékén a Boszphor partján Bujukdérig 19,000-re, a sajkásokét 24,000-re teszik. A legkisebb sajka két lapáttal hajtatik, s minden sajkás juhbőrön ülve egyszerre két kézzel és két evezővel dolgozik. A sajkázás dija a lapátok számától függ, melyeket mindig párosával számíta-

nak. Négy lapátosnál nagyobb sajkát magános ritkán fogad, hatot csak az, ki némi rangot foglal el, mert e részben a régi rangtörvényt, a mint azt a kormány egykor megszabta, most sem szabad áthágni. Tábornok s vele egyrangú polgári hivatalnok hat, altábornagy s teljhatalmu követ nyolcz, a nagy-mufti s a nagyvezér s rendkívüli követ tiz lapáttal evezhet. Csak a szultán kaikját hajtja 24 ember.

Nincs Törökországban a népnek oly alacsony osztálya, melyből valaki a legmagasb polczra nem emelkedett volna. Mint rabszolgákból lón basa, ugy a sajkások sorából is került ki több nevezetes ember, például hajdan Urus és annak hiresb testvére, a nagy Kairüddin (Barbaroszsza) admirál, és újabb időben Achmed Fezi, tengerügyminiszter, ki II. Mahmud jótevőjének határtalan bizalmával visszaélvén, 1839-ben az összes hajóhaddal Mehemed Alihoz gyalázatosan átszökött.

Bár a gőzösök száma itt is napról napra szaporodik, a sajkák száma sem fogy, a város fekvése olyan lévén, hogy a vízi utazást nélkülözni lehetetlen. Ki Tophanából Szeraj-Burnuba, Besik-Tassbul Szkutariba, Pzammathiából Kadi-Köbe, Kaszim-basából a Phanarhoz akar menni, sajkát használni kénytelen, mint az is, ki az Aranyszarv-öböl egyik partján, s a hidtól távolra lévén, egyik városrészből a másikba szándékozik. Ez öböl, a Boszphor s a Marmara-tenger hullámozván a város különböző részei közt, ki fáradni s kerülni nem akar, kénytelen magát sajkával átszállíttatni.

Én részemről a könnyü sajkát választám akkor is, ha gőzöst használhattam volna. Könnyü lévén az, mint egy dióhéj, sebesen röpül a habok fölületén, mint sirály, mely sírva érinti szárnyaival a tükör tisztaságu tenger

vizét. Mint egy lágyan rengő bölcsőben fekvém benne, s míg tekintetem a páratlan szépségű panoráma kellemein legelt, Sztambul ezer meg ezer kupjain s minaretjein, a Boszphort zuhogó hullámain, Szkutari tarka házainak festői csoportozatán, Olymp havas csúcsain Ásiában, a herczeg-szigeteken a Marmara-tengerben, mely a hires Dardanellákhoz s Trója omladékihoz vezet, ezalatt képzeletem borus vagy vidám ábrándképekbe merült, s akár életem szebb napjaira, akár elhagyott kedves hazámra emlékeztem, boldog valék e pillanatban, — végig nyulva csendes sajkám fenekén, arczom a szép kék eget látta folyvást, mely ha tiszta, mindig oly biztató s vigasztaló, mint az anya képe, ki mosolygva hajlik bölcsőben lévő gyermeke fölé.

Sokszor egész napot tölték így sajkámban a tengeren, engedvén magamat hullámaitól szabadon hanyatni. A sajka a férfiak bölcsője, s benne gondolkodni oly édes, akár lány fuvalom mozgassa, akár vész üvölsön körülte. Néha, a szerint, a mint kedvem tartá s a mint a szél fútt, apró kirándulásokat tevék; hol az öbölbe eveztem, föl egész odáig, hol az Czydaris és Barbyzesz név alatt két patakcsát képez, hol a Szeraj tengerparti kőfala mellett menék egész a héttornyokig, néha a Boszphor két partján fekvő szép helyeket tekintém meg, legtöbbször Therapiát és az ásiai édes-vizeket, vagy Szkutariba hajózik át, hol az ásiai népelet teljes tisztaságában jelen meg, hol a Bugurla hegyről a legfölségesb kilátás bájolja el a szemet, e magas pontról nézve északra, a Fekete-tengerig látni, a Boszphort egész hosszában, de a parti hegyek hajlásai miatt vize hol elbúván, hol kitünvén, úgy látszik az, mint több egyes tavak hosszú sora; keletre egy végtelen rónaság terül, hátán tekergő ösvénnyel,

melyen karavánok haladnak Asia titokteljes pusztáiban elveszve, — délre Olympot látni, Bithyniát, Trója vidékét, s gondolatunkban a közel Görögországra s híres szigeteire emlékezünk, — nyugatra maga Constantinápoly, mint egy fürdőből kikelő királyné, emelkedik ki a tengerekből, s főleg ezért hajózek Szkutariba gyakran, mert Szkutariba menjen, ki Sztambult teljes fölségében akarja szemlélni.

Csak egyszer nézém meg ama kicsiny toronykát a tenger közepén, mit a görögök helytelenül Leander-, a törökök leány-toronynak neveznek, ezek a következő regét mondván róla: Egy szultánnak volt egy csodaszép leánya, kinek egy csillagász azt jóslá, hogy kigyóharapástól fogna meghalni. Az apa megrémülvén, legjobbnak vélé e kicsi szirtfokra e lakot építeni, lehetetlennek tartván, hogy ide csúszó állat eljuthasson. Történt azonban, hogy egy persa herczeg birni vágyván az így féltett szépet, hozzá azonban nem juthatván, virágnyelven ohajtá szerelmét neki bevallani, s e célból egy illatos bokrétát küldött. De meg van írva, senki nem kerülheti el sorsát, s így történt, hogy egy kigyócska, mely a bokrétába bútt, a leány ujját megcsipvén, halálát okozta.

Ez a rege. De úgy látszik, más a valóság, s ezen torony egykor nem szolgált egyébire, mint egyik támaszpontjául amaz óriás láncznak, melylyel az öblöt az ellenséges hajóhad ellen el szokták zárni. Észirtfokon hajdan találtak egy sirt is, melynek oszlopán egy borjueska faragott képe alatt e fölírás találatott: „Én nem vagyok képe ama tehénnek, Inachus leányának, s én nem adtam nevét a Boszphornak, mely előttem nyilik. Ezt egykor Junó kegyetlen haragja üzte a tengereken tul; én, ki e sirban fekszem, egy holt vagyok, Czecropsz

leánya, Cháresznek valék neje, vele hajóztam ide, midőn e hős jöve (macedoniai) Filep hajóit megtámadni. Azelőtt Bojidion-nak (borjucska) neveztek, most, mint Cháresz nejének, két világrész nyílik itt előttem.“ Nem tudom, hölgyeink ily melléknevet, borjucska, szívesen fogadnának-e, de az igaz, hogy a tehén és borju a classicus költőknél hizelgő hasonlításokra ada képet; Homér a királyi Junónak borjuszemeket ad, mint a türelmes Ajaxot a szamárhoz hasonlítja, melyet a gyermekek hasztalan ütlegeznek, s még most is a keleti írók az állatok országából veszik legtöbb s leghűbb hasonlításaikat; a szerelmes költő hasonlítja kedvesét, kecses modulataira nézve, az antilophoz, szeméinek együttérző kifejezésére nézve az őzikéhez, és így tovább. Honnan van ez? Először onnan, hogy a keleti ember inkább szemlélő, mint okoskodó lévén, s a teremtésben találván fel a legnagyobb szépségeket, ezekhez hasonlítja a mi szépet s jót lát abban, kit szeret; másodsor onnan, hogy a keleti nem isteniti mindenek felett csak az embert, ő nem veti meg, mint mi megvetjük, a természetben mindazt, a mi nem ember, ő az állatot nem pusztá eszköznek, de a teremtett világ egyik fontos rendének tekinti, melyhez némelyben hasonlítani nem szégyen; ő szereti az állatokat, mint egy idősb testvér gyöngébb testvéreit; ő magát úgy nézi, mint egy áldottabb ágát ugyanazon fának, következőleg nem botránnyozik meg benne, akár milyen állatban talál hasonlatosságot azon személylyel, legyen az hős vagy kedvese, a kit leírni akar. Mi nyugatiak még a jóban s szépben sem akarunk állatokhoz hasonlítottatni, s egy ügyes szövő hajadon ép úgy sértésnek venné, ha pókhoz hasonlítottatnék, mint a munkás férfi annak venné, ha hangyának neveznék.

Néha az öbölben evezgeték, sorba látogatva a hajókat, mert nincs a világon rév, hol annyi s oly különféle alaku hajókat lehessen látni, mint itt. Az európai, mint a francia, az angol, a spanyol, muszka, még az amerikai hajók is, mind hasonlitanak egymáshoz, de a görög, az ásiái, az afrikai, s főleg azon hajók, melyek Trébizondból, Mudaniából, Izmikből, Lampszakiból érkeznek, egészen más alakuk, hátuljuk emelkedett, mint egy kastély, elejük domboru, mint egy hattyú mell, vitorláikon idomtalanul hosszú kereszttrudak függenek, úgy hogy ki rajzokból ismeri a hajókat, mikén a görögök egykor Trójánál kikötének, egészen ama őskorba átvarázsolva érzi magát, s mintegy keresi rajta Péleüsz fiát, a szőke Achilleszt, karján paizszsal s a széles rövid karddal oldalán.

Gyakran átsajkáztam az ásiái édes vizekhez és Szkutariba, a nagy temető mögött elnyuló mezőre, mely a török és örmény családoknak legkedveltebb sétahelye. Itt látni száz meg száz csodásnál csodásb kocsit és arabát, guggolva ülő s elfátyolozott nőekkel tele, fölpipezve gazdagon; a sok smaragd, gyöngysor, rubin és gyémánt, mint csillag a könnyü felhőkön, vakitva ragyog át a finom mousszelinon, mely ábrázataikat s karjaikat elfödi, a nélkül hogy eltakarná. Mindenütt, hol egy plátán vagy cypirus lombja árnyat vet, hol egy forrás buzog, hol egy domb emelkedik, egy-egy nőcsoport üldögél, dohányozva, serbetet, kávét vagy más édes hűsítő italt szörpölve, s az ezüstbe, aranyba, selyembe öltözött kedves gyermekek játékaiban gyönyörködve. Ha az eunuk vagy rabszolga kandi férfiakat vesz észre, a nőcsoport körül egy mozdítható magas rácsozatot állít fel, s így a nők a szabadban is elzárva vannak, mint a há-

remben. Látni e nőket állva, járva, s oda dőlve a legkülönfélébb s kecsesnél kecsesb helyzetben, látni ama mindenféle színű, zöld, piros, kék, viola, sárga öltözetek tarkaságát, mely a pázsitot megékesíti, mint a virágok a rétet, látni azt a sok fehér és fekete rabszolgát tarkabarka ruhákban, ama számtalan selyemfüggönyös koscsit, melyek körül álmos bivalyok a fűben heverve kérdöznek, ama sok szép paripát gazdagon felszerszámozva, s ama járó-kelő kalmárokat hordható konyháikkal, kik kávé, serbetet, vizet, czukros süteményeket kiáltozva árulgatnak; — mindez a szabad ég alatt, zöld mezőn, erdők árnyékában, zugó tenger partján gyönyörű egy látvány. Néha oldalt egy vén cypirus árnyékában egy-egy cigánycsapat zenéje is megzendül, mit a török nők igen örömet hallanak, de ők magok nem tánczolnak, ellenben a görög és örmény nők kezét fogva körben forognak sebesen, s hosszú fátyolaik a szélben lebegvén, messziről nézve tánczó nympháknak vélnéd.

Néhányszor, derült nyári éjszakán éji vízi utazást tevék az öbölben. Soha nem feledem el e gyönyörű éjszakákat. Nem hiszem, hogy volna a föld hátán hely, hol fölségesb volna az éj csendes pompája. A Ramazan-és Beiram-ünnepeken meg van világítva nemcsak a két város, Sztambul és Szkutari, de a két part Ásia és Európa is. Az ezer meg ezer hajók árboczaín, vitorláin, kötelein zöld, veres, kék, sárga lámpák függvén, hasonlítanak drága-kövekkel kirakott hajókhoz, melyek egy lángtengeren látszanak uszni, annyira fényes a tenger a mindenféle tüzek ragyogó visszaverődésétől. Néha egy távolabb eső s a homályban észre nem vett hajó egyszerre piros s kéklő lánggal gyul ki, s viszont, kialudván a tűz, egyszerre eltűnik, mint álom. A partok kanyargó szélei

lángabronestul vannak beszegélyezve, a hegyoldalban emelkedő házak égni látszanak, s közülök száz meg száz dombtetők, száz lábnyinál magasb minaretek, mint megannyi lángoszlopok nyulnak ég felé. De páratlanul fölséges az éj ez öbölben az ünnepen kívül is, sőt még fölségesb akkor, midőn a világos égen a csillagok myriádjai tündökölnek, melyek a csendes tenger sima hullámaiból felragyogván, derültebbé teszik a félhomályt, mely a vidéket ellepi; midőn Ásia partján a csendes hold föllép és ezüst sugáraitól három tenger fénylik; midőn ama számtalan templomok, tornyok, bazárok, emlékek, vizboltzatok árnyalakai a láthatár egén sötétben lenyomódva egy roppant város omladékainak tetszenek, miket az eltévedt vándor éjjel holdvilágnál szemlél. A lány szellő, mely arczomat hizelegve csókolja, a zajtalan tenger morgása, a lapát egyhangu habuczkolása, melyről a víz phosphoreszillogással hull vissza, a halak viczkádozása körültem, a néma csend, mely a nagy természetben uralkodik, a mit időnkint egy ágyuszó, egy ének, s a minaretek tetején imádságra hívó muezzinok hangja szakít meg, mindez édes-kedves ábrándozásba merité gondolkodó lelkemet, s akármilyen terhes volt a nap, semmi mást nem kívánok, mint életemnek végén ily szép estét.

Hogy szemléléseimet annál biztosabban tehessem, mikor a muzulmán városrészben járék, mindig török ruhát ölték magamra. Egy este egy ismerős dervissel (kiről később szólok) sajkázék, közel a part mellett evezgeténk, gyönyörködve a megvilágított paloták, kioszkok, kertek szemlélésében, s midőn Emir-Ghiánhoz érénk, messziről lantot hallánk veretni, mit egy csengő, erős és mély nőhang énekek kísére. »E hang Kosrew egykori hires nagyvezér özvegyének hangja, — mondá a dervis, — ő arab születésű,

művelt, bátor, nagylelkű személy, ügyes lóháton s nyílzáásban, mint egy amazon, s ha trónon születék vala, benne a világ egy második hódító Szemiramisz csodált volna.« Távolra lévén a helytől, honnét a hang jött, kiszállánk, s egy kert kőfala mellett egy szűk ösvényt követve, egy platán- s füge-ligetben megállapodánk, honnan könnyű vala kivennünk egy magas kioszkot, melyből a sűrű ablakrácozaton s piros vékony függönnyezet keresztül eleven vörös fény sugárzott ki. Leskődő helyzetünk, mint némi szerelmi kaland, gyanut ébreszthetvén, a dervis így nyugtatott meg: »Ne aggódjál, itt nem jár idegen, s ha valaki kérdést tenne, azt fognám felelni: esti imádságunkat végezzük és a mosakodást e kútnál, mely tőlünk két lépésnyire csordogál, ha pedig a palota öre fedezne fel, az ismer engem, mint ki hivatalomnál fogva a házba bejáró vagyok.

A zene és ének majd egy óráig tartott. Hajlandó vagyok hinni, hogy nem is a költeménynek lön vége, de a dalos ereje merült ki. A nélkül, hogy a szavakat értettem volna, érzem, hogy az, egy neme a harczy dalnak, hogy az, egy elbusult lélek keservét, sőt kétségbeesését zengi; sirt e dal, mint Arábia sivatagán ordít a szél, mint sir a fiát vesztett oroszlán; a lant egyhangu pengését néha egy csörgő-dob szilaj zörögése, néha egy piccolo éles üvöltése szakítá félbe, mely velőig hatott. Már lady Montague állítá, s ő értett hozzá, hogy ki egyszer a keleti zenéhez szokott, minden mást erőtlennek s halványnak talál; én, mint e művészetben nem eléggé jártas, nem merek itélni, de kiindulva a benyomásból, mit keblemre tőn, kénytelen vagyok megvallani, hogy csak keleten lön fogalmam arról, miként lehet nagy fájdalmat s vérző keservet énekekben kifejezni. Csak most tu-

dom magannak képzelni a vén Dávidot, ki hárfája mellett a fölséges zsoltárokat éneklé, s a zsidó prófétákat, kik Jerusálem omladékán s egy nemzet sirján szivrepedve és szivrepestve dalolák jajgató verseiket.

Később e költeményt nekem a dervis megszerezte; egy arab költemény az, Sanfaritól való, ki költő, s egyzersmind hires ijász és páratlan futó volt, gyorsaságával megelőzván a nyargaló paripát. Sorsa is különös volt. Egy tribusztól megsértetvén, esküt teve, hogy közüle száz embert ölend meg. Kilenczvenkilenczet már ki is végze nyilával, melyet áldozatának pontosan mindig szemébe lőtt, azonban egykor a pusztában egy forrástorokba inni menvén, ivás közben ott elleneitől megszorított és agyonveretett. De midőn a győzők egyike fejét rugdosná, koponyacsontjából egy szálka ennek lábába menvén, a seb következtében ez is meghalt. Ekképen fogadása a száz számra nézve csakugyan beteljesedett.

A törököknek legkedvesebb sétányai a temetők, melyek itt rendesen a városon belül vannak. Sztambul ép úgy a holtak, mint az élők városa, házak, piacok és temetők benne egymást váltják fel. Kelet népe nem irtózik a haláltól és holttól, mint mi; mindenütt, az egyházakat kivéve, találunk sirhalmot, az udvarban, a kertben; a halott nem szűn meg lenni a család tagja. E városban a temetőhely, melyet itt soha nem szabad kiséjéltitani, ép oly nagy tért foglal el, mint az élők lakhelye.

A keresztyének vagy egyházaik körében, vagy az ugynevezett nagy temetőben fekszenek, mely Pera alatt, egy partoldalban a Bosphor és az öböl között, magas cзыpruszok hűs árnyékában nyulik el. De e temető, mint egy nyilvános kert, nyárban a perai lakosságnak mulató helyéül szolgál. Itt sétálnak, csevegnek, dohá-

nyoznak, társalognak esténkint; apró kávéházakban s kioszkokban kávé, jeges vizet, serbetet isznak, míg itt-ott zene hangzik, s a sétálókat czifra alakosok buja tánczokkal mulattatják. Szóval, itt a nép sirokon mulat. Meglehet, a sirdomb, melyen a család letelepedik, épen egyik rokonáé; nem tesz semmit, békésen folytatja vidám lakomáját, s eszébe sem jut, hogy azzal, hogy életének örvend, a halott kedves emlékét megszenteltelenítene. Ők így fogják fel az életet: nem egyéb ez, mint egy vándorlás a földön, kik meghaltak, azok már czélt értek, s mi megyünk az uton, melyen előttünk ők jártanak. A következő történetke hiven festi a törökök philosophielfogását a földi életről: Egyszer egy dervis utazék Tatórországbán. Balk városába érkezvén, beszállandó volt a királyi palotába, mit ő egy karaván-szerajnak vőn, t. i. vendégháznak, mi az utazók számára közköltségen szokott építtetni. Bemegy, s körülnézvén magát benne, egy szép folyosóban helyet választ, pogyászát földre teszi, kis szőnyegét kiteríti és rá ülepedik. De az örök ezt meglátván, parancsolják, kelne föl, haragosan kérdvén, mit keresne ott? Kiknek ő felelé, hogy e karaván-szerajban az éjt akarná eltölteni. Az örök még inkább sürgették kitakarodni, mondván, hogy ez nem vendégház, hanem a király palotája. E közben a király, kinek neve volt Ibrahim, megjelent, s hallván a dervis tévedését, rajta jóizüen nevetett. Előhivatá s kérdé tőle, hogyan birna oly kevés belátással, hogy egy palotát nem tudna egy vendégháztól megkülönböztetni? — Uram király, mondá a dervis, szabad volna hozzád egy kérdést intéznem? — Igen. — E palotában fölépülte után ki lakott először? — Elődeim, válaszolt a király. — És ő utánok? — Atyám. — És ő utána ki birta? — Én birom, felele a király. — Még

egy kérdést, folytatá a dervis. Utánad ki fogja birni?
— Fiam. — Ah uram, mondá az utazó dervis, hát még se csalatkoztam; egy épület, mely lakóit oly gyakran változtatja, vendéglő és nem palota.

De a perai temetőnek a hívő muzulmán elébe teszi a Jób (= Ejub) temetőjét, mely a hasonnevü városrészben az öböl déli oldalán fekszik. Constantinápoly harmadik ostromakor 672-ben itt esett el Jób Ben Szaid Anszari, a próféta egyik helyettese, s tiszteletére II. Mohammed, a hódító, 1460 körül egy mosét építtetett. E városrész az igazhivők választott lakhelye. Még most is az itteni moséban övezik az új szultánra a próféta kardját, mi a törököknél koronázásképen tekintetik. E városban lak és sir lépésről lépésre váltja fel egymást, ez egy valóságos Necropolisz. Az utczák szélein két sorban jobbra és balra sirhalmok emelkednek. Ki egy ház küszöbére akar lépni, arra csak egy siron át léphet. Itt már pompásabb siremlékeket is látni, rendszeren fehér márványból, bokroktul s virágoktul körülvéve, s rövidebb vagy hosszabb aranyos fölírással tudatva a holtak nevét s multját. Bár sokkal halkabban, mint nálunk, de a divat a törökknél is, s a temetőkben is érezteti hatalmát; az egykor egyszerű márványoszlopokat, mik férfiak sirján turbánban, nőkén lomb vagy virágban végződnek, most nagyszerű emlékek váltják fel, s a rövid fölíratra, mi hajdan a korán egy versecskéjéből s a holt nevéből állt, most elegiai vagy magasztaló mondatok következnek. Ide irok néhányat.

Néha maga a holt beszél, mint e fölíratban egy gyermek szól:

— E palotában fölépítte után ki lakott először? —
— És ő utánok? —
— És ő utánok? —
— És ő utánok? —
— És ő utánok? —
— És ő utánok? —
— És ő utánok? —
— És ő utánok? —
— És ő utánok? —
— És ő utánok? —

»Itt alant én valék egy kis rózsabimbó,
A sors dühös szele bokromba fuvallott,
E világ kertébe nem lévén én való,
É g b e ültettek át, kivirúlok majd ott«.

Néha egy megért férfiu:

»Isten maga az örökkévaló.

Mit tőled, ó vándor kérek, az egy imádság.

Ha erre nekem van szükségem ma, holnap talán
neked lesz reá szükséged.

Mondd el a Korán első versét Ali Szabó lelkeért.«

Néha a megszorodott anya panaszkodik, mint e
fölriratban egy ifju leányzó sirján:

»Isten maga az örökkévaló.

Szivem madara elszállt lelkemből, hogy ékesitse
a paradicsom kertét. Ugy végezte a sors, hogy leányom
tizenhárom évnél tovább ne éljen, s anyját az minden-
től megfosztá, tőle őt elragadván. Ég! igazságos az, hogy
most fészke hideg kőből legyen?«

Midőn nevezetes emberről van szó, a fölrirat is
magasb röpülést vesz, s a keleti hasonlítások, czélzó
allegoriák, tulzott képek nem hiányoznak. Huszszán nagy
admirálnak, ki 1803-ban halt meg, siremlékén arany-
betűkkel e fölrirat ragyog:

»Lelke csolnakának kormányá, közös kalauzunknak,
Istennek karja által, a más világ tengere felé irányoz-
tatott. E tündöklő érdemü személy testének hajója Ter-
zanéban (admirali lak neve) oly nevezetes volt, mint a
lencse egy ember ábrázatán. Végre a sors vihara szét-
tépven a vitorlákat s összerombolván a hajót, az isteni
jóság oczeánjába elmerült. Ekkor halla ily parancsot:
»Térj hozzám«, parancs, mit a mindenható azokhoz szo-
kott intézni, kiknek életök ide lenn feddhetlen, és ő kimond-

hatlan örömmel mene a mennyei lakok felé. Vándor, mondd el a korán első versét Huszszánért; tudd meg azt is, hogy ez epitaph szerzője Vaszzif, és hogy ő is óhajtja, mikép neki is a paradicsom legyen örökös lakóhelye.«

Egy ifju tanuló sirján, a perai temetőben:

»Oh, oh! Az ősznek dere létem tavaszát elhervasz-
totta. Szóla a végzet s idő előtt hívá el lelkemet. Éjjel
és nappal szorgalmasan dolgozám a tudomány szőlő-
hegyén, de előbb elszólittatám onnan, mielőtt az érett
gyümölcsöt izlelhettem volna, s lelkem fölfelé törekve,
fölszálla az örökélet kerteibe. Az istenben és irgalmá-
ban kimult Mohammed Szejid Effendi, fia Hadzsi Izmael
Zadehnek, a szabóczéh előljárójának. Egy imát lelkeért.«

Egy gyermekszülésben megholt anya sirján ez áll:

»Ő (isten) maga örökkévaló.

E mulandó világból egy jobba ment át az ifju,
a remek Laila asszony, midőn terhétől megszabadult. Fa és
gyümölcse egyszerre lettek átültetve a paradicsom kerteibe.
Semmi könnyár nem törülheti ki szeretett képét férjé-
nek, Ozman agának, Izmael Rajsz fiának emlékezetéből.
Egy imát lelkeért.«

A mult század első felében élt hires nagyvezér
Ragib leányának márványlapra vésett sirirata ez:

»Ő örökkévaló.

A mindenséggel daczoló sors e világ egyik csodá-
ját, a dicsőséges nagyvezérnek Ragibnak kegyes leányát,
Lelibet asszonyt ragadá el. E dicső lény elhivatott az
örökkévalóságba. Sülyedjen gyászba a nagy mindenség!
Minden, ki e sirt meglátogatja, mely isteni fénytől ragyog,
örvendeztesse meg lelkét egy fatihával (a korán első feje-
zete). A gyász e sorait könnyel írja a toll. Legyen a di-
cső Lelibet asszonynak lakhelye a szentek országa.«

Néha különös föliratokra is bukkanunk. A Jób városrészben, közel a rózsapiacchoz, a következőt olvasám :

»Ő az örökkévaló.

Egy kegyetlen feleségnek kezei okozták az istenben kimult néhai Hadzi Mohammednek, a vésnöknek, halálát. Imádkozzatok érte. 1120.«

A perai kisebb temetőben van sirja Mait Zadehnek, mi annyit tesz: a holtnak fia, kit így a következő eset miatt neveztek. Mait Zadehnek apja Kréta ellen kénytelen lévén indulni a hajósereggel, mielőtt neje lebetegedett volna, elbucszásakor ekkép szólt: »Azt, mi nőm méhében van, isten kezébe ajánlom.« Azonban neje betegségbe esvén, szülés előtt meghalt és eltemetett. A szülés a sirban történt meg. De a férj a hadbul épen azon napon érkezvén vissza, s hallván mi történt, nem akará hinni, s azon hitében ingatlan lévén, hogy ő nejeinek terhét istenre bizá, elmene a sirhoz, azt fölásta, s élve találta gyermekét a holt anyán. Hálát adván istennek, gondosan fölnevelte azt, kiből utóbb tudós Ulema lett, s késő vénséget érvén, Ahkmet uralkodása alatt mult ki, midőn újra anyja mellé temeték s fölébe emlékezet okáért egy boltozatos sirt építének.

Egyébiránt nem csoda, ha a perai szép világ sétahelyéül e kerítetlen sirkertet választá, mert innen a szemnek a legbájosb kilátások egyike nyilik. Balra a Dolma-bagtsi völgy zöldelő halmok körében, jobbra a szeraj tengerbe könyöklő foka, háta mögött szent Zsofia és Ahkmet mosék fénylő dombtetőikkel; szemközt a hajók és sajkák sokasága által szeldelt Boszphor és az Aranyszarv-öböl hullámtükre, túl rajta az ázsiai oldalon a csalogányok hegye s völgye, és a szép fekvésü

Szkutari és régi Kalczedonia (mit most Kadi-Köinek hívnak), festett házainak, magas moszkéinek, minaretjeinek s zöld czyprusfáinak koszoru-sorával, végre a meszsze mögletben (Hintergrund), a nikomediai öböl alsó részén a bithyniai Olymp hegye, örökös havaktól megkórónázva.

De ha a Jób-városi temető a kegyes muzulmánoknak szentebb, ennek a szkutari-it az ázsiai parton, a török mégis elebe teszi. Ugy látszik, hódításaik daczára sem számítanak a törökök állandó maradásra a keresztyén Európában, e szerint magok igazolják mit róluk Maistre monda: hogy ők Európa földén csak táboroznak. E temető roppant tért, majd egy négyszög mérföldet foglal el. Nem egy kert ez, de egy czypruserdő, egy rengeteg, mely hegyes, partos helyen nyul el, keresztül-metszve szeles utaktól s tele turbános sirkövekkel. Minnekünk nyugatiaknak fogalmunk sincs azon szépségeről, izmosságáról, magasságáról a czyprusoknak, mit e fa, e hű barátja a sirhalmoknak, itt keleten elér, s melynek itt nincs is ama gyászos tekintete, és ép azért egyképen majd a szomoru temetőt, majd a vidám kertet ékesíti lombjaival. E fa a kelet fenyüje; lombja sűrű, mint egy összekötött bokréta, dereka egyenes, mint oszlop, alakja hegyesen végződő pyramiséhoz hasonlít. Nincs fa, mely nála komolyabb, nemesebb és méltóságosb volna, s tömött, sötét, tartós zöldje, melyet a nyár nagy hűvében sem vesz el, kellemes ellentétet képez az ég mely kékjével, mint illik a fehérő sugár minaretekhez, melyekkel magasságban vetélkedni látszik.

Válamennyi sirdomb mellett egy czyprus emelkedik, minden fenálló fa egy halottat képvisel, így ez erdő, századok óta folyvást szaporodik. Ha a sirkő idővel kidől

vagy félre hajlik, senki nem állítja helyre: isten így akarta, de ott áll a fa örökké, s a sir jel nélkül is nem kevésbé kegyeletes tiszteletben tartatik. A törököknél a holtak nem kell földet vásárolni, a szegénynek porát öt év múlva nem hányják el a szélben, mint ez történik városainkban; a b a r b á r törökök emberiebbek, mint a művelt, de pénzsovár keresztyének; itt a halott, gazdag úgy mint szegény, örökké bírja utolsó nyughelyét, emberi kéz nem háborítja álmában, mind addig, míg a végső ítélet trombitájának harsogása fel nem költi.

Megdöböntő látvány, midőn az ember e sűrű czypruserdő sötét árnyékában végig néz, s a fenálló fehér marmarai márványsirköveken, melyek némi emberi főt ábrázolván, hol fehér, hol szinezett turbánt viselnek, áttekint; azt vélné, hogy körülte a holtak megjelent alakjai lebegnek. A sűrű lombokon átsiklott nap szökdelő sugárai mint megannyi csillagok s égő lidérczek szállongnak, az ágak között vad gerlék s galambok panaszosan nyögnek. A márványlapon, mi a sirdombot födi, egy kis nyílás van hagyva, hol egy népmonda szerint, két angyal, Monkir és Nakir járnak ki és be, ők lévén istentől megbizva, hogy a megholtul életéről számot vegyenek, a felelet szerint fogván helye a jövő életben kijelöltetni; a sir négy szögletén pedig négy kis teknő van vésve, melyekbe barátok s rokonok virág, tej és illat-áldozataikat lerakják; midőn esik, e gödrök a vizet fogják fel, hol a levegő szabad madarai hús italt találnak; így gondoskodik a török még halva is barátainak, a szeretett madaraknak táplálásáról, melyeknek nyögése a rokonok sirását pótolja, midőn ezek nincsenek jelen. Valami kellemesbet és költőibbet képzelni sem lehet e röpkedő szárnyasoknál, melyek a

sírok e csendes világát ártatlan szólásaikkal végig-végig hangozzák.

Jellemző, hogy a sírok némelyikén egy zsinór vagy egy pallos van kifaragva, s alatta a holt neve és a nap, melyen megfojtatott vagy lefejeztetett. S a család jön és megáll nem fájdalom, de szégyen nélkül az emlék mellett, mely nálunk a nemzetség becstelenségét látszanék megörökíteni. Keleten a büntetés egy pusztá esemény, melylyel nem jár együtt a gyalázat fogalma, az a tettel jár szerintök, s e részben is a muzulmánok felfogása a mienknél mind helyesebb, mind emberibb.

Ujabb részében e szent erdőnek, — mert szent hely, hol a holtak laknak, mint szentek voltak a görög istenek berkei, — mondom, annak ujabb részében a síremlékek még épek, frissek, fehérek, az aranyozás rajtok még ragyog, az ügyesen kifaragott lotusz, szőlőgerézd, borág s mindenféle gyümölcs és virág, a holt nőknek e jelképei, még eleven kék, zöld, viola, sárga színben mosolygnak; még áll az egyszerű vasrács, mely némely sírhalmot bekerít, sok mellett könyes szemmel ül a földön néhány nő, halkán beszélve egymással a holtrul, vagy imádkozva lelkeért, míg gyermekeik, kiket a fájdalom még nem mert illetni, oldalt gondatlanul játszadoznak; de ha e temetőnek elhagyottabb s kevésbbé látogatott részébe megyünk, a feledés mintegy jéglehellet rohan meg. Itt a sirdombok lesülyedtek, az oszlopok jobbra és balra dülöngve feküsznek, fölöslegesnek tartván jelölni a sirt, melyre többé senki nem emlékezik, a virágok rég elhervadtak, senki nem újítja meg, mert nincs örökös bánat, s az élet kinos volna feledés nélkül. S mivel a török nem temet mélyen, a behorpadt földből itt-ott egy koponya gömbölyün fehérlett ki lábam előtt, mint egy

repedt strucztojas. E részében a temetőnek a czyprusok még izmosabbak, hiszen századok nagygyá nevelhették s vastag gyökereik helylyel-helylyel a föld színén felül tekerdőzvé, hasonlitanak a kigyó derekához, mely lyukába csak félig bútt be.

A törököt nem szomorítja el a temetők látása, mint minket. Lelkében a halál nem idéz elő borzasztó képeket. Hozzá szokott e világot úgy tekinteni, mint utjában egy nagy vendéglőt, melybe egy beszáll, más belőle kimegy. Irva van a koránban: »Ne vonj e földön sátort erős rudakra, mert a föld nem állandó helyed.« Kit a halál utólér, meghal békével, s rokonai s kedvesei szánják, de csak úgy, mint egy atyafit, ki látogatóba jövé, ismét elutazott. Ez ingathatlan bizalom istenben, e békés megnyugvás a sorsban, e derült magamegadás abban, mi jöni fog, ép úgy vallásában, mint philosophiájában alapszik. Miért félne a haláltól? A korán szerint örök kárhozát még a hitetlenre sem várakozik, annál kevésbbé reá, hívőre; s a jövő életben a pokol, habár kinok helye, a lakolás ott ideiglenes, melyet előbbutóbb a paradicsom végetlen boldogsága fog követni. Így tanítja őt vallása. Mi bölceseit illeti és költőit, azok mondataikban, erkölcsi beszélyeikben és költeményeikben nem szűnnek meg az emberek lelkébe ama nagy meggyőződést oltani, hogy a természet amaz istenileg bölcs törvénye, miszerint életre halál, halálra élet következik, változhatatlan, tehát daczolni vele lehetetlen, félni tőle hiábavaló, legjobb benne egyszer mindenkorra megnyugodni. Ez eszmét ezer meg ezer kellemes alakba öltöztetve találjuk kelet írónál, s így megtestesítve, az a nép képzeletére jobban hat minden tudós s elvont értekezéseknél. E szempontbul érdemesnek találjuk Mirza látását ide igtatni:

»A hónap ötödik napján — így szól az — melyet elődeim szokása szerint mint szent napot ülék meg, megmosakodván és reggeli imámat elmondván, Bagdád magas halmainak egyikére fölmászék, a nap hátralévő részét ottan elmélkedésben és könyörgésben eltöltendő. Szellőzvéen magamat a hegyek tetőin, gondolatokba merülék az emberi élet hiábavalósága felett, s egy gondolatbul a másba esvén, mondám, valóban az ember árnyék, az élet álom. Ekkép andalogván, szemeimet egy bérczre vetém, mely tőlem nem messze emelkedett, hol egy embert pásztor-öltözetben láték, kezében egy kis hangszerrel. Midőn őt megpillantám, sípját épen ajkaihoz vivé, és kezdé azon játszani. Hangja a sípnek rendkívül édes vala, s a dal, mely belőle jött, kimondhatlanul változatos és melodiateljes, s egészen különböző attól, mit életemben valaha hallottam; ilyenek lehetnek azon dalok, mikkel az elköltözött lélek fogadtatik, midőn a paradicsom küszöbére először lép, feledtetni akarván vele a haldoklás utolsó kinait, s előkészíteni e boldog hely gyönyöreire. Lelkem mintegy elolvadt titkos üdv érzetében.

Sokszor hallám mondatni, hogy e bércz egy nemtő lakhelye volna, s többen hallák bájzenéjét, kik mellette elmenének, de azt soha nem hallám, hogy a zenélő látatott volna. Midőn elragadó dallamai által vágyat támaszta bennem, vele társalgásba ereszkedni, észrevévén ő bámulásomat, inte nekem, s kezének jártatásával tudatá velem, hogy közeledném a helyhez, hol ült. Azon tisztelettel közeledém hozzá, mely egy magasabb természet megillet, s szívem teljesen elbájolva levén igéző zenéje által, lábaihoz borulék és sirtam. A nemtő részvétellel és nyájasan mosolygván reám, kezdém őt mint régi ismerőst tekinteni, s egyszerre mindazon félelem eltűnt, melyet

kezdetben érezék. Fölkapa a földrül s kezemnél fogva, mondá: Mirza, hallám magánybeszélgetésedet, kövess engemet.

Ekkor elvezete a bércz egyik legmagasb csucsára, s annak legkiülőbb pontján letévén, szóla: nézz kelet felé, és mondd, mit látsz? Látok, felelém, egy roppant völgyet és egy mérhetlen viztengert, mely azon végig hömpölyög. A völgy, mit látsz, mondá ő, a siralom völgye, és a mérhetlen tenger, mit látsz, egy része az örökkévalóságnak. Mi az oka annak, kérdém, hogy a tenger, mit látok, egyik végén egy vastag ködbül jő ki, és szinte egy vastag ködben vész el a másik végén? A mit látsz, mondá ő, az örökkévalóságnak azon része, mit időnek neveznek, minek mértéke a nap, s mi nyúlik a világ kezdetétől annak romlásáig. Most nézd, mondá ő, e tengert, melynek mindkét végén sötétség a határa, és mondd, nekem, mit fedezesz fel ott? Látok, felelém, egy hidat, mely a viz közepén áll. A hid, mit látsz, mondá, az emberi élet, csak nézd azt jól meg. Figyelmesebb szemlélés után ugy találám, hogy a hid állt hetven ívből, s több omlott ivekből, miket bozzá adván azokhoz, melyek épek valának, valamennyinek összes száma mintegy százra mehetett. Számlálgatván az iveket, a nemtő mondá, hogy kezdetben a hid ezer ívből állt, hanem egy nagy hullámroham a többit mind elsöpré, hagyván a hidat ilyen romlott állapotban, milyenben azt szemlélem; de mondd nekem, folytatá ő, mit fedezesz még föl rajta? Látok azon tömérdek népet átmenni, mondám, és két végén látok fekete felhőket. S nézván még figyelmesben, láték több utasokat a hidon keresztül hullani a vízbe, mely alatta folyt, s még jobban vizsgálódyán, észrevevém, mikép számtalan sülyedő ajtók valának a hidon elrejtve, mikre alig

léptek az utasok, azonnal a vízbe estek és rögtön eltűntek. Ez elrejtett csal-ajtók a hid elején igen sűrűen valának, úgy hogy a felhőből alig bukkant ki a sok ember, közülök sok rögtön lehullt. Középe felé ez ajtók száma ritkult, de szaporodott azon ivék vége felé, melyek még sértetlenül állottanak.

Volt ugyan még néhány ember, de bizony kevés, ki útját botorkálva folytatta a törött iveken is, de ha nem egyen, a máson lebukott, a hosszú útban kifáradva lévén.

Darab időt töltöttem szemlélésében e csodálatos műnek s a tárgyak azon nagy változatosságának, melynek az szinpada volt. Szivem búval telt el, látván: némelyek mi váratlanul, örömeik és vigalmaik közepett hullnak alá, kapkodván mindenhez magok körül, hogy megmenekülhessenek. Némelyek gondolkodó állásban ég felé tekintének, s elmélkedéseik közben megbotlának és eltűnének. Sokan csillogó s előttük tánczolva szállingó buborékok után szaladoztak, de épen midőn már azt hitték, hogy elérik őket, lábaik megbotolván, a mélybe süllyedtek. A tárgyak e zavarában, némelyek karddal, mások orvosüveggel kezökben futkostak a hidon, sok embert ekkép taszítva a csal-ajtókra, mik ezeknek utjokban nem látszottak esni, s miket ők e szerint kikerültek volna, ha rájuk lépni nem kényszerítettnek.

A nemtő észrevévén, e szomorú jelenetek nézelésébe mi mélyen elmerültem, mondá, hogy már azokból eleget láttam; fordítsd el szemeidet a hidról, s mondd, ha vajjon nem látsz-e valami olyant, mit nem értesz. Föltekintvén, kérdém, mit jelentenek ama nagy madarak, melyek örökké a hid körül repkednek, s néha-néha rája leülnek? Ölyveket, harpiákat, hollókat, sasokat látok, és

több más tollas állatok közt néhány szárnyas gyermeket, melyek mind nagy számmal hintálódnak a középiveken. Ezek, mondá a nemtő, az irigység, fősvényesség, babona, kétségbeesés, szerelem, s más gondok és szenvedélyek, mik az emberi életet gyötrik.

Itt mélyen fölsohajték, mondván, hjah, az ember hiában teremtetett! Ime, nyomor és halál váraozik reá, életében kinlódik s halál nyeli el. A nemtő megsajnálván elszomorodásomat, parancsolá, e sötét látványtól arczomat forditanám el. Ne nézz tovább, monda ő, az emberi lét első állomására, sem arra, mint költözik az örökkévalóságba, hanem nézz ama vastag ködfelhőre, melybe viszi a hullám a halandók annyi nemzedékeit, mik beléje esnek. Én fordítám szemeimet parancsa szerint, és nem tudom mi volt oka, az-e, hogy a jótevő nemtő szemeimet természetfölötti erővel ajándékozá meg, vagy pedig megritkítá a vastag felhőt, mit előbb a szemsugár át nem járhatott, elég az hozzá, hogy én a völgyet a tulsó végén megnyilni s egy végtelen oczeánba kiterjedni láttam, melynek közepén egy magas gyémántbércz vonult keresztül, az oczeánt két részre osztván. Egyik részén a felhők még mindig feküdtek, ugy hogy abból semmit nem vehettem ki, de a másik feltűnt, mint egy roppant oczeán, behintve számíthatlan szigetekkel, melyek fáktól s virágoktól voltak elboritva, s közöttök ezer meg ezer apró fényes tavak folydogáltak. Képes voltam kivenni az embereket pompás öltözetben, fejkön koszorúval, sétálva fák közt, pihenve források mellett vagy virágos ágyakon, és hallhaték egy harmóniát, melybe madarak éneke, vizek hullása, emberek szava és hangszerek pengése vegyült szépen össze. E gyönyörteljes látvány megpillantására vidámság szállta

meg lelkemet. Sasnak szárnyait ohajtám magamnak, hogy e boldog lakhelyekbe röpülhettem volna; de nemtőm mondá, hogy oda nem vezet út, csak a halál kapuján keresztül, melyet a hidon minduntalan megnyilni láttam. Azon szigeteknek, mondá ő, melyek oly friss és zöld színben terülnek előtted, s melyekkel az ocezánnak egész felülete be van hintve oly messze, meddig látsz, azon szigeteknek száma haladja a tengerpart homokszemeinek sokaságát; és azonkívül még myriád száma azon szigeteknek, melyek ezek mögött vannak, s melyeket te nem láthatsz, sőt annyira képzeleted sem terjed ki. Ezek a jóknak lakhelyei a halál után, kik neméhez és mértékéhez képest azon erényeknek, mikkel tündöklének, ezen szigetekre szétosztatnak, miken a gyönyör és üdv neme és mértéke szinte különbéle, s megfelelő azok tökélyeinek s jó tulajdonainak, kik ezekben megtelepítettnek; mindenik sziget egy paradicsom, alkalmazva lakóinak érdemei szerint. Ó Mirza, vajjon nem méltók e lakhelyek, hogy utánok törekedjünk? Nyomorultnak tartod az életet, mely alkalmat ad ily jutalmat arathatni? Félni kell a haláltól, mely téged ily boldog létre vezet? Ne hidd s ne mondd, hogy hiába teremtetett az ember, kinek osztályrészeül ily örökkévalóság van feltartva. És én kifejezhetlen gyönyörrel sovárogorva tekinték a boldog szigetekbe . . . .«

Az ilyen szép képek a nép elméjében megmaradnak, s ha azt betű szerinti értelemben nem veszi is, mert a török okos nép, nagyszerű története bizonyítja, mikép annyit elvon belőle, hogy a haláltól nincs oka félni, s túl a siron az irgalmas istentől csak jót reménylhet.

Sztambul középületei közt csaknem a legérdekesebbek a szultánok, szultánnök és más nagy hivatalnokok

síremlékei, mik turbák-nak neveztetnek, s a város minden részeiben elszórva találtatnak. Számuk a kétszázat haladja. E pompás mauzoleumok rendesen a mosék mellett, annak mekkai oldalán állanak. Többnyire szép fehér márványból kör- vagy nyolcyszögletes alakban építvék, magasak, szellősek, néha színes üvegekkel kirakott ablakok által megvilágítvák. A falakat mindenféle arabeszkék, korán-mondatok s kék vagy zöld alapra festett aranyos föliratok ékesítik. A boltozatról csillárok, lámpák és selyembojtokkal fölcifrázott strucztojások függenek, a márványpadozatot smyrnai szőnyegek borítják. Némely turbát oszlopokon nyugvó csarnok fut körül. Valamennyinek van egy fedett csarnoka, melynek ajtaján chronographok az alapító nevét s az alapítás korát tudatják. A teremek a földben vannak, s fölöttük 8 ujnyi magas márványlap fekszik, közepén a szokott nyilással, s e lapra tétetik az üres, koporsószerű ravatal, mely óriásilag nagy a szultánok turbáiban, és mindenik hét drága shállal van befödve. Czédrusfából művészileg faragott s gyöngyházzal kirakott rács veszi körül a ravatalt, melyen a megholt turbánja gyémántos kócsagtollal fekszik, lábánál ezüst gyertyatartókban roppant viaszgyertya-szálak állanak, míg fejénél s oldalt X alaku székeken becses koránok várják az imádkozót.

E turbák közül legnagyobb a nagy Szolimáné, szaraczén izlésben építve; legujabb s legpompásabb a görög s olasz stylben alkotott II. Mahmudé, a csonka vagy égett oszlop mellett, sőt ez halotti háznak igen is pompás, derült, ékes, inkább egy kéjlaknak illenék. Ellenben az, mely az Aja-Zófia mellett van, szivrázó kegyetlenségnek szomorú emléke. III. Amurat 18 fiat hagyott maga után, s az idősb III. Mohammed alig lépe trónra, 17 test-

vérét azonnal megfojtatta, sőt saját anyját s fiát Mahmudot is. Lehetetlen e meggyilkolt 19 rokon felékesített ravatalait nézni belső borzalom és csodálkozás nélkül, azon, hogy e különben irgalmas s humanus nép, mely az állatokat sem bántja, hidegvérrel eltűrte e hallatlan gyilkolást. De ez kivétel, mert a legtöbb turba nemcsak pusztán pompás mauzoleum, hanem egy-egy jótékony intézet, melylyel nevét a fejedelem a maradéknál megörökíti. Ilyen az, melyet anyjának tiszteletére III. Szelim építtetett. Ez egy nyolczszögletű épület, melyben a Szultán-Valide s két leánya nyugszik. Északra terül egy szép kert, mely a bemenetelt keríti körül s híres emberek sirhalmaival van tele. E kertre dől egy más épület, mely magában foglal egy collegiumot 40 tanuló, két elemi iskolát szinte 40 gyermek és egy tápkonyhát 40 szegény számára, s az örökké csurgó forrásnál szolgák állnak egész napon, kik az elmenőknek italt fényes réz-kupában nyújtanak. Előlről magas kőfal emelkedik, itt-ott berácsozott nyiladékokkal s márványlapokkal, melyeknek zöld alapján aranyos föliratok tündöklenek. Mindenütt a legnagyobb rend s leggondosb tisztaság uralkodik, s az egész a török kegyességnek s közjótevőségnek legkellemesb képét nyújtja.

Sok kegyetlen uralkodót számít a török nemzet története, de nem volt szultán, ki Sztambult egy moszkéval, egy tanodával, egy könyvtárral, egy fürdővel, egy kór- vagy tápházzal nem gazdagította volna. Ha mást nem tőn, saját sirján egy turbát építtetett, hozzá csatolva egy vagy több jótékony intézetet. Minden ilyen középület homlokán viseli az alapító nevét. S a késő maradék, mely zsarnokságának szenvedő tanuja nem volt, századokon át részesülvén jótetteiben, egyházában imádkozva,

tanodájában ismereteket szerezve, fürdőiben mosakodva, s szomját oltva a vizből, mi fölött neve tündöklék, nem szünik meg rá emlékezni s emlékét áldani. Valljuk meg, hogy e cselekedés a fejedelmek részéről, ha számitásból ered, politikailag okos, ha szivből jó, erkölcsileg nemes.

XIV.

Akmet-mosé. Ismerkedés egy dervissel, ki magyarul beszél. Magyar és török nemzet. Tudományok tisztelése és művelése keleten. Iskolák és tanárok. Irodalom, írók és költők. Könyvtárak. Az első könyvmda alapítója egy magyar 1726. Mutatványok Emeli politikájából és Nabi élettani költeményéből.

Sztambulba érkezvén, történt, hogy mindjárt az első napokban szokásom szerint kalauz nélkül bolyongék a város utczáin, s juték egy térre, mi hajdan a görög császárok alatt hippodromnak, most At-mejdánnak neveztetik. E piacon áll egy régi obeliszk, s az ércz kigyó emlék, de én csak az Ahkmet moséját bámultam, melynél Sztambulban van pompásabb és szabályosabb, de nincs, mely a szemnek kellemesb volna.

E mosét a piactól egy alacsony kőfal választja el hetvenkét ablakkal s három kapuval, mely utóbbiból egy elől, kettő oldalt nyílik. Belől e kerítésen a mosét tágas udvar előzi meg, mely magas platánokkal van beültetve, s maga a kőfal belseje egy kolostorszerű csarnokot képez, huszonhat ivvel, mely körül mindenik egy-egy rézzel fedett dombtető által borittatik; viszont minden dombtetőt egyiptomi gránitból faragott 26 oszlop tart fen, mit mór izlésben készült gyönyörű párkányzatok ékesitnek. Az udvar kövezete finom márvány-koczkákkal van ki-

rakva, s közepén egy hatszögű szőkőkut emelkedik, szinte márványból, magas alapzaton építve, úgy hogy hozzá tizenhárom lépcső vezet. Ezenkívül a kőfal külső két oldalán, a hívők mosakodása végett, több források csörögnek, melyeknek mormoló hangjába a platánok körül röpkedő fehér galambok turbékolása kedvesen vegyül.

Maga a mosé egy nagy négyszöget képez, melyet közepén egy magas dombtető föld, mi körül még négy más fél-kup áll, s mindezeket finom kőből faragott gömbölyű s izmos oszlopok támogatják. De a mi kívülről főkép gyönyörű tekintetet ad az egésznek, az a földéلبül kinyuló több kerek tornyokon kívül ama sugár hat minaret, mely mint ugyanannyi óriás fehér gyertyaszál emelkedik körülte, mindenik átlátszó faragványnyal ékes három-három erkélyt hordván magán, honnét a muezzinok a hívőknek az imádság idejét kiáltva hirdetik. Az egész mosé sima tükörmárványból van építve kívül és belől, melyet a hosszú idő e kedvező éghajlatban nem barnít meg, hanem itt-ott megsárgítván, azt ekkép mintegy megaranyozza.

A mosé épen nyitva volt. Saruimat levetvén, küszöbére lépék. Körülnéztem, és senkit nem látván két szegényen kívül, kik két szögletben, színes szép gyékényszőnyegen arczra borulva imádkoztak, beljebb menék és egy féloszlop mellett csendesen megvonulék.

Ó mi fölséges épület! Mi gyönyörű mű! Mi szellős, mi magas, mi könnyű és mi nagyszerű. Kivéve a gazdag csillárokat, lámpákat s tarkán fölczifrázott strucz-tojásokat, mik selyemköteleken függenek, semmi butorzat nincs benne, sem kép, sem szobor, sem oltár, sem orgona; a miráb vagy cathedra, melyen a korán s a szent-zászló fekszik, lazulival, agáttal s jászpiszszal van kirakva, közel

hozzá van a nimbár, honnan a cseik a koránt magyarázza, átellenben a kutbé, karszék, hol az imán a könyörgést hangosan felmondja. A mosé minden ékesége belől, áll a nagyságban, a magasságban, a művészi arány harmoniájában, a színes márvány- s porcelláncdarabokban, mikkel a falak itt-ott izletesen ki vannak rakva, és az ablakokat beszegélyző czifra arabeszkekben. Oly nagyszerű volt ez egyszerűség, oly ünnepi ez üresség, oly vonzó e tisztaság! Mintha e pillanatban épült volna föl e templom, s várná az imádkozókat. Egyik ablakán a kúpnak épen a nap szeme nézett be, mintha Isten szeme volt volna, ki házába tekint. A legmélyebb csend uralkodott körültem. A csend szüli a magányt, a magány szüli az elmélkedést, az elmélkedésben szentelődik meg a sziv és emelődik fel a lélek. Mi más ez, mint az imádkozás állapota? S ily értelemben én imádkoztam.

De ez imaházban, mint minden moséban, leginkább feltűnnek a koránbeli szent mondatokat jelentő óriás aranybetük mesterséges s valóban izletes fonadécai. Ide jegyzek föl néhányt :

»Az emberek legjobbjá az, a ki felebarátainak használ.«

»Ki jóra vezérel, olyan mint az, a ki jót cselekszik.«

»A világ csak rövid ideig tart, a cselekedetnek becse a s z á n d é k b a n van.«

»E világ a hívőknek tömlöcz, a hitetleneknek paradicsom.«

»E világ egy dög, s kik azt éhezve kívánják, ebek.«

»Isten földnek és égnek fénye. E fény olyan, mint a falon az ablak, melyben mécs ég kristály-üveg alatt; az üveg tündököl, mint csillag, a mécsben egy áldott fának olaja gyújtatik meg, sem keleti, sem nyugati olaj az, világít annak, a kinek akar.«

Mintegy negyedóráig bámulva szemlélém a gyönyörű épületet, mely anyagi dolgoktól üres lévén, a teremtő szellemi jelenlétével volt tele, midőn egy dervis belép, s engem megpillantván, felém tart, aztán megállapodik, köntösömet, mi egy zöld attila volt, gondosan vizsgálja, ismét közelebb jő, éles szemekkel nézve rám, mit én haragra s megbotránkozásra magyaráztam. Tudván, hogy engedelem nélkül keresztyénnek moséba lépni nem szabad, legalább nem tanácsos, meghajtam előtte magamat, s indulék az ajtó felé.

De a dervis egy nagyobbat lépvén, utamat állja. Szeme közé tekinték, mintegy kérdezve, mit akarna velem? »Semmit, — felelé ő magyarul, — csak mint magyart üdvözelné akarom.« Le nem írhatom, mint meglepett e helyen a magyar szó. Egy perczig azt hívém, ő egy átöltözött utazó, de csak egy perczig hívém ezt; keleti arca, a sötét szem, a sasorr, a rendkívül halvány bőr, a déli barna szín, a beretvált fő, a lengő hosszú fehér szakál, a szerzetes öltözet ósága, s úgy testének egész tartása, mint arcának keletileg sajátságos kifejezése az ellenkezőről győztek meg. Ömlengve felelék neki, s köztünk beszélgetés kezdődött, és talán hangosabb, mint illett e helyen, mert mihamar mondá: »Kérem, hagyjuk el a mosét, ily hangos beszéd nálunk az imaházban szokatlan, de im a muezzinek a minaretekben megszólaltak, a könyörgés ideje közelg, a nép gyülekezni fog.«

E szerencsés ismeretségnek köszönhetem, hogy a török nemzet állodalmi s házi életébe mélyebben bepilanthattam. Ő adta az eszmét török ruhába öltözködnöm, s ekkép vele fenakadás nélkül megnézhettem mindent, a temetőket, turbákat, fürdőket, iskolákat, mosékat, szultáni palotákat, kivéve a háremeket, midőn a nők bennök

valának, ide ő sem nem vihetett, sem vinni nem akart. Ugy látszik, ő néha a kormánytól tudományos utazásokkal bizaték meg Ásia és Európa több országaiban, birván a török, arab, persa, görög, francia, magyar, szerb, örmény nyelvet, melyek közül az első öt nyelven jól mind irt, mind beszélt. A mekkai szent zarándoklást ötször végezte, Magyarországbán nyolczszor volt, meglátogatni Budán a szent Babának azon sirját, mely a császárfürdő felett, a szőlők közepett egy kis fejer kápolnakép emelkedik. Nemcsak tudós, de okos és felvilágosodott török volt, csodálta nyugat haladását a művészet, ipar és tudományok terén, de a nélkül, hogy kelet nagy szellemeit kevésbé becsülte volna, s bár a keresztyén világot alaposan ismerte, nem szüent meg lenni kegyes muzulmán. Ali emir név alatt kívánta, hogy emlékezetben éljen.

Miért ne vallanám be tudatlanságomat? Bár ismertem fordításban kelet több íróit, s kivált páratlan költőit szenvedélyesen kedveltem, de a török nép története s főleg annak indulata, szokása, erkölcsse, élet-módja előttem ismeretlen világ volt. Nem hiszem, hogy volna a földön két szomszéd ország s két rokon nép, mely egymást oly kevésbé ismerné, mint a török s magyar nép. Mi csak a harcz terén érintkeztünk, a béke napjaiban nem vevénk egymás dolgairól semmi tudomást. Majd két századig lakták az ozmánok földünket, de ez együttlétnek semmi nyoma nem maradt sem nemzeti, sem népi életünkben. Róluk minden emlék egy török-torony némely várban, egy török-ut itt-ott az erdőben, egy török-kut a mezőn, egy török test-domb a sikon, néhány költemény s monda a csaták ama napjaiból; ritka család visel török nevet, kevés arcz emlékeztet vérvegyülésre; s

mindazon emlék, mi tőlük megmaradt, pár fürdő s ama két minaret Pécsen és Egerben. A vallási különbségben alapuló kölcsönös düh nem engedé e két népben a nemzeti rokonság nagy eszméjét felcsirázni, s csodálkozva hallám nem régiben, hogy III. Napoleonnak egyik minisztere formulázta e fontos gondolatot, kérdvén egy magyartól: ha a panszlavismus keleti Európában oly véstetjes eszme, ennek ellenében nem lehetne a török-magyarország fajeszmejét életre hívni? . . . Szóval, mióta többé nem tusázunk egymással, ő tengereinek partján méléz, mi a Kárpátokhoz dölve szomorkodunk, nem gondolva egymással; s ugy tapasztaltam a két országban, hogy ha a kölcsönös ismeretlenségben egymás dolgaira nézve a két nemzet hasonlít is, de a magyar megvető lenézéssel gondol a törökre, egészen barbárnak hívén azt, míg a törökben a magyar iránt nagy jóakaratsnak s becsülő vonzalomnak számos jelét vettem észre.

Mindezt őszintén elmondám az ősz dervisnek, ki ezt tudni látszott, mondván, hogy utazván Magyarországon, e körülmény sem kerülte el figyelmét, mert eltitkolván nyelvünk ismeretét, midőn a közhelyeken s kávéházakban megjelent, jól értette, mit körülte beszélni hallott, de könyveinkből is sokat birt és olvasott. »Nem gyűlöltek, jól tudom, de lenéztek, s ti csupán arra emlékezvén, hogy hódító foglalásunk által nemzeti fejlődéstököt meggátoltuk; elfeledétek, hogy egy ujjal sem illetük, mi álladalomnak, népfajnak s embernek legbecsesb, t. i. a lelkiismeret szabadságát, — templomaitok szentek voltak; — nem, nemzetiségtök fejlődésének szabad menetelét, — mi, mint hódítók, nyelvetökön beszéltünk és azon irtunk ti nektek; s nem, drága autonomiátokat, miknek engedelmeskedétek, a törvényeket tinmagatok al-

kottátok . . . Valóban sajnálatos, hogy általában kelet és nyugat, s különösen a török és magyar jobban nem ismerik egymást. Hiszen ha két okos ember összetalálkozik, igyekszik egymást megismerni, s gyakran az ilyen ismeretség mindkét félre nézve hasznos, ellenben kik egymást nem ismerik, ok nélkül is ellenségekké válnak. Ez magyarázza meg, hogy a török és magyar bár szomszéd, de mivel nem ismeri, nem is szereti egymást. Ti eszt is alig hisztek emberben, ha az turbánt visel, tudományt, műveltséget épen nem, sőt csodálkoztok, ha olvasni és írni látjátok. Pedig mi keletiek állánk a tudományok bölcsője körül, ti nyugatiak azokat több szerencsével és sikerrel művelhetitek, de több szeretettel nem, s nagyobb becsben azok nálatok bizonyosan nincsenek, mint nálunk keleten vannak több ezer év óta.

Halld, mit mond a proféta hagyományos szózata a tudományról:

»Tanítsátok a tudományt, mert ki azt tanítja, istent féli; a ki azt kívánja, imádja őt; ki arról beszél, az urat dicséri; ki a felett vitatkozik, szent harczot viv; ki abból oktatást ad, alamizsnát osztogat a tudatlannak; és a ki azt bírja, az magának barátságot és jóakaratot szerez.

»A tudomány mutatója annak, mi jogos s mi jogtalan, világ az ösvényen a paradicsomba. A pusztában meghitt kalauz, kísér minket a vándorlásban, a magányban velünk társalog, örömmön és szenvedésen keresztül vezérünk, ékességünk barátink előtt, pánczél ellenségünk ellen. Általa emeli föl a mindenható azon férfiakat, kiket a jónak és igaznak országában uralkodókul választott. Ezen férfiaknak emlékeik aztán utánoztatnak és példányképen állittatnak fel. Angyalok vágnak barátságukra és szárnyaikkal őket beárnyékozzák. Minden a mi van

szárazon és vizen, a tenger állatai, a bogarak, ragadozó állatai a földnek, és a mi ezen jó és jeles, mind törekszik nekik hódolni. Mert a tudomány a szivnek élete a tudatlanságnak halála ellen, a szemnek világa a jogtalanság zavarában.

»Általa jutnak a szolgák a földi és mennyei legnagyobb boldogság birtokába. A tudomány tanulása fölér a böjttel, és annak terjesztése fölér az imádkozással; az embernek mindenkit barátjává tesz, a jónak és rosznak ismeretére vezérel. A nemesbe még magasb érzelmeket lehell, a gonosz szívébe pedig részvétet csöpögtet...«

Közönséges hiedelem a keresztyéneknél — folytatá a tudós dervis némi lelkesedéssel, — hogy általában az izlamizmus a felvilágosodás terjedésének gátja, különösen pedig a török faj, tudatlanságra van kárhoztatva.

Mindkét állítás oly hamis, mint hibás; a történet kézzelfoghatólag meghazudtolja mindkettőt.

Bizonyítja ez, mikép azon sötétséget, melybe a népvándorlások után két század óta Európa elmerülve volt, róla az arabok megjelenése deríté föl. Arabia szerencsés fekvésénél s népeinek kalmárhajlamánál fogva, az indusokkal, chinaiakkal, persákkal, szyrusokkal, egyiptomiakkal, görögökkel, szóval az ó-világ valamennyi magasb műveltségü népeivel érintkezésbe jöven, s mint népfaj a természettől szemlélő tehetséggel bőven megáldva lévén: így történt, hogy az arabok lőnek az ugynevezett természeti tudományok valóságos megalapítóivá. Mig a görögök s rómaiak Arisztoteles nyomán járva, csak az organicus tárgyak vizsgálásával foglalkodtak, az arabok egy magasb fokra emelték a természet tanulmányát, t. i. megismerni s kimagyarázni a természeti erőket, a mint

azok feloszolván, elválván s rokonulván, új testeket képeznek. Ez lőn alapja mind a gyógyszerészetnek, mit tudományilag először az arabok műveltek ki, mind a chemiának, mely ha kezdetben, mint később a középkorban is, nem volt ment az alchimia s bűbáj vegyítékétől, de annyi bizonyos, hogy a természet ismeretét ők új eszmékkel gazdagították. Ők alkották az első botanicus kertet Cordovában; ők fordíták szanszkritből arabra a híres Csuraka és Szuszruta orvosi könyvet, és ők századokon át a gyógytudományban is vitatlan tekintélyvel bírtak. Mély és sok oldalú vizsgálataikban tetemesen elősegíték őket azon nagy utazások, miket mint kereskedők karavánokkal s hajókkal szárazon és vizen nemcsak nyereség, de ismereteik gazdagítása végett tőnek, úgy hogy nincs népfaj, mely egészen az újabb időkig oly nagy utazókat s oly messze utazásokat mutathatna fel; kik mellett Marco Polo későbbi utazása egészen elhomályosul. Tehát ők voltak azon kor legbiztosabb és legtanultabb geographusai is, mindaddig, míg a sora spanyol s portugál felfedezőkre nem került. S habár ők mindezen tudományokban sok oly kincset nyujtának, mit az indusoktól, chinaiaiktól, egyiptomiaktól, phoeniciaiaiktól stb. készen vettek át, mi áll az asztronomiára nézve is, mint a kik az indusok csillagtábláját magoknak megszerezték; de az is bizonyos, hogy tropicus éghajlat alatt lakván, hol az örökké derült mennyboltozaton a csillagok myriádja nyílt könyv gyanánt áll a vizsgáló ember szeme előtt, folytonos szemlélés, észlelés, csillagvizsgáló tornyok építése, s új mérő eszközök föltalálása és alkalmazása által oly meglepő fölfedezésekre jutottak, miket az emberek csak századok múlva fogtak fel, s miknél fogva ők az asztronomia tulajdonképi megalapítóinak is neveztethek. De az el-

vont, a tiszta mathezisz számításainak terét is új fölfedezésekkel tágíták, ők adván hozzá az eszközt is, az ugynevezett arab szám-jegyekben, s így nem szenved kétséget, hogy a chemia, optica, asztronomia, mathezisz, botanica s általában a természettudomány jelen tökélyére azon első magvakból nőtt ki, miket azon arab, azaz, keleti és muzulmán tudósok elhintének, kik Al-manzur Harun-al-rasid, Mamun, Motazem hires kalifok udvarát ékesíték, s Euphrattól a Guadalquivirig, Chorazantul Közép-Afrikáig, tehát három világrészben apostolkodva hirdették új tanait.

Ne hidd azt, mit Amru-ról mondanak a régi krónikák, hogy az alexandriai nagy könyvtárt megégette volna, hat hétig fűtvén vele négyezer fürdőszobát; a monda csak két phanaticus író állításán épül, kik 580 évvel később éltek, mint mikor mondatik, hogy az eset történt volna. Hogy lehet ilyesmit föltenni az arab, a muzulmán népről, mely Bagdádban hatezer tanárt és tanulót táplált, mely Kairóban husz academiát alapított, s könyvtárában 100.000 kötet kéziratot őrzött, mely Cordovában 180,000 kötettel birt, s Andaluzia városaiban 70 könyvtárt állított?

Kelet költőiről nem is szólok, ti őket még nem értétek utól, és soha nem fogjátok felülhaladni. És elfeledtétek-e hogy mióta a szép Spanyolország áll, egy kies paradicsomkerthez csak azon része hasonlított, melyet a muzulmán arabok műveltek? S ez országnak nem egyetlen emlékkincsei-e azon műpaloták és templomok, mik itt-ott világszerte csodált omladékokban hevernek?

Mi a török faj elleni vádat illeti, ez megbocsátható azoknak szájában, kik birodalmunkat nem ismerik. Kétségkívül sülyedénk újabb korban, mélyen sülyedénk,

de tagadom, hogy volna ország, hol a tudomány nagyobb becsben tartatnék, mint a férfiak is, kik annak terjesztésével foglalkoznak. Sőt szabály volt egykor, hogy tanulóknak csak a jó erkölcsűek vétessenek fel. Ki a tudományokhoz akart járulni, annak előbb belsőképen meg kellett tisztulnia; mert mint az angyalok tisztátlan házba nem lépnek, a tudomány sem megy be tisztátlan szivbe. A rossz erkölcsű ifjak visszautasították, hogy bűnös kézben a tudomány romlás eszközévé ne válják. A tanár cím nálunk oly cím, mely soha el nem évül, bármi eredetű s állásu legyen a tanító, és növendéke bármi magas polczra emelkedjék, idővel lett legyen bár nagyvezérré, ez soha nem szűnik meg öreg vagy szegény tanítója iránt a legmélyebb tisztelettel viseltetni. Tudod, hogy van Nagy Sándor mondása Arisztoteleszről törökre fordítva? »Atyám égből földre hozott, tanítóm földről égbe emelt.«

Kedvelt gyűlhelye volt a tudósoknak Olymp fölséges hegysora, melynek gyönyörű völgyeit és tetőit ellepték a dervisek, sántonok, seikek, remeték (szahidák), kik jámbor életet élve, napjaikat itten, a kies természet, saját lelkök és isten boldog szemlélésében tölték el. S a kolostorok és remetelakok száma napról napra szaporodott, melyek az erdős hegyet, aljától kezdve annak ormáig elborították. Mint midőn a szorgalmas méhraj elröpül és megszáll egy virágos kertben ott, hol legtöbb illatot talál, úgy éltenek ők ott. A kegyes élet szent tétlensége egy vidám természet s enyhe éghajlat ölében leirhatlan varázsszal bírt a szemlélődő emberekre. És a vallás hiveit csakhamar követték ide a tudósok és költők, Khiali és Kozrev itt dolgozták ki classicus becsű vallás- és jogtanmunkáikat, mint a nagy seik, Albes-

támi, s a nagy-bíró Alfenári, és a mindezeknél nagyobb Mohammed is, a vallás- és törvénytudomány e legrégibb óriásai. Itt énekelte Mola-Kozrev, az első török nagy költő illatos dalait; Vazi Ali itt kötötte diszes bokkrétába a poezisz és retorika legbecsesb virágszálaít, és Khiali magas röptü lantja szintén itt zendült meg. E sok kegyes, tudós, lángeszü, szent életü ember csaknem mind ott nyugszik most Olymp tövében, s midőn a vándor az erdőkbe lép, egy kedves szag üti meg orrát; szellemi üdvözlés az, melylyel a lelkek az áhitattal közeledőt köszöntik és fogadják.

Én tudnék sok százat, talán ezreket nevezni, kik felejtve földi létöket, a tudomány és elmélkedés határtalan tengerébe teljesen elmerültek; ennyi önmegtágadással a tudományt nyugat emberei aligha művelték, ha több sikerrel is.

Igy okoskodának ők. Mi a testi gyönyör? Semmi más, mint egy kellemetlen érzésnek pusztá eltávolítása, tehát negativ. Az evésben nincs más gyönyör, mint hogy éhemet lecsilapítom; a szerelemben nincs más kéj, mint hogy eltávolítom azon kellemetlen s nyugtalanzkodó érzést, mi a nedvek túláradása által előidéztetik.

Ellenben a szellemi gyönyör valódi kéjt, tiszta, tartós élvét, örökös boldogságot nyújt. Hol van oly nemes, tiszta, magas gyönyör, melyet lelkem az elvont igazságok és az isteni titkok körüli felfedezésében talál? Leljek meg csak oly kiseded igazságot, mint egy harmatszem, s a tudomány egész tengere ömlik ki belőle. Találjak föl csak egy vonalkát a csillagok utjában, s egész világrendszerek törvénye nyílik meg elmémnek, mintha azt nem föltaláltam, de én teremtettem volna. Ah, ez a háttartalan élvezet!

Azt tudod, — folytatá a kimerithetlen dervis, — hogy az ozmán birodalom a szeldzsukok birodalma után jött létre. Ezek utolsó fejedelmeinek egyike volt Alaeddin, a bölcs, ki béke idején napját három részre osztá, egyet az uralkodásnak, egyet a tudósokkali társalkodásnak, egyet a történettudománynak szentelt; éjjeléből pedig csak egy rész volt az alvásé, kettőt az áhítatra s az erkölesi munkák olvasására fordított. Midőn Dzsengis-Kán elől Nasziredin Lillah nagy tudós ő hozzá menekedett, ennek elébe ötezer tudós menetszeteleképen, oly nagy vala ezek száma. Jele, hogy nála igaz honukat találták fel. Maga Melek sak, egy más uralkodó, kilencz városban építettett mosékat, akademiákat, kolostorokat. És minden városban egymást érte a sok új mosé, a sok új iskola, alapításaikban a magánosok a fejedelmekkel versenyeztek.

Ilyen példákat láttak szultánaink magok előtt ragyogni. Már Urkán, a második szultán, egy egész hadjárat martalékát tanodák építésére ajándékozta. S e részben egy fejedelmünk sem maradt hátra. II. Mohammed magában Sztambulban tizenkét mosét, s ugyanannyi iskolát s tápházat épített, mert nálunk e három eszme: vallás, tudomány és jótevőség együtt jár, mint a görög mythológiában a három grácia válhatlan összeölelkezésben ábrázoltatott. Minden teljes mosé körül szokott lenni egy főtanoda (medreszsze); egy tetimme, több szobákból álló lak, a tanulók számára; egy imaret, hol a szegény tanulók s más szükölködők hetenkint kétszer vagy többször ételt kapnak; egy daredzsifa (kórház); egy timarkhán (örültek háza); egy khán, idegenek és utazók szállóhelye; egy mekteb (kisgyermek-iskola); egy kitabhán (könyvtár); egy sze-

bilkhán (kut-épület); egy hamam (fürdő) és egy iskolája a profétai szent hagyományoknak, mint szokták mondani — a lélek tisztán tartására.

És a tanárokat az ilyen iskolákban az álladalom fizeti, néhol gazdagon; de ha jutalmuk nagy, becsületök még nagyobb. Egykor nálunk tanáruul léphetett föl mindenki, ki valamely tudományban magát erősnek érezte. Nem ritkaság öreg embereket is tanítványkép látni, mert senki nem szégyenli tanulni azt, mit nem tud. Történt, hogy ki egy szakban mint híres tudós s tanár foglalkozék, székeből lekelvén, mene annak leczkéit hallgatni, ki őt előbb mint tanítvány hallgatta, mert mindenki tanítvány abban, mit nem tud, mester abban, mit bir. Az ezüsthaju tudóst tisztelték már éveieért is, de ha a lángész, ifju alakban jelent meg, az foglalta el a tanári széket, és az ősz mint tanítvány foglalt helyet. Ez az egyenlőség a tudományok világában.

Igaz, bátor és méltóságos viseletökkel a tudósok magok vityák ki, hogy ekkép tiszteltessenek. Nátatok még a mult században is a tudós és költő az udvari koldusnak egy neme volt, ki az isteni ész a hizelgésnek hitvány cziterájakép pengette, ezek nálunk sem hiányoztak néha, de a testület maga mindig magasan állott. Igy emlitem meg Molla Koránit, II-ik Mohammed oktatóját; ez egy szilárd és tekintélyes férju volt, ki tisztelte, de nem félte a szultánok hatalmát. A még ifju Mohammedhez azon utasítással küldeték, hogy ha kell, a pálcának is vegye hasznát. Ezt ő a koronaörökösnek elmondta, ki szemébe nevetett, — ő pedig azonnal rávágott... Haláláig II. Mohammed oldala mellett marada e bátor és tudós ember. A szultán vezérséggel kínálta meg, de ő nem fogadta el. De a földet sem csókolta meg előtte,

hanem mint vele egyenlő muzulmánna! kezét fogott, mondván: üdvözöllek. Egy más, Ebul-Vefa híres zenész és költő, magányba elvonulván, midőn a szultán őt többször meglátogatta volna, végre eltiltá ettől, mondván, hogy boldog elmé!kedéseiben senki által nem akar háborittatni. Nálunk a nagy írók és lángelmék a szellemi birodalom fejedelmeiül tekintetnek. E rangra a világi nagyokat, sőt a szultánokat is törekedni látod, mint a mely egy más, egy szellemvilági rang és méltóság. Az épen nem ritkaság, hogy a szultán leányait pap, tudós, költő vette el nőül, mindkét fél egyenlően megtiszteltetve érzi magát, s a nép ezt úgy tekinti, mint a földi és szellemi nagyság illő szövetségét.

Szultánaink közül tiz költő volt, t. i. II-ik Amurát, II-ik Mohammed, II-ik Bajazid, II-ik Szelim, III-ik Amurát, III-ik Mohammed, IV-ik Amurát, III-ik Szelim, a legkitünőbb költő-szultán I-ső Szelim volt. Ezenkívül több herczegfi a fejedelmi házból, mint a híres és szerencsétlen Dzsem, a bor és kehely édes dalosa.

Igaz, a török irodalom nem oly gazdag, mint kelet némely népeié, de nincs tudomány, melyben jeles elméink erejüket meg nem kísértették volna. Azt nem is emlitem, hogy vallás- és törvénytudósaink mi számosak, mi jelesek, hanem arra figyelmeztetek, hogy az erkölcs-tant, geometriát, chemiát, orvostant, asztronomiát ép úgy műveltük, mint a geographiát, philológiát, logicát, metaphysicát. Fordításokbul ismerjük Arisztoteleszt s Hellász több bölcseit. Kemál maga 12 tudomány, Sururi pedig 307 tudomány és művészet encyklopediáját írta meg, hozzáadván a főbb írók életrajzát és munkáik czimét, és e két tudós már 1500 körül élt. Birodalmunk történetét íróink kézről-kézre adták, mint egy

fonalat, akképen, hogy minden kitünőbb uralkodó, minden jelesb tett különös dicsőítővel is bir. Kétségkívül sok hitványság is van közöttök, de például, Ibn Kaldum, a történeti prolegomenák, — és Kocsibeg, az ozman birodalom sülyedése okainak írója, mély belátással taglalták az eseményeket, mint Európában a híres Montesquieu, kit mi itt leginkább ismerünk. Valóban kár, hogy közületek a török nyelvet senki nem érti, évkönyveink ismerete a magyar történetre sok világot vetne; ha magas eszméknek azok nem kutfejei, de a tényeket, miket itt talán nem ismertek, bennök hiven elbeszélve találjátok.

Csupán 1590-től 1630-ig, e rövid időszakban, ötszáz tudósnál és írónál több élt.

Költőink száma pedig összesen kétezeret meghalad. Ez egy oly dicső tér, hova mindenki törekszik, ki hirt szomjaz, a szultán, ki új fényt óhajt homlokára, a pap, a varga, a kovács, a kapunálló, ki szerencsét és hirt itt reményl és néha talál is. S az egyenlőség jeleül a szellemi verseny e terén a nagyok letévén rangjait, új név alatt lépnek elő, a polgári rendűek pedig melléknevet vesznek föl, mintha ez más élet volna, mint a földi, s itt mindennek új név alatt kellene megjelennie. És költőink a költészet minden nemét művelték, — a drámát kivéve, a színház ellenkezővén vallásunk elvével, — irtak epigrammokat, gúnyverseket, rimes leveleket, bor- és szerelemdalokat, versbe foglalták a törvényeket, a történetet, alig van szultán, s nincs emlékezetes tett, melynek saját éposza nem volna, sőt még idegen hősök tetteit is megénekelték, mint Nagy Sándorét; végre, s ebben költőink legjelesbek, megénekelték az erkölcsan parancsain kívül a bőjtöt, koránt, profétát, a világot, a

teremtést, és fölemeikedtek a magas isten lelkesült dicsőítéséig. E bőségről fogalmad leend, ha elmondom, hogy Firdusi, a persa költő, 60,000 páros versből álló nagy époszt írván, egy ugyan ilyen nevű török költő őt haladni akarta, és böles Salamonrul 360 folio kötetben irt hős költeményt. II-ik Bajazet azonban, kinek ajánlá művét, 80-at kiválasztván belőle, a többbit tűzbe vettette. Költőink voltak s vannak a nők közül is, Fetnah, Nedem, Leila, legjelesb Zeineb és Mihr, kik török Zaphónak neveztetnek, ez utóbbi Amáziából való, ki egy Iskender (Sándor) iránti gyöngéd vonzalmát énekelte meg; platói szerelmet lehellő levelezését a tudós Mnejedsadéval folytatá.

Mint mondám, a mi fénykorunk, irodalmunké is, nagy Szolimánnal együtt leszállt. Mi a jelent illeti, mindenütt, hol mosé van, a legkisebb török faluban is van ingyen iskolá a gyermekek számára. Az elemi oktatás nálunk igen el van terjedve, 100 gyermek közül legfőbb öt nem tud olvasni, ez oly kedvező arány, milyet sok keresztyén ország nem tud felmutatni. Nagyobb városokban a mosék mellett academiák vannak, Kairóban, Adrianápolyban, Bagdadban, Brousszában, külön véve, 40—50 létez. Sztambulban 1763-ban 275 mosé volt, tehát csaknem annyi academia is; most a mosék száma a 300-at haladja, velök az academiák száma is szaporodott; főbb iskolákban tanittatnak: grammatica, syntaxis, logica, metaphysica, philologia, a tropusok tana, stylus rhetorica, geometria, asztronomia és calligraphia, mi nálunk nem könnyű tanulmány, mert az egy valóságos művészet, az írás némileg más alaku lévén, a szerint, a mint az iratnak tárgya a korán, vagy ítélet, vagy igazgatás, vagy kereskedés. Távól legyen tőlem, a tanítást,

mit főbb iskoláink nyujtanak, a német s franczia akademiákban nyerhetőhöz hasonlítani; én fontosságot az általános népműveltségben helyezek, s állítom bátran, hogy a török nép abban, mit minden jó muzulmánnak tudni szükséges, t. i. vallás, a próféta hagyományai, könyörgés és mosakodás szabályai, alamizsna, mekkai zarándoklás, alaposabb oktatást kap, mint milyennel a legtöbb országokban a keresztyén alsó néposztály dicsekedhetik. Jól érts meg, nem a keresztyén s muzulmán műveltséget hasonlítom össze, nagy felsőbbségét annak elismerjük, hanem csak azt mondom, hogy a török népben a muzulmán műveltség jobban el van terjedve, mint nálatok a népben a keresztyén cultura.«

A jó dervis egyen siklék át, tanodáik főhiányainak előadásán. Ezeket kettőbe lehet összevonni: t. i. hiányzik olyan közép-iskola, mely az ifjakat a polgári hivatalpályára készítené el, ilyen különös előkészítésben csak azok részesülnek, kik ulemák kívánnak lenni, mely föltételezi, hogy a tanítvány a törvényt (koránt) négy szempontból tanulmányozza: mint vallást, mint jogtant, hozzáadva az írott törvény magyarázatának s az élő szóbeli hagyományoknak teljes ismeretét. De ez hosszú s fáradságos pálya, 15—20 évig tart, türelme kevésnek van hozzá, mindenesetre ez kizárólag tisztán papi s birói pálya, mely Törökországban összeolvadva van; az akademiák viszont csak literaturai nevelést adván, e szerint épen a legfontosabb, t. i. a polgári, s politikai ág van elhanyagolva. A második, és valamennyi magasb oktatással közös hiány a tanítás modorában fekszik. Ez teljesen alaptalan, oktalan, s pusztán arra alkalmas, hogy a tanuló elméjét nevekkal, számokkal, idézetekkel, definitiók s fölösleges megkülönböztetések

tömegével végképen megzavarja. Olyan ez oktatás, milyen a középkorban a mienk volt, midőn minden tudomány a scholastica szörszálhasgató vitáiból s egy finom dialectica mesterséges fogásaiból állt. Sokat tanul a szegény tanuló, de igen sok hiábavalót, hypothesis tények helyett; mi bőségnek látszik, az meddőség, mi rendnek, az zavar, eszmék helyett kitételeket s képeket tanul, forog egy körben, elő nem haladva, tévedés lévén, miből kiindult, s abból igaz, való soha nem származhatik. Ezért vannak a legtöbb positiv tudományokban hátra a törökök, tiz esztendő a szegény szorgalmas szofta (jogtanuló) abban töltvén el, száz meg száz könyvbeli idézettel bebizonyítani, hogy Ebu-Bekir, Ali vagy Omer igaz utóda volt-e a prófétának, vagy hogy a mosakodásnak melyik modora valóban törvényes?

Azonban 1845 óta a kormány igyekszik mind e hiányokon segíteni. Tanárait Európának különböző országaiban képeztetni, egyetemet s több szakiskolákat alapított, nemcsak katonai, mérnöki, orvosi, de tanítóképző, gazdasági s polgári hivatalnokokat nevelő tanodákat is. Igy reménylhető, hogy a török nemzet apródonkint a keresztyén népekkel egy színvonalra emelkedvén, szomorú elszigeteltségéből kilép, s ha eddig inkább emberek sokasága volt, nép lesz belőle; ha eddig inkább mint vallásfelekezet élt, nemzetté válik, s elvesztvén az erőt, mit neki hajdan a fanatizmus adott, ennek helyét egy új eszme fogja pótolni, a felvilágosodott hazafiságé.

Mi a könyvtárakat illeti, azokon kívül, melyek a mosék részeit teszik, — mint azoknak részei az akademiák is, az ifjak oktatására, s a tápházak a szegények tartására, — a mintegy ezer könyvtárból 40 tár nyilvános (török

neve: kitab-kán), miket vezérek, muftik s más gazdag polgárok alapítottak. Az épületek, mikben a tárak állanak, többnyire szépek s izletesek, a teremek tágasak és szellősek, a kéziratok velinre írvák, s veres, zöld vagy barna marokin bőrbbe kötvék, hasonló színű tokban tartván, melynek oldalán s a lapmetszetén a munka czime nagy betűkben olvasható. A könyvek, oldalaikon fekszenek, tartalmok rendje szerint, üveges vagy rácsozott szekrényekben. Mindenik könyvtárban van könyvlajstrom is, s azonkívül van egy három nyelven írt általános lajstrom, melyből egy példánnyal mindenik könyvtár bir. A nyilvános könyvtárak hetenkint öt napon nyitvák, s a tárnokok az olvasókat nagy készséggel szolgálják. Minden könyvből szabad kivonatokat tenni, azokat egészen is lemásolni, de a könyvet kivinni nem szabad. Az olvasó teremben a legmélyebb csend s a legnagyobb tisztaság uralkodik, s a mi hallatlan, itt dohányozni sem szabad, pedig a török mindenütt pipázik, még a miniszteriumokban is a hivatalnokok dohányozva dolgoznak és fogadnak.

Leggazdagabb könyvtárak: a szeraji 4440, a Mohammed-moséi 1625, a Szent Zófia-mosébeli 1527, a Szolimán-mosébeli 2000, a Nuri-Ozman-mosébeli 8000, Abdul-Hamidé 1604 munkával (nem kötettel) stb., szóval, a nyilvános könyvtárakban lévő könyvek számát 75,000 kötetre lehet tenni, mi ha nem sok, szám szerint, de becsre nézve nagy kincs, ha meggondoljuk, hogy csaknem mindez finom velinre írt, művészi ékitményekkel gazdag, és szépírók által gondosan, másolt könyv, s minden kötet annyiba került, mennyit Európában az ugynevezett ritka, pompás kiadások kötetéért szoktunk fizetni.

A nyilvános könyvtárak legszebbikének egyike az, melyet Ragib Mohammed, egykori nagyvezér, s egyszersmind bölc s költő, 1762-ben alapított. Belső kapuján e föliirat olvasható: »Istennek magának dicséret! Isten jóvoltából, és azon czélbul, hogy neki tessék, Mohammed vezér, Ragib (a tanuló) melléknévvel, alapítá ez intézetet 1179-ben.« Az épület hosszudad négyszegletű, nyílt csarnokkal körülvéve; a terem magas és szinte négyszegletű, három oldalán tiz-tiz ablak két sorban világítja meg. Födözete, középen egy ékes dombtetőből áll, oldalt négy fél-kúppal, mik márványoszlopokon nyugosznak, ez utóbbiak mindenikében egy csillár lóg le, bronzbul úgy öntve, hogy ágai erkölcsi mondatokat képeznek. A közép dombtető alatt van a terem közepén a négyszegletű könyvszekrény, aranyozott sodronyrácssal körülfonva. A falak hat lábnyi magasságban kék és fehér persa fényes téglával vannak ékesen kirakva, s rajtok kiterjesztve a hires Burda költeménynek fordítása, 14 hüvelyknyi aranybetűkkel írva, zöld alapra. A padozat körös-körül kissé emelt, finom gyékényszőnyeggel befödve, melyen a török tudósok és tanulók keresztbe vetett lábakkal ülnek, s itteni szokás szerint térdeiken irnak. A legnagyobb csend és rend uralkodik a teremben, csak midőn az imádság órája közeledik, kelnek föl helyeikből a jelenlevők s közösen végzik könyörgéseiket; más nesz nem hallatszik, mint az udvari márvány-kut vizének egyhangu csurgása, mely mint egy török író mondja, arra való, hogy a tudomány égő vágyában megszomjazott emberek szomjaikat csillapítsa, — és a galambok és gerliczék szerelmes nyögése, melyek azon myrthusz, rózsa, fige, granát, czyprus és szőlőfákon fészkelnek, mik az alapító sirja felett a kertben hűs árnyékot tartanak.

Legfontosabb ágai a török irodalomnak a theologia, jogtudomány, bölcelet, költészet és történet.

A theológiában említést érdemel Szisztan Kalif magyarázata, mely 100 folio kötetből áll, — Mufti Kasztalani műve, ki 60 kötetben a profétának s tanítványainak 600,000 mondatát magyarázta; a jogtudományban legfontosb Ibrahim Halebié, Multeka czim alatt, mely 27,000 jogkérdésre feleletet s véleményt foglal magában, — Mollah Kozrevé, Dörrer (gyöngyök) czim alatt 1450-ből, — Mufti Ali Dzsemmali fetva-gyűjteménye 1510-ből, kinek szokása volt ablakából egy kosarat lebocsátani, melybe mindenki bele tehetette a kérdést, mire feleletet óhajtott s mit másnap a kosárban megtalált. E szó: fetva, feleletet, végzést, ítéletet jelent, s Törökországban szokás, mielőtt pör kezdetnék, a muftitól véleményt kérni, mi sok pörnek elejét veszi. A kérdés név nélkül tétetik, röviden, s a felelet ép oly rövid, de nevét a mufti mindig aláírja. Im egy példa: kérdés: »Ha Zeid a maga rabszolgáját Alit, 10 évi szolgálat után eladni akarja, jogosítva van Ali felelni urának, hogy 9 éven túl rabszolgaságra senki sem kényszeríthetetik?« Felelet (= fetva): »Nem, hanem vallásos szempontból dicséretes dolog az ur részéről rabszolgáját 9 év után szabadnak nyilvánítani, de ha nem gondolkodik ily emberileg, legalább adja el oly személynek, ki nemesebben érez.« A jogtudományt a muzulmán népek közül a törökök leginkább művelték, s ha az arabok az izlamismus apostolai, ha a persák annak költői, a törökök méltán annak politikusai s jogtudósai. A bölcsészet s azzal rokon tudomány-ágakban, mint logica, metaphysica, rhetorica, asztronomia, a törökök sok arab s görög munkát fordításban bírnak, de eredeti íróik sem hiányoznak; ezek közül egy Fanari, I. Mohammed idejéből, kinek

családjából majd négy századon át a birodalomnak legjelesb statusférfaai származtak.

Költőikről már szólék, mint arról is, hogy a szultánok közül tíz költő volt. A költők versei divánokba összegyűjtve adatnak ki, az utolsó diván majd 3000 költő műveit adja. A török költészet különbözik a persas arab költészettől; a persa kizárólag lyrai s elegiai, az arab inkább epicus, a török kiválólag didacticus. Míg a persa hangzatos nyelvén, lelkének keservét nyögve panasolja el, vagy szerelmet, bort, kéjt énekel meg, olyan modorban, mely Salamon szabados énekeiben uralkodik; míg az arab csatákat, regényes kalandokat, csodával határos tetteket zeng meg, mint egykor a troubadourok, kik bizonyosan az arabokat utánozták: a török költők legnagyobb része dogmaticus, bölcselkedő, tanító, a mondatokat szereti, inkább a jót, hasznost, erkölcsöst keresi, semmint a szépet; hol a tudományok szellemi gyönyöreit dicséri, hol a világi dolgok mulandóságáról szól, hol a teremtő végtelen tulajdonait taglalva, magasztalja, és lelkesült érzéssel buvárkodik vallásának titkos mysteriumaiban, melyek költői ábrándokra tágas tért nyitnak.

Egy keleti szójárás így jellemzi a három népet: az arab ékesszóló, a persa méz, a török tudomány.

»Akarod tudni, mi lett Salamon pompás trónjából, — mondja Füzuli, — kérdezd meg a szeleket és a vihart!«

»Rohanjon ki kezedből a bőkezűség folyama, a nélkül, hogy zúgását füleid hallanák,« mondja egy más.

Ime néhány vers fordításban, azokon kívül, miket már közöltem:

Két életszabály.

Égben, földön az lesz boldog,
E tan után ki él s forog :
Jó szívvel várd barátodat,
Ellened' jó képpel fogadd.

Másnak ne okozz gyötrelmet,
Különben mi tetszik, azt tedd,
Megróva más nincs koránban
Csak a törvény ellen mi van.

Hős.

Mint diadalmas hőst, ne azt magasztald te,
Ki hatalmas karral másokat letipor.
Magasztald, ki saját kebelét legyőzte,
Midőn abban lelke, mint vész, haragra forr.

Bölcs.

Megboszulni rossz tettet rossz tettel,
Bölcsesség csak annak, ki külsőt néz,
Ki a dolgok lényegére figyel,
A bölcs, rosszért is mindig csak jót tesz.

Szabály.

Akarod tudni, jó hogy vagy és hogy szelid?
Adj mézt annak, ki neked mérget ad,
Ne üzd el fád alól, melynek árnya hűsit,
S gyümölcsöt adj, követ ki sujt reád,
Ki szívedet durván ütve bántja,
Fizesd vissza arannyal — mint bánya.

Aasik basa, ki 1332 körül élt, az embert, műveltséget s istent e mysticusz, de mély jelentésű sorokkal dicsérte:

Minden ember egy világ,
 A nép a birodalmak lelke,
 A műveltség a világ lelke,
 A tudomány a lelkek lelke,
 Isten minden lelkek lelke.

A török nép az értelmi fegyverek csapásaira igen érzékeny, nem egyszer történt, hogy egy találó epigramm vagy egy gúnyvers egy nagyvezért buktatott meg. Szellemi tusákban minden keleti fajnak nagy kedve telik, s kétséget nem szenved, hogy ha az időszaki irodalom itt gyökeret ver, a töröké egy lesz a legélczesb s legérdekesbek közül. Nefi, IV-ik Amurat alatt, bökversei s pajkos humora által volt híres költő. A közönség kedvence lett. De elbizván magát, s a nagyvezért gunyolván, rágalmazván, halálra ítéltetett. Sikerült a Kizlár-Agaszszihoz (= fekete herélt főhivatalnok) menekülni, ki őt pártolván, tüstént papirt s tintát hozatott, a nagyvezérnek lévén irandó mellette. Irás közben azonban egy tintafoltot csöppentett a papirra. Haragosan kér más papirt. De a szerencsétlen Nefi, nem birván szatyricus erén uralkodni, mondá: »Kegyelmes uram, nem szükséges, hisz ez csak egy méltó c öpp arczodnak izzadságából.« A pártolóbul uj üldözőt c ínált, s bátor gúnyáért életével lakolt.

De a török irodalomnak legnagyobb kincsei a történeti dolgozatok. E nép három világrészben oly nagy dolgokat vitt végbe, hogy természetesnek kell találnunk, ha sok elme, ösztönt érze magában azokat az emlékezetnek följegyezni. Az írókat e szakban két osztályra lehet sorozni: élet-és történet-írókra. Amazok a birodalom nevezetesb embereinek, fejedelmeknek, vezéreknek, muf tiknak, seikeknek, tudósoknak, költőknek, szépíróknak, festészeknek, derviseknek, ulemáknak, építészeknek stb.

életét irták meg; egyetlen ilyen nagyobb, 1560 előtt megindult, s többek által folytatva szerkesztett munka 4000 hires ember életrajzát adja. De e biographiáknál még becsesbek az évkönyvek, melyek a birodalom történetét, kezdetétől a jelen korig, 1380-tól 1850-ig, szakadatlan folyamatban adják. Nekünk magyaroknak bizonyosan nincs ilyen kimerítő, részletes, s főleg ily folytonos történeti irodalmunk, s kétlem, hogy Európában sok ország volna, melynek története egykoru írók által ekkép hiven följegyezve volna. Szádedin, Najma, Rasid, Tselebi Zadé, Sakir, Izzi, Vaszif, Pertev stb. a jelesebb szerzők.

Méltányos ítéletet keleti írókrul hozni bajos nekünk nyugatiaknak. Mind felfogásuk, mind szellemök, mind előadásuk különbözik a mienktől. S habár a török író előadása a persáénál s arabénél kevésbbé tulzó, kevésbbé virágos, de még sem tárgyilagos, tele különös hasonlításokkal, elhalmozva költői képekkel, áradozó körülírásokkal, tulzó tropusokkal, bizarr figurákkal, miknek özönéből az egyszerű tényt mintegy ki kell halászni. Ritkán mondja a török krónikairó, hogy valaki meghalt, hanem majd: »lelkének madara kiszökvén kalitkájából, az ég felé röpült,« majd: »az élet kaftánjából kivetkőztetett;« a nyert diadalt így fejezi ki: »és ekkor a győzelem tulipánja a földből kivirult.«

Mi e munkák belső tartalmát illeti, a tények elősorolásában az időrendet a szerzők megtartják ugyan hiven, de az események belső összefüggését nem fűrkészik, nem határozzák meg, s critical vizsgálódás nélkül irván, munkáik philosophiai becsesl kis mértékben birnak.

De mind e hiányok mellett esalatkoznánk, ha azt hinnők, hogy valódi értékök nincs. Sőt épen főhiányuk,

a tulbőség és részletesség, egyik nagy érdemök; a jeles embereknek, kiknek tetteiket rajzolják, gyakran szó szerint idézik mondataikat, mik a hőst, annak jellemét, a hely színét, a kor szokásait meglepőleg festik; néha gyönyörű adomákat közölnek, adják a vezérek katonai szónoklataikat, melyek némelyike azon darabok mellett méltán megállhat, melyeket Titusz Liviuszban és Thukydideszben olvasunk; néha a szultánok beszédeit s rendeleteit írják le, mik olykor ezeknek irodalmi nagy készülségökről tesznek tanubizonyságot. Szóval, bővek ugyan, de őszinték; virágosak ugyan, de igazmondók; ha keveset okoskodnak, de meg sem hamisitják a tényeket pártczélok szerint, s az ekként századok folytában napról-napra, évről-évre gyűjtött adatok készen várják azon magasb elmét, mely belőlök oly biztosan alkothatja a birodalom pragmaticai s észszerű történetét, mint az építész könnyen építhet palotát az anyagokbul, miket számára mások összehordottak.

Az időszaki irodalom Törökországban kevésbé van még kifejlődve. 1825-ben jelent meg az első hirlap francia nyelven; jelenleg Sztambulban 13 időszaki lap lát világot, t. i. 2 török, 4 francia, 4 olasz, 1 görög, 1 örmény, 1 bolgár nyelven; valamennyi időszaki lap számát az egész birodalomban 35-re lehet tenni.

Beszélgetvén a tudós dervissel a török irodalomról, mondá egyszer: »Ti magyarok, nem is tudjátok, hogy történetünkben nem egy magyar él jó emlékezetben. Nemcsak régenten Orbán, a tanult ágyús, kinek segédelmével vette be II-ik Mohammed előbb Rumili-Hiszárit a Boszphor európai oldalán, s aztán Sztambult magát, nemcsak újabb időben Omer basa, ki nekünk újabb időben kitűnő szolgálatokat tön; több híres nagyvezéreknek

tulajdonit évkönyvünk magyar eredetet, s Ibrahim effendi, ki 1726-ban az első török nyomdát alapítá, szinte magyar renegát volt. A nagyvezéri levéltárban most is megvan azon emlékirat, melyet ő, ki a portánál tolmács s segéd volt, a kormánynak e tárgyban benyújtott, megjegyeztetvén róla, hogy: »Ibrahim, magas portai segéd, a tudományokban s nyelvekben rendkívül jártas, s a művészetekre nagy természeti képességekkel bíró férfiú.« Később, ez érdemiért, a nyomó (= Bakmadzsi) melléknevet kapta. Mig élt, 17 igen jól választott közhasznú munkát adott ki, s halálával, mely 1743-ban következett be, a nyomdaintézet is megszűnt, s új nyomda csak 1784-ben állítottott. Sztambulban jelenleg több fejedelmi s magányos nyomdák dolgoznak, s mind itt, mind Egyiptomban naponkint szaporodik a nyomtatott munkák száma, a közértelmiség nagy hasznára s boszuságára a pár ezer szépíróknak, kik félnek, hogy könyvmásolási dús keresetökben fogyatkozást szenvednek, de a czéh érdekén itt is győzni fog a haladás szelleme, s nincs irodalommal foglalkozó török, ki ne tudná, hogy a könyvnyomtatás behozatalát Ibrahim Bakmadzsiban egy magyarnak köszönheti.

»Te említéd, — mondám a dervisnek, — Sururit, ki 307 tudomány encyclopediáját írta meg? Hogy értsem azt? Mi nem ismerünk annyit. Aztán mi az a válperez-tan, lábnyom-tan, pusztábiani utmutatás-tan, forrás felfedezési, időjárási, testtag-származási, madárrepülési, árnyékórai, imádságidő, a szerelemre gerjesztő italok, a korán-olvasásnál a nyughelyek tana?«

»Mi első kérdésedet illeti, felelé a dervis, szorosan véve nincs annyi tudomány; hanem tudósaink, elismerem, helytelenül, minden nagyobb fejezetet, a tudomá-

nyok minden nagyobb ágát, egy tudománynak neveznek. Mi a többit illeti, azok részint furcsaságok, mik újabb időben kezdenek elenyészni, mint a köd, mely sok ideig fődte a völgyet; de részint van ezekben sok, mi babonasággal határos, a nélkül, hogy babonaság volna mindaz, mi nektek annak látszik. A forrásfölfedezés Ásia sivatagain egy hasznos tan, s illető avatottaink, kik kevesen vannak, kutfők feltalálásában ritkán hibáznak, — Móses, a maga korában alkalmasint az avatottak közé tartozott. A pusztábani utmutatás tanát a nép az állatoktól tanulta el, mert a csillagok fekvésén kívül egyik földolog, mire ügyelni kell, a föld különböző szaga. A lábnyomtant kelet pusztá sivatagjaiban alig lehet nélkülözni, s pásztoraink a nyombul az állatnak még nemét is megismerik. Mint a test alkatából bárkinek mely nemzetiségből származását, sőt a szerelmi titkokat is képesek néha fölfedezni, kivált ott, hol a fajok nem vegyültek mással össze, mint egykor az arab sokáig elkülönözve élt másoktól. A magnetismus, mit nálunk igézésnek nevez a nép, örökidő óta ismeretes, mit jó emberek orvoslásra, roszak különbféle bűnök végbevitelére használnak; ti e legszellemibb titok- és csodateljes erőt csak Meszmer óta ismeritek. Hidd el, kelet nemcsak az emberi nem bölcsője, az a gondolatok s eszmék kutfeje is; nincs nagy gondolat, a világnak új alakot adó, mely nem keleten fogamzott volna, de a végzet, úgy látszik, akként rendelte, hogy nálunk a jó, mint kis mag hull el, fája Európában nő fel, drága gyümölcseit Amerika fogja szedni.«

»De téged alkalmasint inkább érdekelnek a political tudományok. Emeli irta meg a fejedelmek ethicáját. Talán érdekelni fog tudni, mint gondolkodtak iróink már igen-igen sok századok előtt:

»A királyok kormánya, — mond Emeli, — vagy jó, mi a népek jóllétét akarja, sőt azt, mi nekik legjobb; vagy rossz, mely a népek boldogságának árán önző céljait ártékony és bűnös módok által törekszik elérni. Az elsőnek alapja az igazság; az barátai gyanánt tekinti alattvalóit, az igyekszik a népnek a legszükségesebb és legkivánatosb javakat megszerezni, ilyen a nyugalom, biztonság, igazság, szabadság stb., az megzabolazza mindazon szenvedélyeket, mik ezekre nézve veszélyesek lehetnének.

A második a jogtalanságra támaszkodik, népeit rabszolgáknak nézi, a rossznak minden nemeit terjeszti, az igazságtalanságot, az erőszakot, a szolgai érzést, a haszonvágyat; és ekkép igyekszik magát a hatalom birtokában fentartani.

És mivel a népeknek hiedelme rendszeren az, mi királyaiké, mind a kétféle kormány erkölce és viselete utánoztatik maga a nép által is. Ezért helyesen mondák némely fejedelmek: mi az idők szellemei vagyunk . . .

Ki uralkodni akar, ékesitse főleg: 1. anyai szív, 2. szilárd jellem, 3. nemes dicsvágy, 4. kitartó és szelid türelem, 5. hajlam nagy és közhasznú vállalatokra, 6. bőszége szellemi és testi szép tulajdonoknak, 7. olyan jeles férfiak nagy száma, kik őt a kormányzásban segíteni képesek . . .

A polgárok következő négy osztályának kellő arányban és egyensúlyban kell minden államban találatni, mint találatik az emberi testben a négy véralkat, mint a természetben a négy elem.

Elsők a toll urai, azaz: a tudósok, hivatalnokok, a bírák, a politicusok, orvosok, költők . . . Ezek tartják

fen a nyugalmat, rendet és a tudományokat. Mint az ember testében a phlegmaticus véralkat, mint a teremtett világban a víz-elem.

Másodikul jönnek a kard urai, azaz : a bel- és külbiztosságnak minden védei, kik a csendet a határon és ezeken belől fentartják. Mint az ember testében a cholericus véralkat, mint a teremtett világban a tűz-elem.

Harmadikul következnek a kereskedés urai, művészek, mesteremberek, kalmárok, kik a termékek és áruk adásvevése által a népeket egymással szövetségbe hozzák. Mint az ember testében a sangvinicus véralkat, mint a teremtett világban a lég-elem.

Negyedikül jönnek a föld urai, a földmivelők, a munkások, kik a három más osztály táplálásáról gondoskodnak. Mint az ember testében a melancholicus véralkat, mint a teremtett világban a föld . . .

És hallgasd, — folytatá a dervis, mit tanácsol az udvari embereknek :

Ki hivatalánál fogva nem kénytelen a fejedelmek udvarába lépni, kerülje azt, mert régóta hasonlított az udvar a tűzhöz, és az udvaroncok tolakodása az ostoba állatokéhoz.

Kinek tiszte a királyokat tanácsolni, az közeledjék hozzájuk alázattal, tisztelettel, kiméléssel és gyöngédséggel, mert ők hasonlítanak a hegyi patakhoz. Ki a le-rohanót hirtelen akarja vezetni, elsodortatik, de a ki elejébe lassankint, bokrokból — mely nő s terjed, — állit gátat, az tetszése szerint fogja vezethetni.

Ha a fejedelem, barátjának szólit, te azért ne feledd el, hogy ő a te urad. Mennél bizalmasb irántad, annál nagyobb tiszteletet mutass iránta.

Soha se emlegesd régi szolgálatodat, hanem új tanácsok és tettek által ujítsd meg igényedet elismerésre, mert a fejedelmek könnyen elfelejtik a szolgálatokat, melyeknek sora félbeszakasztott.

Nincs nehezebb hivatal a miniszterénél, melylyel folytonos vesződés és irigység jár. Ezért neveztetik vezír-nek mi teherhordót jelent.

Nincs nehezebb mesterség a kormányzásnál, alapja legyen: jog és méltány, intézője: a jog és a viszonyok kívánata; eredménye: a társaság életének békés és szabad fejlődése . . .

És nálunk — tevé hozzá a tudós öreg — különös tudományt képez a királyok mulattatása is, melynek egyik ágát teszi azon mulatságos történetek és tanuságos apologok ismerete, melyek által kellemes alakban, színben és modorban szoktak a fejedelmeknek a szükséges, bár néha keserű ízű igazságok és dolgok előadatni. «

A mily nagy gyönyörrel olvasom keleti írók munkáit, oly nagy vágyat érzek magamban, belőlük egyet-mást közölni. Roppant hiba, hogy mi magyarok keleti eredeti kútfőkből nem meritünk, főleg hogy költőink a keletieket nem tanulmányozták. Ásiai faj lévén, lehetetlen, hogy az ásiakkal szellemi rokonságunk ne legyen, de hiszen ennek bő nyomait láthatjuk is a népmesékben, dalokban és jellemben; hátramaradásunk talán ép az átültetés következménye, a keleti emberi ösztön, büszke lélek, forró képzelet küzdik bennünk a nyugati műveltséggel és befolyással; hasonlítunk ama narancs- és pálmafához, mely nyugat hús és zordonka ege alá hozatván át, itt illatos narancs helyett savanyu almát, gyümölcs helyett puszta levelet terem.

Én még mindig várom amaz ismeretlen magyar költőt, kinek romlatlan elméje keleti költők ihletében szentelőd-vén meg, a nemzet ásiái származásának kijelentője, képviselője lesz, annak éneke az eddigiekéhez nem fog hasonlítani, de rá fog a nemzet ismerni, mint a számüzött a hazai édes dalokra, miket oly rég nem hallott, hogy feledve gondolta őket, de hallván újra, rájok azonnal emlékezik. . . . .

Mit közöljek a keleti írókból? Legfőbbesb költeményeik mind hosszúak, a rövidek bármi szépek, hasonlitanak egy nagyszerű szép vidéknek az egésztől elválasztva tekintett részecskéjéhez. Ki az egészet nem ismeri, arra bizonyosan nem fog hatni egy kis töredéke. Ismerni kell, habár könyvből, kelet szép egét, ragyogó napját, csodálatos virágait, sajátóságos szokásait, nemzeti vallásos hagyományait, hogy költőit érthessük. Nem nevetséges-e nekünk, midőn kedvesének deli termetét Hafiz a cserökéhez (puszpang) hasonlítja? Igen, mert ez nálunk egy alacsony, hitvány bokor, de keleten a leggyöngédebb és legkecsesb sugár csemeteszál. Példabeszédek s bölcs mondataik méltán híresek; mint a derült ég, oly végtelenül tiszta, könnyű és mély mindaz, mindenik a költészet s bölcsesség legtökéletesb összeolvadása egy-egy kis szép gyöngyszemben, de ezek csak egyes drága kövek, műegészet nem képeznek. — Vallási szemlélődések körül forgó metaphysicai értekezéseik prózában s versben annyira az arab, persa s török nyelv, sőt szók és betűalakok alapján mozognak, hogy bár fellengző mysticus képhalmazzaikból néha meglepő mély értelem szól hozzánk, mint sötét felhők mögül éjjel felénk egy-egy kedves csillag sugárzik ki, nem tudnék egy rövidebb darabot kiválasztani, mely egy keleti vallásos költőről vagy tudósrul

kellő képet nyújtson. Végre legczélszerűbbnek találtam N a b i e f f e n d i iratából pár cikket lefordítani. Ő 1632-ben született, főhivatalokat viselt, korának egyik legjelesebb bölcse és költője volt, s 1694-ben irt fiához Abul Khairhoz egy erkölcsi verskölteményt ily czim alatt; »Khairije«, melyben 35 szakaszban különböző tárgyakról, p. o. »az alamizsna jelességéről, isten ismeretéről, a türelemről, az árulkodásról, a pipere hiúságáról« stb. fiának atyai tanácsokat ékes nyelven ad. E munka szeretett Kölcseynk gyönyörű parainesisét juttatja eszembe. Célja ugyanaz, bár két századdal előbb írva, mi ezé, nyelve mindkettőnek páratlanul csinos és zengzetes, az erkölcsstan mindegyikben egyenlően tiszta és feddhetlen, a magyarban több a tudományos adat, ismeret, alap, magasb az elvont szemlélődés, egyetemiesb a bölcselkedés, de ha a török műben a költői alak nehézségeit, a belső eszmerendet, a gondolatok tiszta kifejezését, a tanácsok gyakorlatiságát, kor- s helyszerűségét, a polgári egész életpályára kiterjedését, végre ha az előadás könnyűségét, ragyogását, az egész műn átlengő szellemi erő teljes elevenségét, s a bölcseségnek és költőiségnek szerencsés párosulását tekintem, kénytelen vagyok a koszorut a török irónak oda itélni.

Belőle két szakaszt im lefordítok.

»Az alamizsna jelességéről.

Ó drága gyöngy, egy nemes családnak legméltóbb örököse, a legutolsó fillérig oszd ki a törvény (korán) által rendelt alamizsnát; ez üdvnek és áldásnak tőkéje leend rád nézve. Az alamizsna isten tartozása, óvakodjál lefizetésében hanyagnak mutatkozni. Te, kit az ur mindennel oly bőven ellát, nem sietnél gazdagságodat megtisztultatni? Az alamizsna a szegény vagyona, ha te azt visszatartóz-

tatnád, igazságtalanul beszennyeznéd a különben jogosan szerzett birtokot. Mit te isten törvényének engedelmeskedvén adni fogsz, tiszszeresen fogja ő neked visszafizetni. Ha vonakodol, áldását visszavonja és gyarapodásodat romlás váltja fel. Gazdagság, mely alamizsna által nem tisztul meg, mihamar elenyész; ellene intézi rohamait a balsors. Ellenben az, melyet jótétemény megszentel, olyan mint a vetemény, melyet isten megáld. A magvak, miket ide-oda elhintesz, felnőnek és megsokasodnak, és azoknak hasznát veszed mind e, mind a más világban. Az, ki az inséget s gazdagságot teremté, az alamizsnát a szegények osztályául jelölte ki. Mindenhatóságának átvizsgálhatlan titkánál fogva, téged vagyonossá, mást szegénynyé tön. Ne tartóztasd vissza igazságtalanul, mi a szegényt illeti, add meg mihelyt ideje eljött. A törvényes alamizsnát pótdol önkénytelenséggel. Ez olyan, mint a galy, mely a másikonak törzsén nő. A szent könyvnek hány mondatai nem bizonyítják érdemeinek jelességét? Szegénység nélkül a gazdagságnak nem volna becse; így rendezte ezt az, ki mindent rendezett. A szegények tükörei a dúsnak: minden dolognak természete ekkép jelenti ki magát az ellentétekben. Mit tehetnél te a sors ellen, ha a helyett, hogy gazdag vagy, szegénynyé tett volna? Az inségnek szemlélete a gazdagokat jó tettekre ösztönzi; alkalmat ad nekik vagyonosságukkal becsületet szerezni. Ha e mulandó világ utczáin szegények nem volnának, javaidat az alamizsna által mikép tisztultatnád meg? Ha a szükölködő elfogadni vonakodik, nem neki, neked van okod buslakodni; ha elfogadja, te válsz az ő lekötelezettjévé. Avagy nem ő-e eszköze a te boldogságodnak és szerencsédnek? Mit mondjak! ő egy új jótét azok közt, miket istentől kaptál. Tudd meg, az urnak egy kegyelme az

hogy koldust küld a hívőhöz, mivel az alamizsnának haszna azé, ki azt adja.

Köszönd meg az urnak a jókat, miket adott, általok ekképen dicsőséged még jobban fog tündökölni. Tekints a szegényekre szives részvétellel, óvakodjál hozzájuk durván szólani. Légy irántok nyájas és szeretetreméltó. Terjeszd ki a szükölködőkre kincseidet: ezekhez mindennek joga van, ki éhet szenved. Háznak kapuja legyen a szegények gyűlhelye, jótéteményid méltók legyenek hatalmadhoz. Nem dicséretesb dolog-e táplálni a szerencsétlent, ki éhezik, semmint egy nappal többször böjtölni, — és segíteni a szükölködőkön, semmint költségünkön több mosét kiigazittatni? Érdemesb a szomjazónak vizet adni, mint évenként bucsút járni Mekkába. Dicsőség és tisztelet annak, a ki körül hemzseg a szenvedők sokasága. Áldott a gazdagság, mely a szegények nyomorának enyhítésére szolgál. Ó mi irigylésre méltó sorsa a gazdagnak, ki jótéteményeit ezer meg ezer szükölködőre árasztja ki! Nem az áldásnak folyama-e az, kinek bőkezűsége felebarátaira kiárad? Ne tekints a szegényekre lenézéssel, ne hányd szemökre az adományt, miben őket részesited. Nagylelkűséged örvendeztesse meg a gyermekeket, és szomorodott sziveiket nyájasságod vigasztalja meg. Áldottak legyenek a kincsek, miket isten ily dicső célra rendelt, mik, gyógyító balzsamok a gyámtalan árvák sebhedt szívéen! Szelid kézzel töröld le könnyeiket, édelgésed bárcsak felejtetné el velők szüléiket, kik már nincsenek. Ha dolgaidban gyarapodol, ha kegyeivel a gondviselés elhalmoz, ne lépj a hálátlanság útjára; fuss el arról lekednek minden erejével. A hála gyakran egy üres szó, inkább tetteidben legyen az, semmint szavaidban. Midőn isten szolgálit kenyer, ruha nélkül látod,

előttök ne zárd be a bőkezűség ajtaját; ne lökd vissza azokat, kik feléd kérő kezeket nyujtanak. Bárki legyen hajlékodban, ne kimélj semmit, helyezd elébe a vendégszeretet asztalát. Bánj vele érdeme szerint, tiszteld méltóságához képest. Ha alkalmatlanná vált, légy türelmes, talán egy szócskával szívét meg fogod nyerhetni. Vajha csalódás ne töltse be szemét könnyekkel; ne tagadj meg tőle semmit, ha csak lehetséges. Avagy nem akarnád-e őt minden gondtul megóvni és valamennyi kívánatában elélegélni? Ha nincs hatalmadban őt kielégíteni, csak legalább megtagadásod szelid módja ne keserítse el. Elméjét nyugtasd meg szives szavakkal, szívét kötelezd le jó akarattal. Hogy tört szívvvel ne hagyjon el, gondoldj arra, mit fognál te az ő helyében cselekedni? Hányféle módod nincs háládat bebizonyítani! Nem, a hálának nem lehetne szabni határokat. Az emberi elme nem képes annak érdemét felfogni, mint nem képes azt méltólag teljesíteni. Jótéteményidet oszd menten minden kéréstől, ne legyen az isteni fölségen kívül más tanujok. Óvd magad, azokat gögöt lehellő szavakkal emlegetni: az Úr fogja tudni leemelni róluk a lepelt, a mivel azokat szerénységed befödte. Menthetőbbek a részegség bohóságai a jó tetteknel, miket szemrehányás kísér. Sokan vannak, kik szemérem miatt nem kérnek; te magad menj azoknak elébe, kik részvétedet megérdemlik. Hányan nem buktak le a jólét öléből, s a szerencsétlenség hányat nem tiport össze lábaival! Ki ekkép kinlódik nyomorban, ha szinte nem folyamodnék is nagylelkűségedhez, menj te hozzá, nyujts neki segédkezet, ez jobb lesz, mint pompás palotákat építeni. Győződjél meg ez igazságról: hogy jó cselekedeteid hasznát tenmagad veszed. Ha jó tetteidet kétszínűség szennyezi be, azok sem neked, sem azoknak,

kik kapták, nem fognak használni. Egy szükölködőnek segélyt vinni sokkal jobb, mint a gazdagokat költséges lakomákhoz meghívni. Asztalnál ülve, rovásodra nevetnének s birálgatnák legkisebb fogyatkozásaidat. Vendégszeretet, adatva a dúsgazdagoknak mi más mint tékozlás? Ez mind ezen, mind a más világon, mit hoz rád a pokol örök kinjain kívül? Kivéve, ha az nagy bajok megelőzése végett kikerülhetlenül szükséges volna, — de mindig, mikor bőség uralkodik nálad, a szegényeket s árvákat is hívd meg, hogy abban ők is részesüljenek.«

»A jó természet dicsérete.

Ó te drága gyöngye az élet tengerének, választott példánya a tulajdonok szépségének! légy szerény és birj egy dervisnek szívével. Elégedjél meg kevéssel, gyakorold az alázatosságot, a szerencse rózsás kertében verj gyökeret. A szelidség, nyájasság, a jó bánásmód által szükségképen meg fogod hódítani a szabad embereket. Illik az, hogy a jó természetű ember szemöldét hunyorítsa s homlokát redőkbe vonja? A készség, a jó lelkület ragyogtatják a szív tükörét. Miként a mosolygó arcz isten irgalmának jele, ugy a zsémbes arcz ok kárhozthatni.

Rosz erkölcsök, romlott szokások, gonosz természet szükségképen kárhozatba visznek. Lehet-e szenvedni modorát a gögösnek? Az elbizakodás egy ördögi hiba, ismeretlen a mennyei udvarban. Ne társalkodjál a gögössel, kerüld őt. Ha mellé ülni kénytelen vagy, mutass iránta alázatosságot. A bölcsek, ámbár színlett mérséklettel, mondák: légy kevély azzal, ki kevély; hol az egyenetlenségre ok van, igyekezzél alázatod által annak elejét venni. Gög és elbizakodás az emberi természetnek megrögzött nyavalyái s gyógyíthatlan sebei... Ne en-

gedd magad hivatalok és méltóságok által elragadtatni ; ne állj homlokegyenest az ur haragjának elébe. Nagyság és fenség istent illetik, hogy találnának ezek helyet egy rabszolgában ? Minden cselekedeteidben légy készséges, soha ne nyujtsd ki kezedet, vele másokat bántani. Ha gög és fenhéjázás mutatkozik benned, a boszuló isten még rokonaid közt is elleneket támasztand. Tegyük föl, hogy rangod évig emeljen, még sem vagy egyéb, mint az Ur rabszolgáinak utolsója. Ajtódbul durván senkit ne utasíts vissza ; se ruhád szélét, se kezedet ne csókoltsd másokkal. Bár mi magas polczon ülj, szolgálai hódolatot ne kívánj. Noked arczoddal földre kell borulnod, hát miként illenék, hogy egy szolgálta, mint te, ruháját és kezét csókoltsassa ? Saját érdemedről ne csinálj hamis véleményt, a mennyire lehet, ne követeld az elsőbb helyet . . . Ne kérkedjél rangoddal s hireddel más előtt, hogy terhére ne essél. Köszönts másokat nyájasan és szerényen, s ne kívánd senkitől, hogy jelenlétedben állva maradjon. Ha becsülettel bánnak veled, annál jobb ; ha másképen, miatta ne czivakodjál . . . Az erkölcsiség tökélyesítse jó természetedet ; az az ember ékessége, ki, nélküle, a sátánnak rabja . . . Pedig isten ítélete mindenütt jelenvaló, tekintete kiterjed mindarra, mi létez. Rá nézve, ki mindenható, nincs e világ s a más közt különbség. A teremtő a szerencse viszontagságainak körén kívül áll, őt semmi változás nem érheti. Tudván, hogy ő mindenütt jelen van s mindent lát, merészelnél az erkölcs törvényei ellen véteni ? Az ostobáknak ne fedezd fel szived fenekét, hallgasd a prófétákat, s kövesd tanításaikat . . . Ne forogj mint a szél mindenfelé, s mint a nap teszi, ne forogj minden kapu körül. Titkaidat idegeneknek ne tárd fel, a bolondnak utat belsődbe ne

mutass. Ne ajándékozz meg bizalmaddal mindent, kit utadban találsz, ne hirdesd ki, mi csak téged illet. Ne hidd, hogy minden ember őszinte, de azt se hidd, hogy képmutató valamennyi. Ne vakitson meg a nyert magasztalás, törekedjél szenvedélyeiden uralkodni. Hogyne viselnék magukon szennyét a hizelgésnek a dicséretnek, miket szemedbe mondanak? Mi engem illet, én nem teszek különbséget a rüh és azon szavak közt, miket hozzád a balgák intéznek hizelgésnépen. Ha majd nem lesz tőled mit reményleniök, házadban soha sem fognak mutatkozni. Bár ünnepi nap legyen, hivatlanul ne menj senkihez és soha máshoz tisztességes embereken kívül. A gyülekezet, hol megjelenesz, álljon kegyes emberekből, ne legyen az romlottak s gonoszak gyülekezete . . . Midőn társaságban vagy, ne élj vissza se a beszéddel, se a hallgatással: váltva vedd hasznát nyelvednek és füleidnek. Beszédeid a gyöngyökhöz hasonlitsanak, rövid légy, a mennyire lehet. Szavaidban tartsd meg e szabályt: rövidség és világosság. Az embernek csak egy nyelve, de két füle van; tehát szólj keveset és hallgass sokat. Azonban, ha a fecsegő kevés észet árul el, a hallgatag ember végre teherré válik. Ne beszélj se sokat, se keveset, tarts középutat. Ne légy se szeles, se alkalmatlan . . . Ne hirdesd isten dicséretét nyilvános helyen, a könyörgés úgy szent, ha magányba rejti magát, mások előtt ez nem más mint képmutatás és tolakodás, ilyesmit borzasztó büntetés sujt. Ne felelj gorombán, midőn más-hoz beszélsz, tedd azt udvariassággal, teljes nyájason. Szembe senkinek se emlegesd titkos fogatkozásait, beszédére jó akarattal figyelj. Tudatlanságát senkiét se emeld ki, minek isten teremtményét megszegyeníteni? Óvakodjál a megszólás fegyverével bárkit sujtani, lakolnál érte örökös

büntetéssel. Az, ki neked a tudomány kincsét adá, ugy látá jónak, hogy felebarátodra nézve jobb a tudatlanság. Igy végezte azt a bölcs teremtő. E szavak legyenek ékei ajkadnak; jaj neked, ha ellenkezőképen cselekszel. Végkép mondj le az igazságtalanságról és erőszakról, ne ejts ki durva szót, mi a szívet megtöri. Bármí történjék, légy nagylelkű; óh te, lelkennek lelke, nyelved soha senkit ne becstelenítsen meg. Felebarátjának szívét sérteni, minden bűnök legnagyobbika, a gonoszság legrosszabbja. Iparkodjál erélyesen a csüggedt elméjüeket föl emelni, avagy az ur trónját felforgatni akarnád? A boszuálló isten megengedhetné, hogy fényes temploma halomra döntessék? Szemeimnek világa! légy meggyőződve erősen, hogy ily hiba soha meg nem bocsáttathatik.«

E kivonatot, bár hosszucska, adni nem tartám fölöslegesnek, részint mivel megismerteti a török írásmódot, részint mivel a török életbölcseletről és morálról fényes tanubizonyyságot tesz. Bár mi vallást valljon s nyelvet beszéljen az ember, benne, a mint látjuk, mindenütt isten lakozik.

XV.

Az ulemák testülete; ennek szerkezete, szelleme. A derviseké, s ezek mysticusz tanai. A proféta ivadéka. Az ordító (rufaji) és kerengő (mevlevisz) dervisek szertartása.

Nagy-mufti, ulema, imám, dervis oly nevezetek, melyek minduntalan ajkunkon forognak, a nélkül, hogy határozott fogalmunk volna arról, a török társaságban mindenik mit jelent. Pedig mindezek a török társaséletben fő tényezők, ők a muzulmán műveltség képviselői, s megkísértem leírni az állást, melyet ők a török államban elfoglalnak.

A korán ép ugy mint a zsidóknál az ó szövetség,

az ember vallási és polgári életének összegét magába foglalja. A muzulmán minden jogának s kötelességének kutfeje lévén, egyszersmind minden cselekedeteinek kalauza, melyhez egész életében, mondhatnám életének minden percében folyamodnia kell. De bármi egyszerű s világos a korán dogmai része: a mennyiben az egyszersmind a cultus szabályozója s polgári és büntető törvénykönyv, a mennyiben az a classicus arab nyelven van írva, mely mint népnyelv divatozni megszűnt, a mennyiben néhol rövid, máshol mysticusz, sok helyt ellentmondásokkal tele, természetes, hogy a nép a magyarázatokat nem nélkülözhetette.

Nem is mulék el Mohammed halála után egy század sem, és nevezetes írók seregestől támadtak, kik az ugynevezett szóbeli hagyományok segedelmével igyekeztek a korán homályos vagy kétes helyeit felvilágosítani. Magában értetik, hogy e magyarázók egymástól eltértek, s így akaratlanul okai lőnek ama számos felekezeteknek, melyekkel az izlam ép úgy bővelkedik, mint a keresztényen vallás. Isten egységét mind elismerik, s ez a lényeg; az izlam vallásban csak a szertartás körül ágaznak el, de az emberi természetben fekszik: épen a mellékes dolgokban nem engedni. Például a korán mondja: »Mondd imádat naponkint ötször; akárhol imádkozzál, arczodat a szent hely (Mekka) felé fordítsd. Ó hívő, midőn imádkozni készülsz, mosd meg ábrázatodat és kezeidet könyökig, töröld meg fődét és lábaidat sarkig.« Más helyütt ez áll: »Azok, kik kegyességre akarnak szertenni, óvakodjanak a mocsoktól hét tagjaikon, hogy azok rájuk nézve a pokol hét kapuivá ne váljanak.« De melyek amaz öt imádkozás törvényes órái? mely testállásban óhajtá a proféta azokat elmondani? mily rendsorban

kell a mosakodást végezni? és melyek ama hét testtagok, miket tisztán kell tartani?

Száz meg száz ilyen kérdések adák elé magukat, mikre nézve a tudatlan nép kénytelen volt a hagyományok gyűjtőihez s a korán magyarázóikhoz folyamodni, kiket az írástudatlan sokaság ulemáknak (szórul szóra: *irástudóknak*) nevezett, megszokván őket apródonkint a vallásos törvény tolmácsainak s a lelki élet kalauzainak tekinteni. Az ulemák mihamar észrevették, e tekintély nekik mily hatalmat ad, s mindent elkövettek, Mohammed céljainak ellenére, a külső szertartásnak, minek rendezése ekkép tőlök függe, oly fontosságot tulajdonítani, mint a vallás erkölcsi törvényeinek. Mert, hogy a proféta a kül szertartásra nem sokat adott, a koránnak több versei bizonyítják, mondván: »A szívnek vallásos hangulatát és nem a test állását tekintti az, ki a szivekben olvas.« »Legfontosb neme a mosakodásnak abban áll, szivedet minden szennytől megtisztítani.«

Igaz, hogy minden muzulmán jogositva volt s van most is, a házasságnál s temetésnél megkívántató szertartást elvégezni; de minden szertartás némi gyakorlottságot s ismeretet föltételezván, a nép rendszeren kénytelen vala az ulemákhoz folyamodni. Beavatkozásuk lassankint a polgári élet viszonyaira is kiterjedt, annyival inkább, minthogy a muzulmánoknál a korán nemcsak vallási, de polgári törvénykönyv is. Azonban míg a kalifok, — ép úgy, mint a zsidó theocratiában a főpapok, — papi, törvényhozói, birói hatalmat kezeikben egyesítének, az ulemák pusztán egyszerű tudorok tekintélyével bírtak; de később a muzulmán birodalom három világrészre terjedvén ki, s a kalifok kizárólag a politika s hadakozás gondjaival foglalkozván, fölségi hatóságuk két részét: a vallás dolgait s a bíróságot az ulemákra ruházták át.

Ez időtől fogva, az ulemák státusilag elismert testületének hatalma nőttön nőtt, hisz a köznépen már azelőtt is uralkodott, s befolyást befolyásra, kincset kincsre, kiváltságot kiváltságra halmozván, mint pap a templomban, mint bíró a törvényszékekben ellenállhatlan hatalmat szerze magának szükségképen, s ha néha nagy fejedelem alatt meghunyászkodott is, gyöngét annál inkább zsarnokolt, s nem egy jeles szultán rettegve hódolt parancsa szavának.

És az egykor szörnyű hatalmu fetvá-nak (=bul-lának) eredete mi? Mohammed utódai, hogy alattvalóik vak engedelmességét biztosítsák, szokásba hozták minden cselekedeteiknek a vallás színét s szentségét adni meg; ezért volt náluk minden harc szent harc, s ebben ezért volt annyi hős mártyr. Ilyesmi divatozott a középkor keresztyén fejedelmeinél is, kik közül nem egy, a pápától nyert bullával ment országokat s népeket hódítani. Utóbb, midőn a kalifok, fölségi jogaik egyrészéről az ulemák javára lemondtak, a Seik-ul-izlám (= Nagy-mufti) tisztelőn a szent fetva kiadása, azaz kijelentése annak, mikép az uralkodó rendelete a koránnal megegyezvén, az minden hívőt kötelez. A Seik-ul-izlám feje volt az ulemáknak, kik eleinte a kezökbe adott mennykövel a fejedelmek parancsai szerint bántak, de IV-ik Amurat halála után úgy éltek vele, mint egykor bulláikkal a pápák, s a fetva, mi a kalifok kezében pusztá political eszköz vala, az ulemákéban egy rémitő fegyverré válék, állitván űk, hogy megegyezésök nélkül a fejedelem semmi fontos reformot nem tehet. Valóban, néhány századon keresztül az ulemák által a Seik-ul-izlám volt Sztambulban a legfőbb hatalom, ki a szultánoknak bátran ellenállt, s trónjokból űket nem egyszer letaszította.

Az ulemák testülete két ágra oszlik: biróira és papira. Amaz magában foglalja a törvény magyarázóit (mufti) és a birákat (kadi), emez az egyházak hivatalnokait (imám). A birói osztály a főbb, a gazdagabb, a tekintélyesb, s a papi osztály teljesen attól függ. Sőt a két osztály közös eredetének most is fen vannak nyomai, a mennyiben a Seik-ul-izlám nagy esetek alkalmával papi hivatalt valóban végez, s másrésről a szultán két főpapja a magasb birák közt foglal helyet. Az ulemák mostani szervezete II. Mohammed, a hóditó alatt állapított meg.

E szervezet rangosztályát a következő tábla mutatja, melyet ide iktatni a mondandók megértése végett szükségesnek tartánk.

Legfőbb a: Seik-ul-izlam (nagy-mufti)

Birói osztály			Papi osztály.
Ulema.	Mufti = törvény- magyarázó.	Birák öt rende.	
Felsőbb rend: Mollák.	O O	Romeliai: kazi aszker. Anatoliai: kazi aszker. Sztambuli: Mekkai: } Adrianopoli: } Molla. Brusszai: } Beyruthi: } Kairoi: } Galatai, Eyubi, } Szmyrnai, Jeni- } cséri, Szaloniki, } Molla. Aleppoi, }	
Középrend: Muderisz-ek (tanárok.)	Muftik.	Devrijé } Muffetics } birák.	Seik-ek.
Alsó rend: Mulazim-ek (tanári jelölt).	O O	Kadi-k. Naib-ok.	Katib-ok

Ezek teszik az ulemák rendének tagjait, ámbár ezeken kívül vannak mind a birói, mind a papi osztálynak alsóbb személyzetei is, de melyek az ulema kiváltságos czimével nem élhetnek, jelesen az imám sem élhet.

A mosé szolgálai ötfélék. Legalsók a kajim-ok, ezek söprik a padozatot, tisztogatják a szőnyeget, gyujtogatják a mécseket; utánok egygyel főlebb jönnek a muezzinok, kik a minaretekről négy sark felé az öt ima óráját hirdetik, fenhangon kiáltván: »Nincs más isten csak isten, és Mohammed az isten profétája. Jöjjetek imádkozni és jót cselekedni. Isten maga nagy«; ezek fölött állnak az imám-ok, kik a mosékban a rendes isteni tiszteletet végzik, s házasságnál és temetésnél a szokott szertartást; még felsőbbek a katib-ok, kik pénteken mintegy a szultán nevében az imát felmondják; végre következnek a Seik-ek, kik szónokolnak, tanszékök a moséban lévén, mint a tanároké az iskolában.

A szó valódi értelmében a muzulmánoknak nincs papja, mert nála nincs sem fölavatás sem fölszentelés, e szerint az imám nem pap, tiszte sok részben hasonlítván a régi görög karokat vezető corypheuszéhoz, mindössze abból áll, bizonyos tagmozdulatokkal kísért imát felmondani, mit a jelenlévők utána mondanak. De ez olyasmi cselekvény, mit a hívők közül helyette bárki teljesíthet. Különben őt a hívőktől semmi jel, semmi öltözet meg nem különbözteti. Ez vagy ama mosét szolgálván, vagy mivel az alapító által választatik, vagy mivel a közhatóság által oda neveztetik, vagy mivel egy kijelölt család tagja, a polgári hatóságtul függ egészen, mely őt leteheti vagy elmozdithatja, elvegyülve él a városrész többi lakóival, s mi tekintélylyel bir, az személyes jellemének s tulajdonainak, de nem czimének érdeme.

A császári mosékban, melyeknek száma Sztambulban 19, rendszeren van egy seik, egy katib, három négy imám, tizenkét muezzin, husz kajim. A kis mosékban csak imám és muezzin van, sok helyt csak imám, ki az egyházi kötelességeit is végezi. A mosék összes személyzete, mint minden ulema, ki nem visel bírói hivatalt, az egyházi javak jövedelméből fizetetik, mik vakuf-oknak neveztetnek, s a török birodalomban az összes fekvő birtok két harmadát teszik.

A papi s bírói osztály közt közép helyet foglal el a mufti, azaz a törvény tudora és magyarázója. Ezek száma mintegy kétszáz, rangban egyenlők és elmozdithatlanok, de ép azért előmenetelre nem számithatnak, s egyetlen tisztök a pörlekedő felektől elejökbe adott kérdésekre fetva által felelni. T. i. szokás Törökországban, hogy a fél a jogesetet rövid kérdésbe fölteszi, s azt egy kilencz hüvelyknyi hosszú, és négy hüvelyknyi széles papirdarabra kis betűkkel felírván, a muftinak benyújtja, ki 3 ezüst krajezarért ráírja az ép oly rövid törvényes feleletet. Például: »Ibrahim, fia Alinak, meghalt, fiat hagyván maga után, Szolimánt; Bekir, testvére Alinak, örökölheti-e ez utóbbinak javait?« Felelet: »Teheti (olur); isten tudja, mi a legjobb.« Aláírva, a szegény emir N..

Mint ebből látni, a fetva nem a tényről, de a jogról mond véleményt, s lévén válasz az elébe terjesztett kérdésre, történik, hogy néha mind a két fél kedvező fetvát kap, t. i. ha egyik fél a jogállapotot hamisan adta elő. Egymásnak ellenmondó fetvák miatt a mufti kérdőre vonatik, ha t. i. a törvény szellemét hamisan magyarázá, s hivatalát veszti, sőt száműzetik. Jó lélekkel a mufti alig hibázhatik, tökéletes fetva-gyűjte-

mény léteztén, mely a próféta első tanítványaitól kezdve korunkig jön, s melynek száma oly nagy, hogy magában a szent Zophia könyvtárában 55 nagy kötetnyi van.

Mi az ulemákat illeti, ezek növendékeiket többnyire a néposztályból kapják. E pálya nem annyira fáradságos, mint inkább unalmas és hosszú. Egy életre van annak szüksége, ki minden lépcsőn átmenve, a legmagasb rangra áhítozik. Miután 12 éves koráig a mekteb-ben elemi oktatást ingyen nyert, átmegy a medresz-be vagy szeminariumba, mely minden nagyobb mosénak kiegészítő részét teszi. E mögött van a tetimne, egy tágas épület számos kamrákkal, melyeknek minden butorzata egy gyékény-szőnyegből és egy szalma-divánbul áll. Itt tölt'el a növendék, (szofta = tudomány szerelmétül égő) tizenkét hosszú évet, a grammaticát, syntaxist, logicát, erkölstant, rhetoricát, theologiát, philosophiát, jogtant, koránt és a hagyományokat tanulván. A mosé miként gondoskodik oktatásáról, ugy gondoskodik szük ellátásáról is. A szomszéd imaret-ből (=szegények konyhája) kapja kenyerét s rizsét minden reggel. Egyéb, ámbár kevés szükségeit maga kénytelen beszerezni, s e végre egyik kéziratot másol, másik a kajim-nak a moséban segít, szóval, mint református cellégiumainkban ez még most is divatozik, a szegény tanuló az iskolában tanul, kívül szolgál, hogy terhes pályáját folytathassa.

Sztambul 300 szemináriumában legalább 25,000 ilyen softa tanul. A mosék körül egész nap láthatni őket ó-török öltözetekben, fehér vagy zöld turbánban, hol a zöld platánok, a magas czyprusok árnyékában, apró csoportokat képezve ülnek komolyan, csendesesen, olvasásba vagy elmélkedésbe mélyen elmerülve. Közülök

sok már túlhaladt élete felén, s hosszú szakállában a közelgő tél hószálai mutatkoznak, mert itt nehéz s kivált hosszú a tudományok utja. S mint mindenütt Európában, e tanulók itt is fontos political szerepet játszanak, de ellenkező értelemben; míg a párisi tanuló a reformokért torlászokon küzd, ezek itt a reformok ellen zendülnek fel. Ők az ó-török világ, vallás, divat fanaticus bajnokai, — mint Angliában Oxford és Cambridge növendékei is a multat védik.

Tizenkét, tizenöt év mulva végre a vizsgálatot kiállván, tanárjelölti (=mulazim) oklevelet kap a nagy-muftitól, s kinek kedve van, naib vagy kadi hivatalra valamely tartományban már ekkor igényt tarthat; de ki nagyobb polczra vágy, annak még hét más évig kell tanulnia, s csak ekkor kapja meg a tanári (=muderrisz) czimet, de ekkor az egész pálya tág tere nyitva van előtte, lehet mufti, mi az ulemák második rende, avagy a tanárok tíz osztályát átfutván, molla rangot nyer, midőn képességgel bir a legnagyobb méltóságokra, — ha isten és a szultán ugy akarja.

A török államban nem lévén sem születési, sem birtok-arisztocratia, csak egy van állandó és örök, és ez az ulemák testülete. Tagjaiban minduntalan változik, de szellemben soha; kiszámított és mesterséges szerkezete tartósságot ad neki; feje által, mely a Seik-ul-izlam, a szultánt igazgatja, tagjai, a birák és az imámok által a népet birja; ellensége minden vallási s politikai reformnak, mert a koránt ő magyarázván, most ő a vezérlő, s minden olyan hatalom, mi a koránon kívül fölállittatnék, kezéből kicsúsznék; míg a korán egyszersmind vallásos és polgári könyv, addig ő biró is, pap is, a nép lelkén és birtokán ur, uj törvénykönyv által helyét vesztené;

míg ő kezeli a vakuf-ot, mely a birodalom $\frac{2}{3}$ -dát teszi, nála van minden gazdagság és jövedelem, de ha az állodalmi finantz reformáltatik, a vakuf-nak szükségképen meg kell szünni, s azzal az ő roppant hatalmának is. Ezért az ulema örökös ellene minden haladásnak, saját lételét elébe tévén a birodalom üdvének. Egy módhoz nyulhatna még, t. i. a haladásnak élére állni s azt vezérelni. De hol mutat példát a történet, hogy hatalom, mely jogtalanságon, visszaélésen, önzésen alapult, előítéleteiből kibontakozva, jó utra tért s a közjó és jogelv elismerésére emelkedett volna?!

S az ulemák hatalmas szövetségeseket bírtak a janicsároknak, emireknek és derviseknek.

A janicsárokra többé nem számíthatnak, II. Mahmud őket gyökerestől kiirtá.

De az emirek, azaz a próféta állítólagos maradékai, még élnek. Számukat nehéz meghatározni, mint az államemireket az igazaktól nehéz megkülönböztetni; minden esetre számuk nagyobb, semmint Nápolyban szent Januáré; sokan azt állítják, hogy az összes ozmán fajnak egy harminczad részét teszik. Ők mind Alitól s Fatimetől, Mohammed leányától származtatják magokat, emireknek czimeztetnek, s csak ő nekik van családi joguk zöld turbánt viselniök. Különben a társaság minden osztályában el vannak szórva s terjedve; van pap, van biró, van kalmár, van katona, de van eseléd s koldus is; azonban bármi mélyen sülyedt polgárilag, mint egy koronát, oly büszkén hordja fején a zöld turbánt, s a nép, épen mivel vallásos, irántok nagy belső tisztelettel viseltetik. Fejök Nakib-ul-esráf (= emirek parancsnoka) czimet visel, az udvar egyik legmagasb méltóságai közé tartozik, s midőn a próféta születésnapja ünnepeltetik, az Ahmed-

moséban ő a korán-oltár mellett, épen a szultán oldalánál egy külön zöld sátorban foglal disz-helyet, s a koronázást is a Seik-ul-izlammal ő teljesíti.

Ez emirek különben sem tudományuk sem gazdagságuk által nem fontosak, hanem tömegök által, aztán mint proféta-ivadék azon erkölcsi befolyás által, melyet a népre gyakorolnak, mely bár egyenkint megveti, de elvben tiszteli őket, és végre mint eszközök az ulemák kezében, kik által ezek a köznép fanatismusát életben tartják. Rendszeren a mosék körül s a piaczkon látám őket állongani, zöld turbánnal, hosszú szakállal, bő kaftánban, olvasót görgetve le ujjai közt, komolyan merengő képpel s mozgó ajkkal, mintha untalan egy imádságot mondanának.

Nagy része kuruzsló, ki a betegeket nyílt téren fogadja, s imával, dörzsöléssel, talizmánnal, kenőccsel gyógyítja, s csaknem ingyen, mert a mit kapnak, az egy váltó garast, dijnak alig mondhatni. Igen hihető, hogy némely firől fira szálló gyógyszereket ismernek, anny bizonyos, hogy a nép inkább hozzájuk folyamodik, semmint az orvosokhoz. Hiában kérdezém őket titkaik iránt, egyszerűen azt felelék: »Egészség mint betegség istentől függ, tehát istenhez kell folyamodni, hogy amaz tartson, és emez meggyógyuljon.«

A dervis-ek az ulemáknak vetélytársai és frigyesei egyszersmind, frigyesei a reformok ellen, vetélytársai a nép előtt. E szó dervis, koldust jelent. A dervis-ek az izlam szerzetesei. Mohammed ugyan határozottan mondá: »Nem kell szerzetes az izlamban«, de halála után harmincz év múlva, Ali veje s utóda, kiindulván egy másik mondatából: »Dicsőségem az, hogy szegény vagyok« minden birtokról lemondá, s pél-

dáját követék számos arabok, a magasztos szemlélődő életnek adván át magokat.

Igy támadt, a proféta akaratának daczára az izlámiban a szerzetesség, tagjai magokat tiszták-nak (szafaszhabi, szafi) nevezvén. Megjegyzem, mikép általában keleten, s különösen Egyiptomban és Indiában remetéek és szerzetesek mindig voltak, kelet a szemlélődők, magasztultak, ihletesek eredeti hazája, s azon szellemi dühtől, mi a keresztyén vallást mindjárt kezdetben megszállta, menten az izlám sem maradhatott. Alig telék el Mohammed halála után egy század, végtelenül megsokasodott a dervisek száma is, a Középtengertől a Verestengerig, Gangesztől a Boszphorig. Arabiában, Persiában, Törökországban 72 rend volt, magában az ozmán birodalomban 36, melyből 12 régibb volt a birodalomnál, a többi 24 a XIII-ik és XVIII-ik század közt alapittaték. Évenkint pusztán Cogniban, Anatóliában nyolcz ezer szerzetes gyült össze. Szokásaik s szertartásaik ép oly különbélek, mint rendkívüliek, bizarrok s néha kegyetlenek voltak; ez minden fogait kihuzatta, minthogy Mohammed egy csatában két fogat veszte, amaz égő zsarátnokot nyeldesett el, emez hegyes szögekkel kivert ágyon hált, ez órákig kerengett, míg szélüdezből égő ihlettségbe nem sülyedt, természettudósok is váltak belölök, egyik hozta Indiából át a mákonyt és hatsitst, más ama tésztát, minek rágása őrzöngő extaszt idéz elő, harmadik fedezte fel a kávébab tulajdonait, s egy dervis, Hadzsi Begtas volt az, ki a janicsároknak nevet s lételt adott, kik míg léteztek, a dervisek leghübb védői is valának.

Eredetében minden tiszta, mint a forrás, mely a sziklából fakad, s így a dervisek is kezdetben szentül

élének s a legtisztább erkölcsant taníták. Békét, egyeséget, jóakaratot, egyetemi humanitást hirdettek s annak példáit is adák. Ők az izlamban a spiritualis tanak s iránynak teremtoi, vive azt azon tulságra, mi szerint az embernek testéből annyira ki kell vetköznie, hogy lelki ihlettség s extaticus magasztultság által istenben felolvadjon. »Azt mondod, — így írja egy, — a tenger, meg a hullámok? de ezt mondván csak nem hiszed, hogy két különhözö dolgot nevezsz? Mert hiszen midön a tenger felduzzad, hullámokat szül, és midön a hullámok lesülyednek, tengerré válnak. Ép így az emberek az istenség hullámai, s meghalván, keblébe visszaternek.«

Közülök nagy gondolkodók s nagy költök támadtak főkép Persiában, mint Szádi és Hafiz, kiket bár nevezünk ábrándozóknak, ihletett énekeseknek, mysztikusoknak, magasztos örvöngöknek, de másrésről lehetlen nem csodálnunk bennök azon forró, a dühhel határos szerelmet isten iránt, melyben mintegy elenyészni vágytak, s mi mindazt haladja, mit szent Teréz látnoki ömlengéseiben bámulunk. De sok ideig, századokon át a dervisek a tiszta szemlélődés, az elvont bölcsekedés, az egyéni ábrándozás körére szoritkoztak; csak később lön abból, mi tan volt, egy institutio, mi egyéni nézet s meggyözödés volt, társasági irányzatu rendszer.

Ekkor kezdtek a dervisek üldöztetni. Pantheizmuszal, materialismussal, hitelenséggel, babonákkal, titkos bünökkel vádoltattak; azzal vádoltattak, hogy a koránt kötelezőnek csak annyiban tartják, mennyiben az egyéni ész vizsgálatát kiállja, tehát racionalizmuszsal; ugy látszik valóban, hogy kétféle tanaik voltak: egyik nyilvános, az ujonczok számára, kiktől a vallás- s erkölcsant

pontos megtartását követelték, másik titkos, azok számára, kik a lelki tökély magasb fokára jutván, képesek lőnek az igazságot fátyol nélkül szemlélni, tanítván nekik, mikép minden, ugy vallási, mint politikai tekintély szükségtelen, mert a földön két osztálya van az embereknek, egyik, melynek írott törvényre van szüksége, másik, mely istent lélekben imádván, közvetlen istentől függ és senki mástól nem. Ez utóbbi osztálynak a koránra nincs szüksége, mely csak a vakoknak kalauza; kik ihletett életet élnek, azoknak nem kell Mekka felé fordulni, midőn imádkoznak, mert ők istenben vannak, mely délt s északot, keletet s nyugatot magában foglalja, ezek mellőzhetvén minden külső formát és szertartást, mert mindezt egy spiritualis áhitatban teljesítik. Szóval ők szívben, és nem szóban közlekedvén istennel, minden vallási tekintélyt, minden társasági hatalmat magokra nézve tagadtak, csak főnöküknek engedelmeskedvén, ki közülök egy s időileg első.

Magány, böjt, feszített gondolkodás, a lélek azon ihletett állapota, melybe az természeti hajlam s mesterséges eszközök által helyezteték, nálok sok különös, jó és rossz, de néha humanus és nagy eszméket szült.

Ki nem ismeri a régibb persa történetben a mágok lázadását, kik lelki származás utján a dervisek ősei? Miért ontaték vére 40,000 mágnak? Mivel ők, Masdek vezérlete alatt, a zsarnokság ellen léptek fel, az általános emberi és polgári szabadságot és egyenlőséget, és még ezenfölül a javak közösségét hirdetvén. Oltáraik mellett ők az emberiség mátyrjai lőnek. Buzditó, felvilágosító, magyarázó szavaiktól zengtek a templomok, s a fölébresztett nemzet csak a 40,000 sirdomb felett hallgatott el újra, a szenvedés palástját fejére borítván. Ki

nem ismeri a török dervis-forradalmat a XV. századból, melynek feje, Bőreklüdöse-Mustafa, mint hajdan Jézus, keresztfára feszítettetett? Tanítványai a szabadság s egyenlőség hiveinek nevezék magokat; sok ezeren valának; a nép nagy sokaságban tódult hozzájuk a tartományokból; több nagy csatát nyertek maga a szultán hada ellen. Egyik alaptanjok volt: minden, ki istent nem hívőnek állítja a keresztyént, maga ő istentagadó. Ezenkívül a főtan volt: a szegénység, a szabadság, az egyenlőség az emberek közt, és minden javak közössége (a háremen kívül), e mondat szerint: »Én használok hajlékodat, mint enyémet te, és te használsz ruháimat, fegyvereimet, szekereimet, mint én a tiedet, — a nőket kivéve.« A hedzsira 2-ik századában Mokannán alapítá a Sendik-eket, vagy a szabadon gondolkodókat. Ugyanekkor keletkeztek az ugynevezett vidorak (kurremije), fejük Babek volt, ki hirdette a szabadságot, egyenlőséget és minden javak, még a nők közösségét is. Voltak, kik az állandó hadsereg jogszerűségét tagadták, s midőn véleményök messze elágazott, merészségökért vérökkel adóztak.

Természetes, hogy a fejedelmek, őrei a létezőnek, mindenütt üldözék a dervisi új eszmét, hol az tettben kezdett nyilatkozni. A nép bár gúnyolta, nevetségessé tette, kicsufolta őket, de egyszersmind hódolt is nekik, ép mint Olasz-, Spanyol-, Franciaországban a középkorban a szerzetesek akkor voltak leghatalmasbak, midőn gúnyaival a nép őket leginkább elhalmozta. Azon hiedelem, hogy ők természetfölötti hatalommal bírnak, csodákat tehetnek, isten titkaiba avatvák, a népre mindig nagy hatással volt. De legállhatatosb elleneik az ulemák voltak; köztök s a dervisek közt lényeges ellentét volt, nem csak érdekeikre, de tanaikra nézve is. Önérdek, gőg,

fanatizmus, önszeretet, dicsvágy, szóval itt minden emberi szenvedély összeütközésbe jött; ez több volt egy harcznál, ez egy vita volt dühös tudósok között. Az ulemák betű szerint ragaszkodtak a koránhoz, mivel lévén hivatalos magyarázói e kettős, t. i. vallás- és törvénykönyvnek, tekintélyök, hatalmuk, szerencsájök attól függ, vele áll fen, vele enyész el, — általa ők papok, általa bírák, általa kezelői a roppant vakuf-oknak, mik maga a birodalom. Mit ők a dervisektől féltének, az nem a muzulmán igaz hit, hanem az, hogy a dervisek kezökbe ragadják a spiritualis felsőséget a népben. De a felsőség a derviseké, s könnyü megmagyarázni; t. i. mert az ulemák a korán holt betűit szolgálilag magyarázgatván, megkövesültek, örökké egy szűk körben forognak, nem teremtenek semmi újat, ők a dogmák rabszolgái: ellenben a dervisek az izlam bátor bölcsei, ők okoskodnak, elmélkednek, buvárkodnak, szemlélődnek, gyakorolják a határtalan gondolkodási szabadságot, elméleteik szerint a korán egy állomáska, a végczél, hova törekesznek: erény és isten ismerete. Kétségkívül szemlélődéseikben tévedhetnek és tévednek is, de mig az ulemák a korán körül fognak ítéletnapig vesztegleni, a dervisek rajta rég túlszárnyaltak, s nem kétlem, hogy ha titkos tanaikat a nyilvános életbe átültethették volna, a keleti emberiség most már fokán állana a fejlődésnek

Mahmud, ki a janicsárokat kiirtá, el akará törteni a derviseket is, s három seiket kivégeztete, zárdáikat bezáratá, s még egy lépés, és örökre eltűnnek, legalább Európából. De a népvélemény ellenében képtelen vala nagy művét végrehajtani. Néplázadástul félt. 1837-ben, midőn a Galata-hidon átmene, egy seik, Satslu (= a hajas), kit a nép, mint szentet tisztelt, megragadván lova

zabláját, így szólt hozzá: »Hitetlen padisah, még sem teltél be istentelen tetteiddel? Allah-nak számolni fogsz. Te rontod le az izlamot, de jaj neked, a próféta boszuját magadra és ránk vonod.« Igaz, ez is kivégezteték, — de ilyesmi jelenet Sztambulban most is gyakori, a dervis most is betör a nagy-vezérhez s szemtől-szembe a leggyalázatosb szavakkal illeti. Befolyásuk, tekintélyök, szemtelen bátorságuk Ásiában még nagyobb. Minden kicsapongásaik s túlságaik daczára, védi s tiszteli a nép, mint olyan testületet, mely magában foglalván bölceket s bolondokat, jókat és csalókat, hasonló a magas hegyhez, melynek alja bűdös mocsárban áll, de bérczormán tiszta a lég s itt a nap eredeti fényében világol.

Érdekessége s jellemzetes volta miatt ide irok egy helyet Dzselaeddin munkájából, ki 1207-ben születék, a Mevlevisz-rendet alapítá, s kelet legnagyobb mysticus költőjéül el van ismerve:

»Mózes egy pásztorral találkozott, ki lelke hevében így szóla istenhez imádkozva: Ó uram! ó istenem! hol vagy te, hogy szolgád lehessenek, hogy sarudat varrjam, hogy hajfürteidet fésüljem, hogy ruházatodat mossam, hogy kecskéim tejével tápláljalak téged, kit tisztellek. Hol vagy te, hogy szép kezeidet csókoljam, hogy kecses lábaidat dörzsöljem, hogy szobádat kisöpörjem lefekvésed előtt?

Igy szóla a pásztor. Mózes, haragra lobbanva, buzgalmában azon vallás iránt, melyet hirdetni küldeték, a pásztornak szemére veté káromlásait, mondván, hogy istennek nincs teste, hogy öltözetre nincs szüksége, sem tápra, sem lakra, szóval hogy ő egy hitetlen. A pásztor, kinek elméje nem birt fölemelkedni felfogására egy lénynek, kinek mint neki nem volna teste, s az nem

volna hasonló szükségeknek alávetve, s egyszersmind isten küldöttének szemrehányásain megijedvén, kétségbeesék, és minden áhitatról végkép lemondott. Isten ekkor Mózeshez így szóla: „Te szolgálmat tőlem elidegenítéd. Én téged azért küldélek, hogy egyesitenéd, nem hogy meghasonlitanád az embereket. Minden teremtménynek saját léte van s saját módja magát kifejezni. Mi neked megrovandó, másnak ez dicséretes. Mi neked méreg, az másnak méz. Tisztaság, tisztátlanság, lassuság, szivtelen-ség, én mind e különböztetések felett állok. Az indusz nyelv az indusznak legszebb, a zend legszebb a zendnek. Kifejezéseik engem nem fertőztethetnek meg, sőt ellenkezőleg ők tisztulnak meg, ha őszinte a hódolat, melylyel engem imádnak. Nekem a szavak semmik, én a szívet tekintem: ha az engedelmes, mindegy, bár a nyelv ellenkezőt mondjon. A szív a szeretetnek lényege, magva, a szavak mellékes dolgok. Ó hiv szolgálóm, öleld a sziveket át az én szeretetemmel, ne tekintsd sem a gondolatot, sem a beszédet. A parancsolat a könyörgésben csak utmutató azoknak, kik a ká b á n *) kívül vannak, ki abban ben van, annak reá ott nincs szüksége.«

Szádi, hires persa költő, Gulisztán czimű munkájában a derviseknek oly szép mint tiszta erkölcsi utasításokat ad, melyek bármely keresztyén nagy bölcsnek ajkába illenének. Semmi kevesbet nem kíván, mint tiszta szívet, lelki tökélyt, s teljes átszellemülését az embernek,

*) E fontos hasonlatnak megértésére szükséges tudni, mikép a muzulmán imádkozván, tartozik arczczal Mekka felé fordulni, de csak azért, mivel a mekkai moséban van a kába épület s ebben a fekete szent kő, mi Ábrahám által téteték oda. E hasonlat azt fejezi ki, hogy ki a kábában benvan (az az istenben, isteni szeretetben), arra nézve mindegy akár merre fordul

mint a lét végcélját s természetünk legmagasb iparkodását. És épen mind ennek ellenkezőjével találkozunk egy dervisnél; öltözetében piszkos, viseletében szemtelen, szavaiban zabolátlan, véleményében türelmetlen, szertartásaiban bizarr, sőt rettenetes, hamis csodákkal kérkedő, megújítva mindazon őrzöngő jeleneteket s testtorzításokat, miket az ó-korban Delphosz jósainál s a középkorban sz. Medard ihletteinél borzadva és csodálva szemléltünk.

Ki menne Sztambulon keresztül a nélkül, hogy az ordító s tánczó derviseket megnézné? Mert tudni kell, hogy míg a keresztyének a mosékba lépni tiltva van, a dervisek zárdái mindenkinek nyitvák; pedig az, mit ezekben lát az idegen, alig képes benne a muzulmán vallásról kedvező fogalmat gerjeszteni. Mindössze is az ajtóörnek kell pár garassal adózni.

Nem tagadhatom, én sem valék egy-egy látványra kíváncsibb mint erre, melyről bármennyit olvasék, hiven soha sem tudtam azt magamnak képzelni. Az isteni tiszteletnek e csodálatos módja teljességgel nem ment fejembe; úgy valék vele, mint mesével a gyermek, hiszi, míg mulattatja, de midőn nem uj neki, hajlandó nem hinni.

Az ordító (= rufaji) dervisek Szkutariban laknak, s hogy őket meglássuk, egy szép nyári délután könnyü két lapátu csolnokon az ásiái partra áthajózánk. Midőn a Tekké-be (= kolostor) lépénk, szokás szerint papucsainkat a küszöbön előbb levetettük (hol legalább kétszáz más papucs volt). Megérkezésünkkor az ének s könyörgés már elvégződött.

A terem hosszú négyszög s igen egyszerü; falain korán-versek calligraphiai fénylenek és néhány nagy csörgödob függ. De a mirab (korán-polez) mellett, s

azon oldalon, hol a seik s dervisek guggolva ülnek, a kínzás sokféle kegyetlen eszközei hosszú sorban függenek: fogók, csippentyük, fűrészek, balták, kalapácsok, éles nyársak, szijostorok, végeiken óngolyóval, hegyes szöggel kirakott kötelek, szóval az önkínzás mindenféle mystikus eszközei. Nem templomban, de egy hóhér, vagy inquisitor kínmühelyében véltem lenni magamat.

A seik egy aggastyán, csontos, száraz, halvány, olajszinü ember volt, bizonyosan a sivatag Arábiának szülötte; zöld turbánja mutatta, hogy vagy emir, az az proféta-ivadék volt, vagy hadzsi, az az, ki Mekkába már zarándokolt; különben szabályos arczélén annyi szelidség, egyszersmind annyi mélaság ömlött el, hogy lehetetlen volt hozzá vonzalmat nem érezni.

Vele szemközt, keresztbe vetett lábakkal ülének a dervisek, egyező hanggal ismételvén egy bizonyos éneket, melyet közülök időnkint egy hatalmas érczmellü férfiú kezd meg, s egyszersmind fejeiket előlről hátra és hátulról előre minduntalan lógatták, mint ama chinai alakok, miket mindnyájan ismerünk. Azonban az ének mindinkább hangosb lön, a fejlógatás sürűbb, gyorsabb, erősebb, arcaik mind jobban elhalványultak, lihegésök zúgóbb lett.

Ekkor mindnyájan egyszerre felrohantak, s karjaikat egymás vállára fűzvé, a csörgő dobok fülkábító lármája mellett hol előre, hol hátra veték magokat, bizonyos titkos szabály szerint, tele tudóvel ordítván folyvást: Allah-hú, oly erővel, oly dühhel, oly böggve, mint azt a vasrekeszbe zárt oroslánok, tigrisek, farkasok teszik, midőn étköket várják. S perczről perczre növekedvén ihlettségök, képök elsárgul, szemeik szikráznak, mint odúban vadállatokéi, az izzadság arcaikról fut, ajkaikon

nehéz nyavalyás tajték habzik, s a lábaikkal vert sűrű poron mint egy veres ködön át villog keresztül az űrült vonaglású ábrázat, — és ez így megy, mindig növekedve, egy óránál tovább, míg a lárma, zaj, ordítás, űrjöngés, vad ihlettség tetőpontját éri el. De néha valami különös, keserves, kinteljes s valóban szivrepesztő ordítás és düh üti meg a hallgató fülét, mit egy megsebesített vad vagy kölykét vesztett nőstény sivitásához tudnék hasonlítani. Ime tehát, bármi borzasztó e szörnyű állati harmonia, van benne egy titkos hang, mi a keblet ellenállhatlanul megrázza.

Azon közben a seik a mirab előtt áll, s kézzel és szóval unszolja az a nélkül is növekedő dühöt.

De ekkor következék be a próba pillanata. És most egy, majd más dervis válék ki a csoportból, s elébe lépett az öreg seik-nek, ki egy ifjunak arczúsát éles törrel át meg átdöfé, a nélkül, hogy ez a fájdalomnak legkisebb jelét adta volna, egy idősb dervisnek meztelen vállaiiba több mély vágásokat tőn, egy harmadiknak markán egy hegyes nyársat szura keresztül, egy negyedik övezetig meztelenül jelene meg, s két kezébe hegyes szöggel tele vert két szijostort kapván, tánczközben azokkal folyvást csapkodta magát, mint egy eszeveszett, míg vérezve, nem a fájdalom, de a fáradság miatt össze nem omlott. Ellenben a többi három a kapott szúrások után a sorba visszalépett s mint azelőtt, elő s hátra rohanásait s ordításait tovább folytatta.

Később szőnyeget s juhbőrt teritének a seik elébe, s gyermekek, ifjak, férfiak fekvén rá, az imám, támogatva két dervis által, rájuk lépett, s néhány másodpercig rajtok állva maradt, mely tiprásnak a nép bűvös gyógyító erőt tulajdonít. Sok szép gyöngye gyermek

keservesen sikoltott az imám kegyes tapodása alatt, de mind hiában volt, annál boldogabb vala a szerető anya, ki e szertartás által kedves gyermekét minden baj s betegség ellen megóvottnak erősen hitte.

Öreg dervis barátommal valék e látványnak tanuja, ki észrevévén, hogy az rám komolyabb hatást csinált, mint vártam volna, mosolygva mondá nekem: »Nemde borzasztó, de ugy-e koránt sem oly borzasztó, mint az ember leírás után véli? Hol nincs fájdalom, ott nincs mitől irtózni, s itt az nincs. Nem emlékeztet-e ez önök martyraira, kik az ihlettség, magasztultság, áhitat roppant befolyása alatt a legnagyobb kínzásokat valóban érzéketlenül türték? Aztán a borzasztót benne elfeledteti az, hogy csodálatos, s az emberre, de kivált a népre, minden hat, mi csodálatos, mi természet fölötti, mi megfoghatatlan, mi a lélek hatalmára mutat az anyag fölött, — e mysticus vágy a teremtés titkai felé a népben az, mi őt ide vonja, s hiszi azt, mit nem ért. Önök, nyugatiak, ezt magnetizmusi tüneteknek fogják mondani, mi a név fölött nem vitázunk, de ezzel a dolgot megmagyarázták-e?«

Még másnap is a magnetizmus volt beszélgetésünk tárgya, melyet ő oly jól látszik ismerni, mint a delphoszi papok s az indus bölcsek, kik azt Mezmer előtt a természetből ismerték; s e nap délutánján Perában, a kepengő (= mevlevis) dervisek kolostorába menénk.

E t e k k é (= kolostor) Pera legmagasb pontján egy temetőben, turbános sirkövek és százados cyprusok közt emelkedik. Itt van a híres francia hittagadónak, gróf Bonneval-nak sirja, ki egykor mint török admiral nagy szerepet játszott. Homlokzata az épületnek igen egyszerű, török calligraphicus írással berajzolva, ablakai

rácsozattal befonvák, melyeken keresztül az udvarból márvány-siremlékek fehérленek ki, mellette egy kördéd szökőkút van lánczon függő vaskanállal, hogy a szegények s fáradtak epesztő szomjaikat olthassák. Belseje nem rideg, nem sötét, nem szomorú, mint kolostorainké, hol a hosszú és elavult sikátorokra a szűk czellák egy-egy sirlyuk gyanánt nyilnak; a szobák itt szellősek, a fal mindenütt vidám színekkel kifestve, a nap mindenüve melegen besugárzik, s ablakaiból kinézve, a legkiesb panorámának sora nyilik a szemnek: a fölséges Boszphor csillogó hullámaival, a festői fekvésű Szkutari és Kadikő az ásiái oldalon, a bythinai Olymp-hegy fehérülő havakkal ormain, a Marmara-tenger mint egy nyugvó tó, a rajta uszó herczeg-szigetek csoportozatával, Szeraj-Burnu csodaalakú palotáival, tarka kioszkjaival, lombfödte kertjeivel, jobbra Sztambul, a tündéri város, száz meg száz domborodó kúppal és sugár minaretek ezreivel, melyek közül főleg kitünik a hat minaretű Ahmet-, a rózsaszínű szent Zophia-, a hatalmas Szolimán-mosé, mely körül a sok kúpok sora mint összetolt sok dombok emelkednek, és végre a fénylő öbölben ott látszik a vitorlás hajók árboczerdeje, jövén — menvén száz meg ezer hajó; folytonos a változatosság, de örökké tiszta s felhőtlen fölötte az ég.

A terem, hol a dervisek kerengenek, az udvar mögletében van; minden ékessége a korán arabeszk-alakú versiratiból áll; padozata jól kicsiszolt és teljesen sima, mely körül földszint három és fél láb magasságban egy köralakú karzat foly; vékony oszlopkák egy második karzattal tartanak, a hol van a szultán páholya, hova az előkelőbb vendégek vezetnek, és a nők, de ép azért eleje sűrű rácsozattal fonatott be. A zenekar

átellenben van a mirab-bal; az egész terem fehérre és kékre kifestve lévén, igen vidám, és oly tiszta, mint egy terem csak lehet. Papucsomat itt is a küszöbön kün hagyván, az alsó karzat első sorában foglalék helyet, kíváncsi szemekkel várva, a mi történni fog.

Végre a seik (előljáró) megérkezik, s egy őzbőrrel beborított szőnyegen, a mirab alatt két tanítvány közt guggolva leüle. Neve Kudret-Ullá-Effendi; a keleti nyelvekben s régiségekben nagy tudományu embernek lenni mondatik, s türelme, műveltsége, élet-tisztasága miatt mint szent tiszteltetik. Atyja szinte seik volt, s ő a Kudret nevet, mi csodát jelent, azért kapta, mivel, midőn születék, anyja 39-ik évét (mi itt nőknél vénkor), és atyja 80-ik évét tölté be. Kudret egy kis szikár emberke, mondhatni egy fonnyadt gyümölcs; ritka bajsza és vékony szakála őszbe vegyült, száraz s fehér kezén alig vala hus, az csupa kék erek hálózatából állt, magas homloka tele volt a tartós gondolkodás számos redőivel, de mely alól két kéklő szem, mint két nagy csillag szeliden, de szikrázva ragyogott elő, és valami bűbajos világitással, mintha az egy földöntúli magasb fénynek volt volna visszasugárzása.

Utána párosával jövének be a dervisek, s előtte, bizonyos testtartással, egyenkint elvonulván, keleti modorban, a legmélyebb hódolattal hajták meg magokat, mit halkan, kimért ünnepi, lejtő lépésekkel elvégezvén, vele szemközt a padozatra ülének le.

E dervisek öltözete áll egy barnás vastag posztó süvegből, mely hasonló egy szájára állított virágcserep-hez; egy fehér mellényből, egy hasonló színű s számtalan redőkbe szedett szoknyából, egy ugyan olyan színű nadrágból, mely bokáig ér, szóval az egész könnyű,

deli s kellemes öltözet, nem oly ügyetlen és rideg, mint szerzeteseinké. Minderre öltenek egy gallértalan, de ujjas bő köpenyt, zöldet, kéket, barnát, kinek mint tetszik, mert e részben egyenlőség nem kívántatik.

Majd kezdődék az imádkozás, kísérve mindenféle muzulmán hajlongásokkal, arcra borulásokkal, tagjártatásokkal, melynek vége levén, bő köpenyeiket a dervisek levették, és sorban egymásután a fenálló seik előtt bizonyos lejtő léptekkel elvonulának, s tőle egy magneticus-jelű áldást kapván mindenik, sarkán ügyesen s kellemel megfordula; ugyanakkor az utána következőt a seik-nek egy bókkal mintegy bemutatván. Körülbelül huszonegy dervis volt, ifju és öreg, némelyik ősz, többnyire mind ép, egészséges, deli termetű, de egy sem volt ügyetlen, valamennyi tökéletes kecscesel s illedelemmel tevő lejtő lépéseit.

S már ekkor észre leheté venni rajtok, kik a terembe egyéni jellemök különbféle kifejezésével jövének, hogy arczuk derülni, szemök fényleni, magoktartása erősödni, ihlettségök növekedni kezde, s midőn a csörgő dob és egy lágú fuvola kíséretében a zenekar orr- s torokhangon énekelni indult, ime a dervisek közül egy kinyitá karjait, hasonlóan a keresztre feszített megváltóhoz, s kezde maga körül kerengeni, eleinte halkán, úgy hogy mezitlába a fényes padozaton semmi zörejt nem csinált, majd sebesebben, bő redős szoknyája mint egy szárny lebegett körül a légben, hasonlítva egy óriás fehér virág harangalaku szirmához, mely szára körül kinyilt széles kört képez. Az első dervist egy második, ezt egy harmadik követé, míg végre valamennyi kerengeni indult, a forgás szédítő örvényébe mintegy besodortatván. És így, keresztileg kitért karokkal kerengtek foly-

vást, feltartóztathatlanul, fejöket vállaikra eresztve, félig hunyt szemekkel, nem egészen bezárt ajkkal, mintha a könnyű lég egy vizbulla volt volna, mely őket magával ragadja; lejtéseik szabályosak, könnyűek, habzók valának, bennök semmi erőködés, semmi látszó fáradság; forogtak, szeliden, mint egy víztől hajtott malomka, s a mi különös, bár sokan valának s a hely nem épen tágas, kerengésekben sem össze nem ütköztek, sem köreiből ki nem estek, sem a zene mérsékét egy perczig el nem veszítették, mintha e bezárt szemüeket isten láthatlan ujja titkosan vezérelte volna. Közéjük néha a seik vegyüle, de ő csak járt és nem kerengett, tapssal adva vagy a zenekarnak jelt a rhytmust gyorsítani, vagy a kerengők fanatizmusát buzdítani.

Mintegy fél óra mulva a zenekar elhallgatván, a dervisek megállapodtak, s mint előbb, ismét lassan, lejtő sétálással s kimért léptekkel járták egy párszor a teremet körül.

De néhány percz multával a kar még dühösben énekelt, a fuvola még keservesebben sírt, a csörgő dob még jobban pergett s lármázott, és sebesb mértékben semmint előbb, s a dervisek újra kerengeni kezdtek kettőztetett, sőt négyszerezett gyorsasággal. A forgás sebesb lőn, ugyanannyi idő alatt a tánczó hatszor annyi izben fordula meg maga körül, de ez nem valami lázas és rendetlen mozgás volt, a zenemérték által mindig korlátoztatván, e mozgás bármi rohanóvá, szédítővé lesz, folyvást c s e n d e s, nesztelen, nyugalmas, kedélyes marad, — csak annyi változást vehetni észre, hogy a dervis kissé lejobb eresztí karjait, a szerint, mint fáradsága vagy ihlettsége nőtt, vagy fejét veti hátrább, szemének uszó fehérét, vonásainak magasztultságát, s ajkának égi kifejezésü mosolygását láttatván, mert bár ke-

reng, mindig kereng, de álmodni látszik, láthatlan képekkel társalogni, nem ismert hangokat hallani, s mellette vagy karjára csüggedt feje itt üdvezülve nyugszik, mintha paradicsomi kéjpárnán pihenne.

Valóban egy festő, ki szentek s mártYROK képeihez tökéletes ideált keres, itt találja fel azt, csak a lilomszálat fesse kezébe, vagy a glóriakoronát fejére, a többi, főleg a magasztos arcz, készen van. Nekem egy vastag bőrű s rút vonású öreg tűnt fel, kinek megvilágosodott arcza, a lélek lámpájától belülről megvilágosodván, egy mártYR legfölségesebb fejét ábrázolta előmbe; és egy szőke selyemhaju, női termetű, olvadó kék szemű ifju ég felé fordított arczezal, ki az apostol szent Jánosra emlékeztetett, midőn az munkáját a mennyei jelenésekről írta; egy fekete haju, bőrű s tűzszemű férfiú pedig ama extaticus látnokhoz hasonlított, ki feledve földet, időt, tért, lelki tekintetével a legmesszebb csillagokon túl jár, s mulatni, örvendeni látszik közlésében az istenségnek, kiben felolvadni ohajt.

Midőn végre a kerengés, szédelgés, szent őrzöngés, mert mi egyébnek nevezzem? — tetőpontját érte el, s a felénk, nézők felé hűs szellőt verő fehér szoknyák hihetetlen sebes lebegése oly fokra hágott, hogy a nézőnek káprázó szeme és gondolata azt vélte, mikép előtte ködalakok szárnyas csoportozata zavarong; hol egy, hol más dervis, s apródonkint csaknem valamennyi megállapodék, térdre esett, arczra borult, s egy kolostori szolga köpenyt terítvén reá, jöve a seik s mindenik fölött bizonyos mysticus szavakat áldásképp mormolt el. Ezután újra fölkelvén, köpenyeiket magokra ölték, s ismételvén körsétájokat a seik előtt, azon rendben, mint jöttek, párosával a teremből eltávoztak.

Mi a zenét s a dallamot illeti, az egy európai fülnek szokatlan, durva, lármás, vad, eleinte tehát kellemetlen, de egyszersmind erőteljes, szilaj, csodálatos; és mivel ezenkívül mély panaszt lehellő, keservet kiáltó, nehéz fájdalommal teljes; mivel folytonos, szakadatlan; mivel kevés változattal az alap-motivum ismét és újra visszakerül, mint egy erős tábor, mely ostromait állhatatosan megújítja: végre e zene a hallgató lelkét ellenállhatlanul megragadja, mint martalékát éles körmeivel a kegyetlen oroszlán. E szörnyen szép s kegyetlenül érzékeny zenének hosszú hallgatásához hozzá járván ama szédítő kerengés tartós nézelése, fejem is el kezdett bódulni, minden tánczolt bennem, velem, körüllem, még az épület is, láttam képeket, alakokat, álmodkat, miket azelőtt soha nem ismertem, egy fényes köd homálya borult szemeimre, — de melyen keresztül én nem láthattam, ki tudja mit láttam volna mögötte, ha szemeim hozzá szokva lettek volna? A dervisek érzéseiről tehát én nem merek itélni, sok élv van az életben, mi kezdetben kín, sőt mik eleinte a legundorítóbbak, azokban leljük utóbb a legtartósb s legkivánatosb kéjeket.

Égető nyári nap lévén, öreg dervis barátommal hűs alkonyi léget szivni az európai édes-vizekhez menénk, hol a szultánnak egy gyönyörű mezei laka s egy szép nagy kerte van. Egész este a dervisek szertartása volt beszélgetésünknek tárgya. »Ne hidd, mondá ő, hogy e kerengés jelentés nélkül van, symboluma az a felekezet két nagy myszteriumának. A körszerű forgás jelenti, hogy e felekezet isten mindenütt jelenlétét elismeri s keresi a hozzájuthatást, míg a kerengésbeni eléhaladás képe az ember menetelének az életen keresztül, mely

t. i. az ember járása, kezdetben gyöngé és lassu, később feltartóztatlan sebességgel tovább siet, míg a halál által rögtön félbeszakasztatik. Egyszersmind képes kifejezése azok nemes lemondásának, kik nem gondolván a világi dolgokkal, magokat kizárólag isten szolgálatára szentelik. A jobb kar kiterjesztése felfordított tenyérrel jelent a mennyei jók kérését, a bal kar kinyújtása lefordított tenyérrel azt akarja mondani, hogy a földieket másoknak engedik, ezért nevezik magokat koldusoknak, szegényeknek... Minek ez igazságokat ekkép elfátyolozni? De melyik vallásban van ez máskép? Én szinte nem értém a katolikusok miséiben előforduló számos mozdulatok s jelenetek érdekes jelentéseit, míg azokat nekem utazásim közben egy tiszteletreméltó pap részletesen meg nem magyarázta. Az embereknek két rende van, egyik áll azokból, kiket ilyen külső szertartás és az írott törvény vezet, másik áll azokból, kiket pusztán isten belső szeretete vezérel; ez utóbbi egyenesen isten népe, s ez azon tökély, mire az igaz dervis lelkében törekszik. Alkalmasint legjobb lenne nem burkolni be az igazságokat, miket az emberiségnek ismernie kell, mint a jótévő napot nem, s mint evangéliumtok bölcsen megjegyzi: »mit használ a világosság, mely véka alá van rejtve?«

Azon észrevételt tevém én, mikép kerengéssel, tánczezál stb. istent imádni különös és szokatlan. Válaszoló: »Maglehet, hogy különös és szokatlan, de bizony nem természetellenes. Indiában ez divatozik ősidők óta. Vad népeknél, kik a természet ölen élnek, mindenütt nyoma van. A művelt görögök ekkép imádnak isteneiket. És jelenleg is Északamerikában a shakerek keresztyn felekezete nem tért-e vissza e szokáshoz? Melyik tagját az embernek nem teremté isten? Melyik nem

volna egyképen méltó az ő imádását kifejezni? Melyiknek tiltá meg, hogy vele az ő tisztelete ki ne fejeztesék? Szem, száj, fej, kéz, láb, szó és hang, s ezeknek illendő használata sokkal természetesb s méltóbb tolmácsi az ő dicséretének, mint egy faragott kép, egy öntött pohár, egy réz- vagy fa-hangszer, mely érzéketlen vak eszköz, és a gondolkodó s érző emberi testnek nem tagja. Minden botrányos, mihez nem szoktunk, de egy szokás sem az, mi a természettel nem ellenkező, az ész vizsgálatát kiállja.«

Megvallom, felelém a dervisnek, a kerengést illedelmesnek találtam, hasonló az a villik szellemi tánczához, ezzel a szokás végre megbarátkoztathat; de az ordító kegyetlen szertartása botrányos marad, isten úgy nem kívánhat tiszteltetni. »Tökéletes igaza van önnek, mondá az öreg. Ez nem más, mint a corybantok dühös táncza a régi görögöknél, melyet a phrygek »cubebói«-nak neveztek; még a zene is megegyezik azon leirással, melyet róla a régi írónál találunk. Ábrázolni akarván a phrygek azon fájdalmat, melyet Czybéle érzett Átysz halálán, addig s oly indulattal tánczoltak amaz istennő szobra körül, míg egy szent düh meglepven őket, ez ihlett állapotban képesek lőnek magokon mindenféle sebeket ejteni, a nélkül, hogy fájdalmat éreztek volna. Akarja ön tudni, mi ez valóban? Egy magneticus állapot, melyet a keletiek az isten imádására felhasználnak; a népnek csodálatos, de a bölcsnek nem. Ön bizonyosan sokszor tanuja volt nyugaton, hogy álmjárókat a magnetizáló oly catalepticus állapotba helyez, melyben az nemcsak organumait elveszti, nemcsak az organumok helyet cserélnek, a szem hall, a fül s has lát, nemcsak szurást állnak ki, vért nem veszve s fájdalmat nem érezve, de

vérütésök megáll s testöknek sulya hol nő, hol fogy, szóval, rá nézve a természet törvényei megszűnnek vagy elváltoznak. Mi önöknél uj s kezd egy tudománykép műveltetni, az keleten ősrégi titokteljes hagyomány, mely egyes családoknál, szerzetes felekezeteknél firól fira száll, tartatván e teljesen nem értett, de tüneményeiben ismert büerő isten kiváló kegyelmének, melyet közülök némely alkalmaz betegek gyógyítására, más ez extaticus állapotban istenneli közlekedést vél rejleni; mindenesetre kelet lángképzületü népét, mely a mysticizmusra oly hajlandó, elbájolja a lélek azon csodateljes hatalma, minél fogva az magát a test földi kéjeitől, kinjaitól, gyarlóságaitól függetlenné bírja tenni. Az ordító dervisek a mi magneticusaink, tanítványai indus fakiroknak s egyiptomi puszták keresztyén remetéinek; ha utazni fog ön, mint szándéka van, Ásiában, s vizsgáldni fog gondosan, nemcsak indus borbélyokban fog a magnetizálás tudatlan, de nagy mestereire találni, hanem nagy részére azon csodálatos tüneményeknek, miket az ó-világnak az amerikai asztalkopogtató s lélekidéző, ugynevezett spiritualisták ujabban fölfedeztek. Ez egyébiránt csak azt bizonyítja, hogy az emberi természet mindenütt ugyanaz, s hogy a keleti emberiség a teremtés mély titkainak ellesésében nyugatot mindig megelőzte. Mi találjuk meg a magvat, de ti vetitek el, s nektek virágzik és gyümölcsözik.»

XVI.

Egy sir a szkutari-i temetőben. Beszélgetésem Ali dervissel az izlámról. Ellenvetéseim. Ő felel s koránbeli idézetekkel magyarázza annak főbb ágazatait.

Ha utazónak valahol nehéz magát a várost, a népet s ennek szellemét kiismerni, ez főleg Sztambulban s

a török népnél nehéz. A nyelvbeli járatlansághoz járul, hogy akár a göröghöz s örményhez, akár a zsidóhoz fordulsz felvilágosításokért, mindezek költött és igaz adatok és események vegyítékével halmoznak el, mit egészen elhinni lehetetlen, s egészen elvetni is. Ezért én igen örültem a véletlennek, mely ama művelt emir-derissel megismerkedtetett, abból, mit tőle s amazoktól hallék, meglehetősen képes voltam a valót kitudni.

Egész napokat tölték én kellemes társaságában. Magyarul, francziául, olaszul váltva beszélénk, a szerint, a mint melyikben akadt nyelvünkre az alkalmas szó és kifejezés. Gyakran ő vala a kérdező, mivel ő nyugatot inkább könyvekből, semmint életből ismervén, sokat tudott, mit nem értett, sok dolog volt, mi iránt felvilágosítást kívánt; mindenre készséggel felelek neki, hogy ez által viszont igényt szerezzek, a sor rám jövén, tartalék nélkül kérdezősködhetni tőle a keleti világ oly érdekes oldalairól. Mi sem szakítá félbe társalgásunkat, mint az imádság órája; de midőn ez elérkezett, mindig elhallgatott, s lelkismeretesen végezé könyörgését, megmosakodván, s egy hajlongást sem mulasztván el; sőt ő hosszasabban imádkozék, semmint szokás, ugy vettem észre, ő nála az imádság ideje egyszersmind az elmélkedése is volt; — még most is látom a komoly s méltóságos ábrázatot, hosszú szakállával, halvány arczczal, ábrándos szemekkel ülni mellettem a szőnyegen, néha mozdulatlanul mint egy képszobor, s tudást nem véve rólam s mi körülte történt, mintha ily pillanatokban lelkileg nem a földön volt volna.

Egy bizodalmasb órában megjegyzést találék tenni az iránt, hogy ő is oly szigoruan megtartja a könyörgés külső és így nem lényeges szertartásait. Azonban alig

mondtam ki, már megbántam, de már késő volt. Arczában egy vonáska sem változott meg, s a bölcshideg nyugalmával ezeket mondá: »Mint gyermek így szokám meg a könyörgést, és mint férfiú így folytatom. A szokás végre természetünké válik. És miért változtatnám meg? Valami modorban csak kell elvégezni, s melyik a legjobb, ki tudja? és egyik miért jobb a másiknál, szinte ki tudja? Azt mondják, az égi csillagok könyörgése valami bájos szymphoniából áll, melyet forgásuk idéz elő s emberi fül nem hallhat, az erdőé zugásból, a tengeré ragyogásból, a rózsáé illatból, a csalogányé énekből, a sasé fölpillantásból a nap felé, ... szóval minden teremtmény: fű, fa, állat, kő, víz saját módja szerint dicsőíti istent; csak a népek s nemzetek, csak a s z a b a d ember bir e részben is tehetséggel különbfélekép dicsőíteni az urat, — ti térdelve, mi arczra borulva, mások máskép imádkoznak, azt hiszem, istennek mindegy, minden esetre csak ő tudja, melyik mód neki a legkedvesb.«

E napon történt, hogy a szkutari-i temetőbe újra együtt menénk. E cziprus-rengetegben már sokáig mendegélénk, midőn ő hirtelen megállapodék, egy nagy sirra leült, és inte, ülnék le én is. Ez itt atyám sirja, mondá ő nyugalmas, de komoly arczczal. Ő a maga idejében hatalmas basa és gazdag ur volt, élt jót téve, áldva halt meg. Ő itt az ásiái oldalon kívánt eltemettetni, sokszor mondogatván nekünk gyermekeinek — hatan valánk, — ez a mi földünk marad örökre, nekünk ezt isten maga mérte ki. Ő a basák újabb szokása szerint nem akart magának fényes mauzoleumot építtetni. Akárhova teszed a testet, mi vízből, földből, légből áll, az a vízzel, földdel léggel egyesülni fog, mert ez a természet örök törvénye. Tehát nekem, kedves fiam, — monda — ne

csináltass ezüst koporsót, ha te nem, más kivetné belőle poromat, ezt nem érezzük ugyan, de képzelné fáj, se márvány boltban ne őriztess, meggátolna a galambok kedves szólását hallanom, s aztán a márványhoz is hozzá nyulnak; ha mégis kuthoz használnák, mely pusztákon szomjas vándornak enyhítő vizet ad; rézkoporsóba se tétess, — ah, mert sejtem, nem sokára minden érezre szükségetek lesz ágyuitokhoz, hogy Sztambult, a gyönyör e városát, mely mint a paradicsombul egy hely virít a földön, megoltalmazhassátok. Tétess közönséges sirba, a nép közé, zöld cзыprus alá, zugó szökőkút mellé, ugy is porrá kell lennem, mi voltam az élet előtt. A mit óhajtok, egyedül abból áll, hogy te, szeretett fiam néha-néha, talán halálom napján, jönnél el ide s ülnél le siromra, — meglehet, hogy semmit nem fogok róla tudni, de most édes e gondolat nekem. Az ember a földön halála után csupán addig él, míg azok élnek, kik ismerték és szerették.«

E szavak után a dervis imádkozva borult le a sirhalomra s e megható helyzetben mintegy fél óráig maradván, derült tekintettel kele föl, mintha megszenvedett, de egyszersmind ki is pihent volna.

Azonközben én csendesen s némán ülék mellette, mint némán álltak körültem a magas cзыprusok, a sirok e szomorú árbo czai, melyek itt keleten messze felnyúlva hirdetik a helyet, hol az emberi élet hajói törést szenvedve romokban hevernek.

Fölkelvén, egy pár fejezetet mormolva olvasott el a koránból, mely zöld bőrbe ezüst kapocs csal volt kötve, s gyönyörű calligraphiával volt írva. Ára legalább 5000 frank lehetett. A törökök a szépírásban ép oly nagy mesterek, mint mi a nyomtatásban vagyunk; a calligraphia

nálok oly dicsőséges művészet, melyre egynél több szultán törekedett. Annál nehezebb művészet ez, mivel a töröknél többféle írásmód van, egy a neszszik, ezt csupán a koránra, szuluz, ezt a faliratokra, diváni, ezt a hivatalos, tálik, ezt a birói, sziakát, ezt a fináncz, — végre reka, ezt a magány-iratoknál használják.

Megvallom, én a koránt akkor még nem olvasván, az izlamról igen hiányos ismeretem vala; mások ítéleteiből képezék magannak róla némi fogalmat; azonban bizodalmas beszélgetés közben nem tartózkodám némi észrevételeket tenni: hogy a korán a török nemzet előhaladásának akadályá, hogy tudományban, iparban, műveltségben minden tökéletesedést lehetetlenné tesz, hogy nemzet, melynek vallási és polgári törvénykönyve egy öröktespedésre van kárhoztatva, hogy vallásnak, mely türelmetlenséget s taliót hirdet, nincs jövője, hogy vallás, mely paradicsomát érzéki kéjekkel festi, vastag materializmusra mutat, emlékezem, hogy szóltam a polygamiáról, fatalizmusról és sok olyanról, mit okkal vagy ok nélkül az izlam ellen felhozni szoktak.

Vádoló észrevételeimet a tisztos öreg nyugottan hallgatá, s némi gondolkodás után hosszú szakállát végig simogatván, mondá: »Ön épen úgy beszél az izlamról, mint a legtöbb török szokott a keresztyén vallásról szólni. Igen egyszerű az oka: ki a tárgyat nem ismeri, az mások ítéletét mondogatja vissza. Hogyan állithatja ön, hogy a koránnál nincs haladás? Elfeledé, mit a minap mondtam, t. i. azt, hogyan nyilatkozik a korán a tudományokról? Mi nagy becsben voltak a tudósok keleten kezdet óta? és mi sok tudományban, különösen természetiekben valának uttörők a muzulmánok? Az észt, mi minden ismeret s tudomány kútfeje, Mohammed fő

polczra helyezi, Mózes teremtési rendétől eltérőleg mondván: »első volt, mit isten teremtett, az ész.« Ha épen kívánja ön, nem kerülöm a vitát, de mindenesetre megjegyzem, hogy a mit mondani fogok, nem vád a kereszténység ellen, hanem igazolás az izlam mellett.

Azt állítá ön, mikép a korán türelmetlenséget hirdet? A vád súlyos volna, ha állna, mert a türelem minden vallás isteni eredetének próbaköve. A katolika, sőt a görög egyház is azt tanítja: az egyház kebelén kívül nincs üdvösség. E tan kárhozatra küldi a többi keresztén felekezeteket mind, azt nem is emlitem, hogy a muzulmán, embernek is alig, a korán még csak tisztességes könyvnek sem tartatik.

A korán sokkal türelmesb. Mit tanit Mózesről, mit Jézusról, mit Máriáról és a bibliáról? Elolvasom a főbb helyeket. És nagy ügyességgel lapozta végig a koránt, pontosan rá fordítván a helyre, mit kerestt, de én azt hiszem, könyv nélkül tudta, mi derviseknél nem ritka eset. Kérem, hallja ön:

»Az angyalok mondák Máriának: isten téged magának kiválasztott, ő téged mentté tön minden szennytől, ő a mindenség asszonyai közül téged választott ki (korán, III. Fejezet 37-ik vers).«

»Ó Mária, légy urad istened iránt kegyes, borulj arczra és hajtsd meg térdeidet azokkal, kik térdet hajtának (III. F. 38. v.).«

»Az angyalok mondák Máriának: isten üzeni neked az ő igéjét. Ő Messiásnak, Jézusnak, Mária fiának nevezendi magát, dicső e világban és a másikban, és egy az isten közelében lévők közül (III. F. 39. v.).«

»Mert ő szólni fog az emberekhez, mint gyermek a bölcsőben, s mint meglett ember, és ő egy lesz az igazak közül (III. F. 41. v.).«

»Uram, felelé Mária, mikép lenne nekem fiam? én hozzám egy ember sem közelített. Ez így van, válaszola az angyal, isten teremt a mit akar. Ő mondja: legyen és megvan (III. F. 42. v.).«

»Ő tudtára adja neki az írást és bölcseséget, Mózes öt könyvét és az evangeliumot. Jézus lesz ő követé Izrael népénél. Mondandja nekik: jövök hozzátok, kísértetve az urnak jelei által. A sárból madarat képezek, ráfuvalok és isten segedelméből a madár élni fog; a vakon szülöttet meggyógyítom és a bélpoklost; isten engedelmeivel a holtat feltámasztom, megmondom a mit enni fogtok, és a mi rejtve van hajlékaitokban. Mind ez megannyi jelül szolgáljon tinektek, ha van hitetek (III. F. 43. v.).«

»Jézus mihamar észrevette a zsidók hitetlenségét. Fölkiálta: ki lesz nekem segedelmem isten ösvényén? Mi, felelének az apostolok, mi leszünk segítőid isten ösvényén. Mi hiszünk istenben és te bizonyoságot teszesz mellettünk, hogy mi egészen benne bizakodunk (III. F. 45. v.).«

»A zsidók ármánykodni kezdtek Jézus ellen, isten pedig ellenök, és isten a leghatalmasb (III. F. 47. v.).«

»Valóban én (isten) szenvedtettem veled a halált, én vagyok az, ki magamhoz fölemellek, ki azokat, a kik téged követnek, fölébe helyezem a hitetleneknek a föltámadás napján. Ti mind keblembé tértek vissza, és én megítélem azt, a miben egymástól eltértek (III. F. 48. v.).«

»Jézus az isten szemei előtt az, a mi Ádám. Isten őt porbul alkotá, és azután mondá: légy és megvolt (III. F. 52. v.).«

»Mondják (a zsidók) mi megöltük Messiást, Jézust,

fiát Máriának, istennek apostolát. Nem, ők nem ölték meg őt, ők őt nem feszítették fel; egy hozzá hasonló ember téteték helyére, és a kik vitatkoznak e fölött, azok magok is kétségeskedtek. Bizonyos tudásuk róla nem volt, csak véleményök. Ők nem ölték meg őt valósággal. Isten magához emelte őt, isten hatalmas és bölcs (IV. F. 156. v.).«

»Mondjátok: mi hiszünk istenben és mind abban, ki hozzánk felülről küldetett, Ábrahámiban és Izmaélben, Izsákban, Jákóbban és a tizenkét nemzetségben; mi hiszünk az irásokban, melyeket a prófétáknak az ur felfedezett, mi nem teszünk köztünk különbséget, mi istenre bizzuk magunkat (II. F. 130. v.).«

»Te (Mohammed) meg fogod látni, hogy a legdühösebb gyűlöléssel a hívők ellen a zsidók viseltetnek és a bálványimádók, és hogy őket szeretni leghajlandóbbak azok, kik magokat keresztyéneknek nevezik (V. F. 85. v.).«

»Ő megállapított egy vallást, melyet ajánlott Noénak, ugyanazt, melyet neked is felfedezett ó Mohammed, ugyanazt, melyet ajánlának Ábrahámnak, Mózesnek, Jézusnak, mondván nekik: kövessétek e vallást és felekezetekre ne szakadjatok. E vallás a bálványimádóknak türhetetlen (XLII. F. 11. v.).«

»Valóban, azok, a kik hisznek és azok, kik követik a zsidó és a keresztyén és a szabén vallást, szóval minden, ki hisz, istenben, feltámadásban, és ki jócselekedetekben gyakorolja magát, mindezek jutalmát veszik az urtól, a félelem őket nem szállja meg, és nekik nem lesz bántalmok (II. F. 59. v.).«

Ime ily méltányolva szól a korán Mózesről és a bibliáról, Jézusról és a keresztyén vallásról; Mohammed elismeri szent könyveitek égi eredetét, a magáét nem

ellenébe, de mellé állítja, mint mely legkésőbbi levén, azokat kiegészíti. Bölcs türelmességének azonban legfényesb tanuságai a következő helyek:

»Semmi kényszerítés a hit dolgában. Az igaz utat a tévelytől eléggé meg lehet különböztetni. (II. F. 257. v.)«

»Ne bántsod azon istenségeket, melyeket mások az igaz isten kirekesztésével hívják segedelműl, ne bántsod, hogy tudatlanságukban ők viszont istent ne sértsék. Minden népnek mi ekkép mértük ki cselekedeteit. Később visszatérnek urokhhoz, ki emlékezetökbe idézi, a mit cselekedtek (IV. F. 108. v.)«

Istennek ösvényére az embereket hívdi bölcsesség és szives intések által; ha velök vitába ereszkedel, azt a legtisztességesb módon tedd, mivel urad azokat legjobban ismeri, kik ösvényéről eltérnek, és kik az igaz uton járnak (XVI. F. 136. v.)«

Ez mind igen szép, jegyzém meg, de megtartjátok-e?

És ti, kérdé a dervis, vagytok oly türelmesek, mint Jézus hirdeté? Felekezeteitek nem vívtak-e egymás közt kegyetlen harczokat? A kérdés nem az, milyenek a keresztyének és milyenek a muzulmánok, hanem: mit tanít az evangelium és mit a korán? Ha e két isteni követ tanítványai vallásharczot századokon át küzdtek egymással, valóban ne az evangeliumot s ne a koránt okozzuk; mindkettőnek parancsa, követői által egyképen megtöretett.

Megvallom, erre nem tudván válaszolni, hallgaték, hanem más téren keresém ellenvetésimet, t. i. hogy Mohammed magát prófétának nevezé, hogy csodákat beszélnek róla, hogy ketté metszé a holdat s mind a hét eget betüzá annyi idő alatt míg a szem egyet pillant, s hozzá-

tevém végre, miképen nem hihetem, hogy Mohammed erkölcsi tanai a Jézuséinak tiszta magasságára emelkedtek volna.

Mohammed próféta volt! mondá az öreg. Miért nem? Ép úgy, mint Mózes a volt, s mint előtte és utána sok más. E nevet magának ép úgy igényelheti az, ki 160 millió embernek adott vallást, mint az, ki a maroknyi zsidó népnek adott. Aztán ti nyugotiak e névnek különös értelmet tulajdonítottok. Mi keleten prófétának nevezünk minden böleset, ki költőileg szól, de eszünkben sincs belőlök istent csinálnunk.

Mohammed csodatételei? Melyik egyház bővelkedik annyi csodákkal, mint a keresztyén? És ha csoda történhetik Palesztinában és Európában, miért nem Arabiában? s ha a zsidóknál, miért nem nálunk? Nem mindnyájan isten teremtményei vagyunk-e? Nem együtt valánk-e önnel Balüklüben a minap, megnézni ama görög egyházat, hol a pópák egy forrásban uszkáló sült halakat mutogatnak mindennap? Sőt épen ellenkezőleg, Mohammed hirdeté, hogy Mózes és Jézus csodákat tőnek, de magáról ezt soha nem állítá, mondván: »Nekem nincs más hatalmam, mint tanítani titeket arra, mi istentől jő, és meghozni nektek az ő küldeményeit. — (LXXII. F. 24. v.) — Tovább: »Én ember vagyok, h o z z á t o k h a s o n l ó, csakhogy nekem tétetek a fölfedezés, miképen nincs csak egy isten (XVII. F. 110. v.).«

Olvastam bibliátokat én is. Elöttünk az becses, igen becses könyv, hiszen maga Mohammed azt mondá, hogy: a korán csak megerősíti az írásokat, mik azt megelőzők, t. i. Mózes öt könyvét és az evangeliumot, miket isten azért küld le, hogy az embereknek irányul szolgálják (III. F. 2. v.). De a korán erkölcesparancsai

nem is állnak mögöttök ; ime, néhány helyet belőle felolvasok :

»Ó halandók, mi titeket egy férfiből és egy asszonyból származtattunk, mi titeket családokra és nemzetségekre osztottunk el, a végre, hogy egymást ismernétek. Isten előtt közületek az a legméltóbb, ki őt leginkább féli (XLXIX. F. 10. v.).«

»Isten rendeli az igazságot és jótékonytságot, a bőkezűséget a szülék iránt ; ő tiltja a paráznaságot és méltatlanságot és igaztalanságot ; ő int titeket, hogy gondolkodjatok (XVI. F. 92. v.).«

»Isten rendelte, ő kivüle más nem imádni, szépen viselni magatokat atyátok és anyátok iránt, akár egyik érte el a vénséget, akár mindkettő, és veletek egy fődél alatt lakik. Őrizkedjetek irántok mutatni megvetést és őket szemrehányással illetni. Tisztelettel szóljatok hozzájuk (XVII. F. 24. v.).«

»Légy alázatos és gyöngéd irántok, ekképen fohászodván istenhez : Uram, könyörülj rajtok, ők neveltek engem gyermekségemben (XVII. F. 25. v.).«

»Atyádfiainak add meg, mivel nekik tartozol, mint a szegénynek is, mint az utasnak is, és ne légy tékozló (XVII. F. 28. v.).«

»Ha eltávozol azoktól, kik szükségben vannak, a nélkül, hogy segítenéd, legalább szólj velök nyájasan (XVII. F. 30. v.).«

»Ó hívők, hiábanvalókká alamizsnátokat ne tegyétek dorgálás, vagy más rosz cselekedet által, mint cselekszik az, ki pusztá mutogatásból ajándékoz, ki nem hisz istenben és feltámadásban. Az ilyen hasonlít egy szirtes parthoz, mely porral elborított, rá ömöl a rohanó zápor s marad egy sor szirt. Az ilyen emberek cselekedete haszon nélküli (II. F. 266. v.).«

»Az alamizsna a könyörületes isten kezét előbb érinti, mint a szegénynek markába jutna (II. F. 265. v.).«

»Az erény nem abban áll, hogy ábrázattal keletnek vagy nyugotnak fordultok; erényesek azok, kik hisznek istenben, a feltámadásban, az angyalokban, az írásban és a prófétákban, kik isten szerelmeért segílyt nyujtnak véreiknek, az árváknak, az utasoknak és azoknak, kik azt kérik; a kik a foglyokat kiváltják, az imádságot könyörgik, alamizsnát adnak, mire magokat kötelezték, azt teljesítik, türelmesek viszontagságban, a nehéz napokban és az üldöztetés idejében. Ezek az igazak és istenfélők (II. F. 171. v.).«

»Midőn mi (isten) Izrael népével szövetségre léptünk, mondók nekik: imádjatok csak egy istent, jól bánjatok apáitokkal, anyáitokkal, rokonaitokkal és a szegényekkel; ne szóljatok másképen, mint jóságosan az emberekkel; pontosan végezzétek imátokat, osztogassatok alamizsnát (II. F. 77. v.).«

»Mondd nekik: Járuljatok ide, és én el fogom olvasni, a mit az Ur néktek megtiltott: semmi lényt ne helyeztetek melléje, atyáitokkal és anyáitokkal nemeslelküleg bánjatok, gyermekeiteket az inségnek miatta meg ne öljétek, mi adunk nektek enni, mint nekik is; úgy külsőleg, mint belsőleg tartózkodjatok minden tisztátlanságtól (VI. F. 152. v.).«

»Ne illessétek az árva vagyonát, kivéve ha általa hasznát öregbithetnétek, és ezt csak addig, mig érett korra jutott. A mértéket töltsétek meg, és igaz súlylaly mérjétek. Midőn ítéltek, igazságos legyen az, habár atyafia irányában is. Legyetek hivei az urrali szövetségnek (VI. F. 153. v.).«

»Azok, kik az uzsora gyümölcséből élnek, a föltá-

madás napján úgy kelnek föl, mint kik a sátán érintése által megfertőztettek (II. F. 276. v.).«

»Isten az uzorát megsemmisíti, az alamiznáért pedig jutalmat ad (II. F. 277. v.).«

»Ó hívők, féljétek istent, s a mi még az uzorából nálatok van, osszátok ki, ha hívők vagytok (II. F. 278. v.).«

»Ha adótok nem bir fizetni, várjatok, míg állapota javuland. Ha tartozását elengeditek, rátok nézve annál nagyobb érdem lesz, ha ugyan gondolkodtok (II. F. 280. v.).«

»Egy tisztességes szó, a sértés elfeledése többet ér azon alamiznánál, mely után egy rossz cselekedet következik (II. F. 265. v.).«

»Ne öljetek embert, mert isten eltiltá, kivéve ha az igazságszolgáltatás követeli (VI. F. 52. v.).«

»Törvényül irtuk Izrael népének : a ki egy embert megöl a nélkül, hogy ez gyilkolt vagy rabolt volna, úgy tekintessék, mint az emberi nemzet gyilkosa, és a ki egy embernek életét visszaadta, úgy tekintessék, mint az, a ki az emberi nemzetnek adta vissza életét (V. F. 35. v.).«

Mi a taliot illeti, folytatá a dervis, a korábban a gyilkosságról részletes intézkedés van. Azt mondja a próféta : »Isten a zsidóknak egykor azt hagyta meg, lélekért lélek, szemért szem, orrért orr, fülért fül, fogért fog; most általam azt rendeli : a ki a büntetésnek birságát megkapván, alamiznára fordítja, az jót cselekszik (V. F. 49. v.). A ki szándékosan öl, arra a pokol várakozik, ki szándéktalanul, az egy rabszolga felszabadításával s a megölt családjának javára esendő díj lefizetésével fog lakolni (IV. F. 94—95. v.).«

Azt hiszem, ily enyhe szellemben irt büntető törvénykönyvvel kevés európai nemzet dicsekszik jelenleg is.

A keresztyén vallás erkölcsi parancsai között mint páratlan említették az, melyben Jézus mondja: »Szeresd felebarátodat, mint tennen magadat«, és az: a rosztat is jóval fizesd; és egy harmadik: (Máté V. 44) »Szeressétek ellenségeiteket, áldjátok, kik titeket átkoznak, tegyetek jót azokkal, kik titeket gyűlölnék, imádkozzatok azokért, kik titeket sértenek és üldöznek; én pedig mondom nektek, hogy a rosznak ne próbáljatok ellentállani, hanem midőn valaki téged jobb arczodon megcsap, tartsd oda neki a balt is.« — Ilyen tökélyt, türelmet, önmegtagadást husból s vérből alkotott embertől várni vajjon lehet-e? — az más kérdés, mondá a dervis, de mindenesetre találni hasonló mondatokra a koránban is, például:

»Midőn a vett bántalmakért boszut állsz, cselekedd, hogy az arányban legyen azokkal, miket szenvedtél. De ha jobbnak itéled azokat békével türnöd, az hasznosb lesz azoknak, a kik békével türnek (XVI. F. 127. v.).«

»A roszerért jóval fizess (XXIII. F. 98. v.).«

»A rosz és jó egyenlő lépést nem tarthatnak. A roszerért fizess jóval, s látni fogod elleneidet oltalmazóiddá válni (XLI F. 34. v.)«

»De e tökélyre csak az állhatatos vergődhetik, erre csak a boldog fog vergődhetni (XLI F. 35. v.)«

És mikép állithatá ön (folytatá az öreg, ki beszédében mindinkább szónokibb hangot vön fel, s tüzesülő szemei szokatlan fényvel ragyogtak), hogy a korán mint vallás, merő képzelődés, s a muzulmán paradicsom érzéki gyönyörök összege? A keresztyén vallás lehet végeczéljában sanyarubb, de eszközeiben nem. Elfelejté ön az öt könyörgést naponkint és az öt mosakodást, a ramazán

nagy böjtöt harmincz napon át, és a tartózkodás számos több napjait? elfelejté, hogy nálunk alig vannak ünnepek, mi önöknél sok helyt a hivalkodás ideje; hogy a tápla nálunk szük, mértékletes, sok apró szabályok által korlátoltatván? elfelejté, hogy a borital, a játékok, szinpadok nálunk tiltottak?

Mi a jövőendő életet illeti, róla ama balitélet önöknél onnan eredt, mivel nálunk keletieknél szokás képekben, hasonlatokban, parabolákban beszélni, s ti ezt szó szerinti értelemben veszitek. De ilyen képekkel s parabolákkal nincs-e tele a biblia? Azonban ti, monda, bennök nem a kült, hanem jelentését, tartalmát nézitek; de hát miért magyarázzátok másképen a korán allegorikai nyelvét? Higyjétek nekem, így véve, mind a két könyv, sőt minden keleti elme-mű, melyben gyümölcs és virág, bölcsesség és poézis belsőleg egybefonódik, telve értetlenségekkel, ellenmondásokkal nevetségekkel, sőt botrányokkal. De legjobb lesz önnek szórul szóra elolvasnom a koránbul azt, mi a jövőendő életre vonatkozik, figyeljen rá és ítéljen ön maga:

»Midőn végeztétek az isteni szolgálatot, őriztétek meg isten emlékezetét, mint őriztétek atyáitokét, sőt még inkább. Vannak emberek, kik mondják: uram a javakból részünket add ki e világon. Ezeknek nem lesz osztályrészök a jövő életben (II. F. 96. v.).«

»A javak, miket itt lenn osztályul kaptál, nem egyéb mint egy ideiglenes élv e világon és ennek mintegy ékessége; de az, mi istennél van tartalékban, többet ér és ez tartósabb (XXVIII. F. 60. v.).«

»A gyönyör kedvelése, mint a nőkée, mint a gyermekekée, az arany és ezüst kincshalmaz, a büszke lovak, a nyájak, a mezők, mind szépeknek tetszenek az embe-

rek előtt, de mindezek merő ideiglenes élvei a világnak; a boldog menedék isten körül van (III. F. 2. v.).«

»Jöni fog a nap, mikor minden lélek magáért fog szólani, és mikor jutalmaztatni fog a szerint a mint cselekedett, a midőn senkivel sem fog igazságtalanság történni (XVI. F. 112. v.).«

»A jövő életbeli hajlékot azoknak adjuk, kik nem igyekeznek mások fölébe emelkedni, sem rosszat nem cselekesznek. E boldog vég a kegyes emberek számára van fentartva (XXVIII. F. 83. v.).«

»Mondd: hirdethetnék-e azoknak, kik engem félnek, valami jobbat? Teremtőjöknel ők kertekre fognak találni, melyeket folyamok öntöznek végig, hol lakni fognak mindenha; és találni fognak nőkre minden szennytől mentekre, és megelégedésre istennel (III. F. 2. v.).«

»Bevezettetnek Éden kertébe, mint atyáik, mint hitveseik, mint gyermekeik, a kik igazak voltak. Ott látogatásaikra angyalok jönnek, kik betódulnak valamennyi kapukon (XIII. F. 23. v.).«

»Ekkép köszöntve őket: béke legyen veletek, mivel állhatatosak valátok; mi édes lakni az örök palotában! (XIII. F. 24. v.).«

»Körben fog járni a kehely, mely nem szürend sem illetlen szót, sem bűnre nem szolgáltat alkalmat (LII. F. 23. v.).«

»Körültök járnak ifju szolgálak, hasonlók a gyöngyökhöz, melyek csigáikból kipillantanak (LII. F. 24. v.).«

De hallgassa meg ön a LXXVIII-ik fejezetet, ez rövid, és az egész a feltámadásról szól:

»Ők kérdezik egymást

A nagy napról,

Mely fölött tusakodnak egymással.

Ők meg fogják azt tudni minden bizonynyal.

Igen, meg fogják tudni.

Nem terjesztettük-e ki a földet egy ágy gyanánt?

És a hegyeket, mint annak oszlopait?

Mi titeket teremtetünk,

Mi rendeltük álmaitokban a nyugalmat.

Mi adtuk nektek az éjt, takaró gyanánt.

Mi küldtük a nappalt az életnek eszközéül.

Mi alkottuk fejetök felett a hét erős eget.

Mi függesztettünk oda egy világló szövétneket.

Mi bocsátunk a felhőkbul vizet nagy bőségben,

Hogy csirázni induljon a mag és növény,

És a fákkal beültetett kert.

Az ítélet napja egy előre megállapított határidő.

Egy napon szólani fog a harsona, és ti tódulni fogtok nagy sokaságban.

Az ég megnyilik és számos kapuk fognak látszani.

A hegyek mozgásnak indulnak és délibábnak fognak tetszeni.

A gyeheña egészen cselvetésekből lesz alkotva ;

Lakhelye a gonoszoknak

Hogy ott századokig maradjanak.

Ők ott nem izlelnek sem hust, sem italt,

Kivéve a forró vizet és a genyt,

Mint oly jutalmat, melyet tetteik érdemelnek,

Mivel ők soha nem gondoltak arra, hogy számadásaikat végezni kellene,

És tagadták jeleinket, azokat hazugságoknak állitván.

De mi számadásba vettünk és beirtunk mindent.

Tehát izleljétek most a jutalmat, mi csak öregbiteni fogjuk kinszenvedéseiteket.

Az igazaknak a boldogság lakhelye van feltartva,
kertek és szőlőlugasok,

Pártás szüzek kerek kebelével, a boldogokkal egyenlő
koruak,

Tölt kelyhek.

Ők ott nem hallanak sem hívságos beszédet, sem
hazudságot.

Ezzel jutalmaz meg téged a te urad,

Az egeknek és a földnek, és a mi ezek között van,
mind azoknak ura, a kegyelmes; de ők nem fognak hozzá
szót intézni.

Az napon, midőn a szellem (Gábor angyal) és az
angyalok sorban fognak állani, senki nem szóland, ha
csak az nem, a kinek az irgalmas megengedi, és a ki
csak azt mondja, a mi igazságos.

E nap csalhatatlan nap; a ki akarja, az választ-
hatja az utat, mely az urhoz vezet.

Mi téged figyelmessé teszünk e lakolás közeledé-
séről.

Azon napon, midőn az ember látja kezének műveit,
s a midőn a hitetlen fölkiált: bár tetszenék istennek,
hogy volnék por!«

Nem tagadom, felelém, én nem ezt, hanem egy
háremi kéj rajzolatát vártam; e tiszta ecset engem meg-
lepett. A jövő életnek itt egy tündéri ideálképe van
adva, hol az élv áll hűsből és árnyból. Ez nem egyéb,
mint a földi élet idealizálása, s a költő-próféta, minden
korban s minden népnél, kénytelen a földi élet esz-
közeivel írni, a nyelv nem adván más szót, mert nem
ismer más dolgot, — így jelen meg a kehelyben az ital,
de a mely nem részegít, így a zöld kert s a zöld kert-
ben az árnyék és a víz, mely hűst szerez, mi keleti

népeknek legfőbb jó, és így a pártás szüz, ki tiszta mint a felpattant csigában a gyöngy, melyet kéz nem illetett.

Ezekhez add hozzá, folytatá az öreg, hogy Mohammed a hajadonokat, szüzeket, s z e n n y t e l e n e k n e k nevezi, épen mint Máriát, Jézus anyját, s ez bizonyítja, mi tökéletes tisztaság eszméjét kapcsolja hozzájuk. Természetes, hogy a férfiakat a paradicsomba áttévén, át kelle vinnie a nőket is, annyival inkább, mivel ő előtte a népvélemény őket a férfiakkal egyenlő rangba nem sorozta. De vallásos költőink is a huri-kat úgy írják le, mint a kik »tiszta fényből« vannak alkotva. Ha van Mohammednek érdeme, egyik legnagyobb, hogy mint a nők erkölcsi becsének helyreállítója, az emberi nemzet e felének mint megváltója lépett föl. A polgári társaságban ő adott nekik illő helyet, s ő volt az, ki nekik régi balítéletek daczára a paradicsomhoz is jogot adott.

De a korán legfőbb s lényeges tana az egy isten hite. Ezért Mohammed csaknem szenvedélyesen kikel azok ellen, kik mellé társat adnak. Távol legyen tőlem vallásos érzésedet ezzel sérteni, de talán érdekelni fog tudni, e részben ő miként nyilatkozott.

»Isten nem rendeli imádni az angyalokat és a prófétákat. Rendelhet-e ő a hitetlenséget, miután elhatározta: legyetek istenfélők (III. F. 74. v.).«

»Ó ti, kik az iratokat megkaptátok, vallásaitokban ne menjetez túl a mértéken, ne mondjátok istennek csak azt, ki igaz. A Messiás, a Jézus, Máriának fia, isten apostola volt és az ige, mit ő Máriába leküldött; ő szellem, mely istentől jő. Tehát higgyetek istenben és apostolaiban, s ne mondjátok: szentháromság. Szünjetez meg ettől. Ez inkább válik üdvességtekre. Mert isten egyedül való. Távol legyen tőle, hogy neki fia volna.

Övé minden, mi mennyekben és földön van. Az ő tartalma elég, és ő nála ügyvivőkre, közbenjárókra nincs szükség (IV. F. 169. v.)«

»A Messiás, Máriának fia, csak apostol (= követ), öt már más apostolok előzték meg. Anyja tiszta volt. Étekkal táplálkoztak ők is (V. F. 79. v.)«

»Hitetlen az, ki mondja: az a Messiás, Máriának fia, isten. A Messiás nem mondta-e maga: ó Izrael népe, imádjátok istent, ki az én uram és a tietek (V. F. 76. v.)«*)

»Hitetlen az, ki mondja: isten egy harmadika a háromságnak. Nincs isten, ha az nem egyedül való (V. F. 77. v.)«

»Ők azt mondják: az irgalmas istennek nemzett gyermekei vannak. Ti ezzel bünt szóltok (XIX. F. 91. v.)«

»Kevésbe mulik, hogy e szavakra az egek meg nem nyílnak, a föld meg nem reped és a hegyek össze nem omolnak (XIX. F. 92. v.)«

»Istennek nincs fia, és nincsen más isten ő mellette; különben mindenik isten a maga teremtményét pártolná, és egyik magasb lenne a másiknál (XXIII. F. 93. v.)«

»Ó emberek, ime parabolában szólok hozzátok, hallgassatok meg. Azok, kiket isten mellett segedelműl hívtok, nem tudnának egy legyet teremteni, ha mindnyá-

---

*) Mind Mohammed, mind a muzulmán hittudósok rendkívül nagy súlyt helyeznek e mondatra. Egyik azt állítja, e helyett: »én teremtettek tégedet és te az én profétám vagy«, a keresztények meghamisíták »Nebi« szóból, mi profétát jelent, »Benit« csinálván, mi ezt teszi »fiam,« s mi változtatás keleti nyelvben két kis pont fölcserélésétől függ.

jan egyesülnének is, és ha tőlök valamit elvinne egy légy, nem bírnák azt tőle visszaragadni. Az imádó s imádott egykép tehetetlen. (XXII. F. 72. v.)«

Valóban, mondá a dervis, az izlám igen egyszerű s igen gyakorlati vallás, egyszerűbb és gyakorlatibb minden másnál, ezért terjedt el az oly villámsebességgel három világrészben. Parancsait a következő néhány szóba össze lehet foglalni; ki azokon jár, mint Jákob égnek támasztott létráján, minden uj fokon egy lépéssel fölebb jut istenhez. Ime ezek azok: körülmetélés (mi nem kötelező), — mosakodás, — tartózkodás, — böjt, — imádkozás, — jótékonyság, (mi nálunk kötelező), — zarándoklás Mekkába Ábrahám oltárához, — a jövőendő élet s ott a megjutalmazás (de úgy, hogy a ki jót cselekvék, tízszeres jutalmát veszi, ki rosszat, ennek egyenlő büntetését veendi. IV. F. 161. v. Mi kegyelmes a mi istenünk!), és végre jön, mi a rendszer, az épület koronája: az egy isten hite. E hit az, mi Mohammed ajkába az ihletés legmelegebb s legköltőibb szavait adta s fel fogok olvasni néhány verset, nemcsak azért, hogy lássa ön, mi lelkesedve szól ő istenről, hanem hogy a korán ékes nyelvéről is bővebb fogalma legyen.

»Mondd: isten egy van.

Ő az örökkévaló isten,

Ő nem szült és nem született.

Hozzá hasonló nincs (CXII. F. 1, 2, 3, 4. v.).«

»Istentek az egyetlen isten, nincs kivüle más, ő kegyelmes és irgalmas (II. F. 78. v.).«

»A mit én nektek hirdetek, az az igaz. Nincs más isten istenen kívül, ő a hatalmas, a böles (III. F. 55. v.).«

»Isten az, ki magvától a gyümölcsöt elválasztja, ő

hozza ki az életet abból, mi holt, és a halált abból, a mi él (VI. F. 95. v.).«

»Ő hozza elő a hajnalt, ő rendelte az éjt a nyugalomra, és a napot és a holdat az időszámításra (VI. F. 96. v.).«

»Ő az, ki értetek csillagokkal rakta meg az eget, hogy sötétben is mind földön, mind tengereken vezéreltetsetek. Mi mindenütt kiterjesztők a jeleket azoknak, kik megértének (VI. F. 97. v.).«

»Isten adta nektek nyoszolyául a földet, s az egek boltozatait mint egy épületet emelte fejetek fölébe; ő az, ki cselekszi, hogy mennyből a vizek alászálljanak, ezek által csiráztatván ki a növényeket, melyek tápláltatásokra rendelvek (II. F. 20. v.).«

»Ezek által hajtadjuk ki a növények csiráit, ezek által természetjük a zöldet, honnan támadnak a magvak, rendezve sorozatban, — és a pálmákat, melyeknek ágaik függő fürtöket képeznek, — és a szőlővel beültetett kerteket, — és az olajt, és a granátot, melyek egymástól különböznek, és egymáshoz hasonlítanak. Vessetek egy tekintetet gyümölcsseikre, nézzétek támadását és érését. Valóban mind ebben jel van azoknak, kik megértének (VI. F. 99. v.).«

»Az egek és a föld teremtésében, a nappalok és az éjszakák változó rendében, a hajók menetelében, melyek a tengeren át inogva járnak hasznos dolgok elhozatala végett az emberek számára, azon vízben, melyet isten lehoz a mennyből, hogy életét visszaadja az alélt földnek, hol az élő állatok minden fajait elterjesztette, a szelek változatosságában, és a felhőkben, melyek ég és föld között teljesítik a szolgálatot; mind ezekben intés és tanítás foglaltatik azoknak, a kik értelemmel bírnak (II. F. 159. v.).«

»Ő az, ki szétterjeszté a földet, ki fölemelte a hegyeket, és képezte a folyamokat, ki a föld minden termékeiben párokat állított elő, ki rendelte, hogy az éjjel földné be a napot. Valóban mind ezekben jel van azoknak, kik elmélkednek (XIII. F. 3. v.).«

»Ő az, ki a villámokat szemetekbe tündökölteti, hogy félelem és remény szálljon meg. Ő az, ki fölviszi az esővel terhelt fellegeket (XIII. F. 13. v.).«

»Dicséreteit hirdeti a mennydörgés, az angyalok remegve magasztalják. Ő szórja a villámokat, és azonközben, miglen vitatkozunk isten felett, megüti vele azokat, a kiket akar, — mert ő végtelen a maga hatalmában (XIII. F. 14. v.).«

»Isten az, ki a mennyeket fölemelte láthatlan oszlopokon, és trónjára felüle. Parancsai alá hajtá a napot és holdat, és a csillagok közül mindenik követi ösvényét a kijelölt határig; ő ad mozgást és rendet mindennek; ő megkülönböztethetőleg láttatja csudáit. Talán elvégre állhatatosan fogjátok hinni, hogy egykoron látjátok az urat (XIII. F. 2. v.).«

»Ő küldi az éjszaka után a nappalt, nappal után az éjszakát, ő tudja a mit sziveitek rejtenek (LVII. F. 6. v.).«

»Minden, mi mennyekben és földön van, önkényt vagy kényszerülve hódol az örökkévalónak. Minden lényeknek még árnyékaik is, reggel és este meghajolnak előtte (XIII. F. 16. v.).«

»Mondd: ha a tenger író-festékké válnék, vele leírni isten minden beszédeit, a tenger előbb kiszáradna, mintsem isten beszéde elfogyna, ha még egy más oczeánt arra fordítanának is (XVIII. F. 109. v.).«

»És ő az, ki titeket egyetlenegy személytől szár-

maztatott; van hajlékotok atyáitok ágyékában, és széketek anyáitok méhében. Mi kiterjesztettük a jeleket azoknak, kik megértének (VI. F. 98. v.).«

»Mi teremtettük az embert, és mi tudjuk azt is, a mit lelke saját fülébe sugall. Mi közelebb vagyunk hozzá, mint saját gégéjének ere (L. F. 15. v.).«

»Midőn a két angyal, kik az emberek beszédeinek összegyűjtésével meg vannak bizva, azokat összeszedi, egyik az embernek jobbára, másik baljára ül (L. F. 16. v.).«

»Nem ejt ki egy szócskát sem, hogy ott nem volna a figyelő, ki mindent feljegyez (L. F. 17. v.).«

»Isten az, ki nektek a földet adta alapul és az eget épületképen; ő az, ki titeket alakított (mely csodálatra méltó alakot adott!), ki kedves étkekkel táplál, isten a ti uratok. Áldott legyen isten, ura a mindenségnek (XL. F. 66. v.).«

»Ő az élő isten, kivüle nincs más isten. Fohászkodjunk hozzá, imádván őt tiszta istentisztelettel. Dicsőség istennek a mindenség urának (XL. F. 67. v.).«

»Nála vannak a rejtett dolgok kulcsai, ő maga ismeri azokat. Ő tudja, mi van a földön és a tengerek fenekén. Egy lomb nem hull le, melyről tudomása nem volna. Nincs egy magocska a föld sötétségében, egy zöld vagy hervadt levelke, mely nem volt nála az égi nyílt könyvben beírva (VI. F. 59. v.).«

»Minden, mi mennyekben és földön van, istené, cselekedjete napvilágon vagy titokban, ő számon kéri tőletek; megbocsát a kinek akar, megfenyít a kit akar, isten mindenható (II. F. 284. v.).«

»Isten az egyedüli isten, nincs más isten mint ő, ő az élő, a változhatlan; ő rajta nincs ereje sem fáradság-

nak sem álomnak. Minden, mi mennyekben és földön van, övé. Ki járulhat közbe nála az ő engedelme nélkül? Ő tudja azt is, mi elmúlt, s azt is, mi jönni fog, és az emberek tudománya nem terjed tovább annál, a mit ő tudni megenged. Királyi széke kiterjed égre és földre s ezeknek megőrzése semmi gondjába sem kerül. Ő az igen magas, a nagy (II. F. 256. v.).«

»Miként lehettek hálátlanok isten iránt, ti, kik már holtak valátok, s kiknek ő az életet visszaadá, isten iránt, ki cselekszi, hogy meghaltok; ki később újból életre hív, és kihez ismét visszamentek ama nagy napon? (II. F. 16. v.).«

»Egyetlen ő égen és földön; mihelyt valamit elhátározott, mondja: legyen, és megvan (II. F. 111. v.).«

»Istené kelet és nyugot, akármerre fordulsz, az ő ábrázatával találkozol. Isten végtelen, és tud mindent (II. F. 109. v.).«

»Ő tudja, mi rejtve van és mi nyilvános. Ő a nagy, az igen magas (XIII. F. 10. v.).«

»Rá nézve minden egyenlő; az, a ki elrejtí beszédét és a ki hangosan hirdeti, az, a ki éjben elbúv és a ki fényes napra kilép (XIII. F. 11. v.).«

»Ő az, ki a mennyeket és a földet hat napokon teremtette, aztán megpihent a fölség trónján; ő tudja, mi a földbe megy és mi abból kijön, mi az égből leszáll és oda fölemelkedik; ő veletek van, akárhol legyetek, ő látja a ti cselekedeteiteket (LVII. F. 4. v.).«

»Övé a mennyek és a föld birodalma, ő hív életre, ő küld halálra, ő mindent tehet (V. F. 20. v.).«

»A látás nem érné utól, ő a fenséges, a mindentudó, utóléri a látást (VI. F. 102. v.).«

»A mennyek és föld birodalma övé, minden dolgok hozzá térnek vissza (LVII. F. 5. v.).«

»Ő az első és az utolsó, a látható és láthatlan, ismer mindent (LVIII F. 3 v.).«

»Ő a határ, hol egykoron minden végződik (V. F. 21. v.).«

Az a költői melegség, mely a felolvasott versekben lobogott, engem egészen elbájolt. Így csak egy vallásos, egy kegyes szellem szólhat, így csak az dicsőítheti istent, ki hatalmáról s jóságáról tökéletesen meg van győződve. Mi más, mi új, mi nagyszerű alakban kezd nekem most mutatkozni a korán és Mohammed! És mint örvendék okosságomnak, mely visszatartóztatott némely olyan észrevételeket tenni a dervisnek, miket iskolában tanáraimtól hallék, s mik őt méltán megsértették volna. Azonban még sem állhatám meg, szóba nem hozni a fatalizmust, mely az izlam egyik alaptanának lenni mondatik efféle korán-versek után: »Az emberek közül egyik kárhozni, másik üdvözülni fog. Ember csak isten akaratára által hal meg, azon könyv szerint, mely az életnek határát megszabja (XI. F. 107. v.).«

E tan oly régi, mint az emberiség, felele a dervis. Már Arisztotelesz mondá, hogy természetünk istentől függ; erényes némely ember természet, némely szokás, némely nevelés által, és van eset rá, hogy egy elme olyan mint a rossz föld, melyet jó eleve kell a mag számára elkészíteni, és ez benne mégis sokszor elvész. Kérdem, hol van nép s hol van vallás, melyben a praedestinatio eszméjére nem találni? Aquinói szent Tamás azt tanítá, mikép a lelkek közt oly roppant eredeti különbség van, mint az, mely az embert a baromtól elválasztja, s belőle a földiekre nézve a rabszolgaság, mint alárendelt állapot jogszerűségét, a lelkiekre nézve a kárhozat és üdvözület elkerülhetlenségét következtette. Szent Ágoston élete vég-

napjaiban ekkép fejezé ki magát: »Isten, még a világ teremtése előtt némelyt üdvre, némelyt kárhozatra rendelt; isten valamennyit elveszthette volna, mert valamennyi bűnös Ádámban; irgalmában némelyeket megakart őrizni; megőrzi azokat, kiket szeret, másokat haragjában megfenyít; a választottak számához nem lehet egy embert sem adni. Judás örök idő óta ki vala jelelve a szörnyü tette, mit végrehajtott.« Ez a keresztyén egyházban oly tan, melyet egy párt nem csak régen, de ujabban Calvin is védett.

Mi az izlamot illeti, Mohammed iratából és hagyományiból a fatalizmus mellett is, ellen is lehet okoskodni. Hittudósaink kívánván az isteni örök s az emberi egyénileg szabad akaratot összeegyeztetni, e tárgyról tömérdek köteteket írtak. Mint önöknél, nálunk is elmésbnél elmésb magyarázatok jelentek meg, egyik a fatalistát bálványimádók közé sorozta, másik azt állítá, hogy a praedesztinatio csupán a lelki, az égi dolgokra áll, különben itt a földön tetteinek ura mindenki s tetteért polgárilag is, erkölcsileg is felelős. Annyi bizonyos, hogy e tan, mint dogma, nálunk soha sem volt elfogadva, sőt a legnagyobb tekintélyektől hevesen tagadtott, minek bizonyságaul ime elmondom azon fetvát, mit 1729-ben a nagy-mufti, Bekia Abdulah Effendi kiadott:

»Fetva az ember szabad akaratjáról.

Kérdés: Ha Ahmed, egy muzulmán, az ember szabad akaratát tagadja, s a teremtő istent mondja mindazon cselekedetek okozójának, miket teremtményei tesznek, vallásunk törvénye szerint ő mi büntetést érdemel?

Felelet: Hitvallomását, s ha nő, házassági szerződését megújítani tartozik; ha pedig tévelye mellett marad, halált érdemel.«

Más részről, megvallom, a nép e hithez erősen ragaszkodik. De ez oly hit, mely a köznépnél, mely valóságos, mindenütt megvan, és a művelt osztálynál, mely ritkán vallásos, sehol sincs, sem nálunk, sem nálatok. A népnél ez nem egyéb, mint bizalom istenben, megnyugvás akaratában, remény irgalmas igazságában. Ha ezt mi a néppel elemeztetni megkísértenők, kiszülne, hogy alatta előrelátást, előretudást, és nem praedesztinatiót ért. Ki mindent teremtett a semmiből, és mindent tud, hogy ne tudná egy ember sorsát? Mint a folyam habja nem ismeri az utat, melyet befutand s a helyet, hol a tengerbe ömlend, de jól ismeri az, ki egy magas hegyormon állván, a folyam tekervényes és hosszú pályáját egy pillantással végig belátja. E hit népünket nem gátolja meg sem munkás, sem igyekvő, sem előrelátó lenni, de a változhatlan sors ellen soha nem zúgó-lódik. Midőn egy muzulmánt veszteség ér, háza leég, meglapatik, nyugalmasan mondja: így volt elvégezve, s a gazdagból békétlenül lesz szegény. Halálos ágyán derülten szenved; megmosakodik, imáját elmondja, bízik istenben, s félelem, mint szorongás nélkül mondja fiának: fordítsd fejemet Mekka felé, — és meghal. Ez a valódi megnyugvás istenben az, mi sztoicuszi erőt ad a töröknek a nélkül, hogy érzéketlenné vált volna, s ép ez mutatja, hogy nálunk a vallásnak ereje van az ember felett.

Még egy észrevételt tevék neki. Azt mondtam t. i. hogy az izlam inkább egy éclectizmusz, egy eretnekség, a mennyiben semmi új elvet s igazságot nem állita föl, hanem elveit, dogmáit, szertartásait több akkor fenállott vallásokból kölcsönözte. A zsidóktól átvette az egy isten, a hagyományok, az ihlett imádság, a talio s több pol-

gári intézkedések eszméjét; a keresztyénektől az utolsó ítélet, a feltámadás, a jutalom és büntetés dogmáját; az arabok vallásából megtartá a körülmetélkedést, a bőjtöt, a mekkai bucsújárást s némely állat-áldozatokat. Mohammed ismételve hirdeti, hogy az ó- és uj-szövetség égi eredetű, hogy Mózes és Jézus próféták voltak, s ő csak bevégezni küldetett azt, mit azok megkezdtettek. A IV. F. 130. versében írja: »Mondjátok: hiszünk istenben és mind abban, mit ő elküldött Ábrahámnak és Izmaélnak, Izsáknak és Jákobnak, hiszünk Mózes és Jézus írásainak; mi köztük különbséget nem teszünk.« Most az emberiségben, ha az izlam nem támad vala, nagyobb vallásbeli egység lenne s a világ csendesb, a népek boldogabbak volnának.

Melyik vallás uj a földön? kérde a dervis. Mit mondhatni ujnak a nap alatt? Mi támadt, mi más alakban egykor nem létezett volna? Nincs vallás, mely régiebbekből valamit nem kölcsönzött; mindenik egy tő, mely szomszéd vizek összefolyásából támadt. A keresztyén vallás sem eredeti, mindenféle keleti vallások hagyományinak s mythoszainak összege. Azon nagy igazsággal, mit a zsidóktól vevétek át: egy az isten, seregét vevétek át számtalan dogmáknak. A Dalai-Láma ideálképe a pápaságnak, az a thibeti havasok ormairól igazgatja magas Ázsiát, mint a pápa Vaticánról a várost s világot. Az indusoktól vettétek át ama nagy kigyó emblemját, mely hatalmas testével, mint a rosznak abroncsa, a földet körülfonja, s melynek fejét az asszonyi állat törendi meg. Az urvacsora (eucharistia) eszméjét az ó persa vallásból kölcsönöztétek, hol Dzsemzsid az életfáján a k nedvéből iván, s az isten testéből evén, a világgal ekképen communiót tart. Ugyanonnan a megtestesült ige

eszméjét is. Ugyanott neveztetik az istenség harmadik személye Mithrának, az az közbenjárónak, megváltónak, a szó fiának, megtestesült igének. És keleten kezdet óta mindenütt, a chinaiaknál, a mongoloknál, az ó persáknál, az induszoknál közönségesen elterjedt néphit, hogy az isten emberi testet ölt magára, midőn az emberek közt meg akar jelenni, és fogamzik szüznék méhében az által, hogy ez a fő istennek nyomaiban lépdelt. A szentháromság eszméjét mind a brahmanok, mint a buddhiszták, mind az ó persák hitanaiban fölhalálni.

Bizonyos, hogy kell lenni egy isteni vallásnak, melynek a földi vallások csak tökéletlen kinyomásai. Innen van, hogy ez utóbbiakban a metaphysicai lényegre nézve némi identitást lelünk, csak a formákban van a nagy különbség; a religio, eszmében, csaknem ugyanaz a világ kezdete óta, de a cultus nem a religio. Az egyisten hite mint egy végtelen fonál, fölvezet minket a chinaiak, egyiptomiak, indusok azon őskorába, hol a történet elhallgat; de e hit, mint vallás, minden korban s minden népnél saját külső szertartásban jelent meg; véleményem szerint a keresztyén vallás nem egyéb mint egy ilyen új szertartás, miként az izlam még egy újabb. Avagy azt gondolja ön, hogy a vallás, mint formája annak, mibe a lényeg öltözködik, nem fog többé tökéletesedni? Azt gondolja, hogy az az emberiség, mely e részben is eléhaladt, most már meg fog állapotodni? Csalatkoznék valóban. A keresztyénség is, az izlam is, mint előttök annyi más, sok századokon át formája volt s lesz az emberiség bizonyos része vallásbeli nyilatkozatának, de örökké egyik sem lehet az jelen alakjában. Ezért mint vallást ujnak, úgy bevégeztnek soha sem mondhatni. Mindenik, mint forma, csak bizonyos időben igaz,

mig az emberiség fejlődési állapotával összhangzásban van, de új kornak, új emberiségnek, formailag új vallás is kell. Tartok tőle, hogy a keresztyén vallás is, az izlamé is, ha nem halad, úgy jár mint a görög mythosz, — a népvélemény fölébe nő isteneinek. De másrésről az is igaz, hogy születésekor mind a keresztyén, mind az izlam vallás az illető népek lelki szükségének felel-vén meg, az emberiség fejlődésében mindkettő roppant haladás volt előre, s így önök méltán magasztalván Jézust, engedjék, hogy Mohammedet mi is dicsérhessük.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

RÁTH MÓR kiadásai :

TOMPA MIHÁLY
ÖSSZEGYÜJTÖTT KÖLTEMÉNYEI
ÉLETRAJZZAL ÉS JEGYZETEKKEL.

Kiadják: Arany János, Gyulai Pál, Lévy József, Szász Károly.

Diszkiadás 6 kötetben, a költő arcképével. — Előfizetési ára: 7 frt., mely összeg két részletben is beküldhető.

Előfizetést gyűjtőknek tizre egy ingyen példánnyal szolgálunk.

Pompás bekötési táblákról a mű teljes megjelenésével gondoskodva lesz.

Tompa Mihály elhunytával nemzeti költészetünk egéről az első rangú csillagok egyike esett le. A haza, melynek szenvedéseit oly mély érzéssel s oly hiven tudta tolmácsolni, a nemzet, melynek szívéhez oly hatalmasan tudott szólani, őszinte fájdalommal kísérte sirba leghűbb fiai egyikét, gyász napjainak ihletett költőjét; s a politikai átalakulás zajos és munkás napjaiban is, megállva egy perczre, bánatosan tekintett az elköltöző után.

Emlékét hosszú ideig föntartani: művei fogják. S mi, barátai, a haldoklónak kifejezett utolsó kívánsága nélkül is kötelességünknek éreznök úgy iránta, mint irodalmunk iránt, költői műveinek, melyek különféle kiadásokban s egyes kötetekben jelentek meg, oly kiadását eszközölni, melyhez jegyzetekbeu részint egyes költemények keletkezési körülményei, részint a különböző kiadások variánsai, s egyéb érdekes és figyelemre méltó följegyzések, az olvasónak tájékoztató s mindig kedvesen fogadott adaléku szolgáljanak. E jegyzetekhez anyagot magának az elhunyt költőnek hátrahagyott, s halála előtt épen e czélból reánk bizott kéziratái közt is találtunk.

E gyűjtemény, melyet kiadónk, a belbecshez méltó díszben és áldozatot nem kimélve állítand ki, egyszersmind Tompa utolsó hagyománya özvegyének; baráti kötelességünket mi nemcsak az elhunyt barát, hanem hátrahagyott hitvese iránt is igyekszünk ezzel teljesíteni. E gyöngéd pontot, azt hisszük, elég csak érintenünk, oly kegyeletes közönség előtt, mint a magyar.

Arany János, Gyulai Pál, Lévy József, Szász Károly.

A XIX. század
uralkodó eszméinek története.

Irtta: B. EÖTVÖS JÓZSEF.

Második átdolgozott kiadás.

Két kötet, Vörösmarty összes műveinek alakjában. — Előfizetési ára 4 forint; bolti ára 5 forint.

Előfizetést gyűjtőknek 8-ra egy ingyen példány.

B. Eötvös József ezen világhírű munkájáról mindenki beszél, de kevesen olvashatták, mert az első legmostohább körülményeink között nyomtatott kevés számú kiadás már évek előtt egészen elfogyott. Ugy hiszem, a közönség hálával fogja venni, hogy szerző szünóráit arra fordította, miszerint újra átdolgozva, nemzetét ismét megörvendeztethesse azon nevezetes munkával, mely ötet Mill, Tocqueville, Laboulaye mellé helyezi, és melyről éppen Laboulaye »L'etat et ses limites« című művében a többi között így nyilatkozik:

»Eötvös nevezetes könyvet írt azon három nagy kérdés felől, melyek az ujabbkori népeket izgalomban tartják: a nemzetiség-, egyenlőség- és szabadság-ról.

»A szabadságnak problémája, melynek a szerző elsőséget ad s melyből a többiek megoldását függővé teszi, munkájában magasabb szempontból van tárgyalva, mint Stuart Mill dolgozatában. Különböző állásponton, s mintegy különböző színpadon állva, Eötvös az állam feladatát s ugyszólván szerepét helyesebben mutatja ki; az általa ajánlott politika, habár alapjaiban lényegesen nem különbözik is a Millétől, mérsékeltebb s inkább van idomítva a continentális államok viszonyaihoz.«

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár